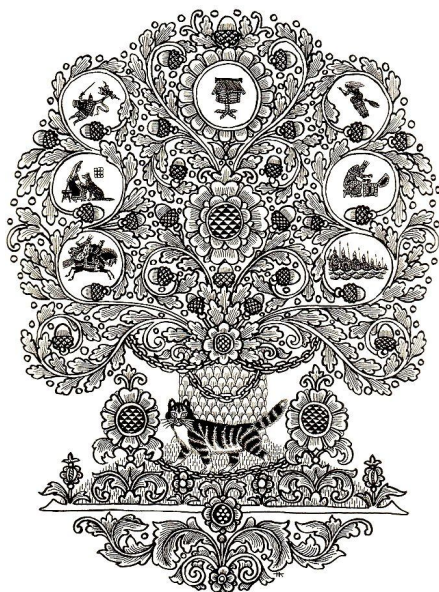

НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
Миколаївська обласна організація
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР «ЛУКОМОР'Я»

E-ISSN 2708-4116

СТАРОЖИТНОСТІ ЛУКОМОР'Я

ЕЛЕКТРОННИЙ
ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

2022

№ 4 (13)

Старожитності Лукомор'я (Antiquities of Lukomorie)

Електронний історичний журнал. Заснований 2020 р. (рішення Правління Миколаївської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, протокол № 1 від 13.03.2020 р.). Виходить 6 разів на рік.

Видання входить до переліку «Б» фахових видань України (Наказ МОН України від 26.11.2020 р. № 1471)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Савченко Віктор – д.і.н., професор, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна) – *головний редактор*

Вовчук Людмила – к.і.н., доцент, Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна) – *заступник головного редактора*

Бажан Олег – к.і.н., ст. наук. співр., Інститут історії НАН України (Київ, Україна)

Біаджи Паоло – PhD (історія), професор, Університет Ка' Фоскарі (Венеція, Італія)

Габро Ірина – к.політ.н., доц., Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

Куриляк Валентина – к.техн.н., PhD, доцент, Український гуманітарний інститут (Буча, Київська область, Україна)

Пархоменко Владислав – д.і.н., професор, Миколаївський національний університет імені В. Сухомлинського (Миколаїв, Україна)

Піструїл Ігор – к.і.н., ст. наук. співр., Одеський археологічний музей (Одеса, Україна)

Сапожніков Ігор – д.і.н., ст. наук. співр., Інститут археології НАНУ (Одеса, Україна)

Сініка Віталій – к.і.н., Придністровський державний університет імені Т.Г. Шевченка (Тирасполь, Молдова)

Тельнов Микола – к.і.н., Інститут культурної спадщини Міністерства освіти, культури та досліджень Молдови (Кишинів, Молдова)

Тригуб Олександр – д.і.н., професор, Миколаївський національний університет імені В. Сухомлинського (Миколаїв, Україна)

Федоренко Михайло – к.і.н., доцент, Національний університет кораблебудування імені Адмірала Макарова (Миколаїв, Україна)

Хмель Анастасія – к.і.н., доцент, Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

Вчений секретар: Олександр Смирнов

Контакти редакції: 54007, Україна, Миколаїв, а/с № 5; **E-mail:** mk.nsku@ukr.net

Офіційна адреса видання в Інтернеті: <http://www.lukomor.mosk.mkstat.net>

Старожитності Лукомор'я. 2022. № 4 (13). 127 с.

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою Редколегії. Відповідальність за точність цитувань несе Автор.

ЗМІСТ

Середньовіччя

- Добролюбський Андрій, Смирнов Ігор*
До питання локалізації Ябу-городка 7

Нова історія

- Безверхній Дмитро, Кривошея Ігор*
«Український Шерлок Холмс» в Умані: кримінальне життя Уманщини і початок кар'єри Георгія Михайловича Рудого 29

- Тимошенко Володимир*
Місто Єлисаветград напередодні Першої світової війни: історико-статистичний огляд 40

Новітні часи

- Цецик Ярослав, Олексін Юрій*
Особливості функціонування навчальних закладів на Волині під час Першої світової війни 48

- Дабіжа Альона*
Спеціалізована сільськогосподарська кооперація періоду непу: чинники та засади організаційної розбудови 58

- Савченко Віктор*
У вирі конфліктів: українська діаспора у Франції (1925-1930 рр.) 65

- Бажан Олег*
Масові операції НКВС у Сквирському районі Київської області 1937-1938 рр.: виконавці та жертви 75

- Чорний Олександр*
Битва за Дніпро у науковому доробку Григорія Максимовича Уткіна 86

- Мосюкова Наталія*
Римо-католицькі спільноти Дніпропетровщини у другій половині 1940-х років 97

- Оліцький В'ячеслав*
РПЦ у релігійному житті Північно-Східної України у 1944-1953 роках 106

Джагунова Олена

Історія Уманського державного педагогічного університету: класифікація джерел 116

Подобєд Олена

«Відкриті двері та серце музею – це відкриті двері до перемоги». Хто і чому відвідує музеї у часи війни (на прикладі «Victoria Museum») 122

CONTENT

Middle Ages

- Dobrolyubskyi Andrii, Smirnov Ihor***
Regarding the issue of localization of Yabu-gorodok 7

New Ages

- Bezverkhni Dmytro, Kryvosheia Igor***
«Ukrainian Sherlock Holmes» in Uman: the criminal life of the Uman region and the beginning of the career of Heorhii Mykhailovych Rudyi 29
- Tymoshenko Volodymyr***
Elizabethgrad Before the World War I: Historical and Statistical Review 40

Modern Times

- Tsetsyk Yaroslav, Oleksin Yuriy***
Features of the Functioning of Educational Institutions in Volyn During the First World War 48
- Dabizha Alyona***
Specialized Agricultural Cooperation in the NEP Period: Factors and Principles of Organizational Development 58
- Savchenko Viktor***
In the Whirlpool of Conflicts: the Ukrainian Diaspora in France (1925-1930) 65
- Bazhan Oleh***
Mass Operations of the NKVD in the Skvyra District of Kyiv Region in 1937-1938: Perpetrators and Victims 75
- Chornyi Oleksandr***
The Battle of the Dnipro in Scientific Output Hryhoriy Maksymovych Utkin 86
- Mosiukova Natalia***
Roman Catholic communities of Dnipropetrovsk in the second half of the 1940s 97
- Olitskyi Viacheslav***
ROC in the Religious Life of North-Eastern Ukraine in 1944-1953 106

Dzhahunova Olena

The History of Uman State Pedagogical University: the Classification of Sources 116

Podobied Olena

«Open doors and the heart of the museum are open doors to victory». Who and why visit museums during the war (on the example of «Victoria Museum») 122

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 93 (4-11) «632/1789»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.4.163>

Андрій Добролюбський, Ігор Смирнов*

ДО ПИТАННЯ ЛОКАЛІЗАЦІЇ ЯБУ-ГОРОДКА

Анотація: У статті узагальнено наявні історико-археологічні відомості про орду улусбека Хаджибея в середині XIV ст. до битви на р. Сині Води у 1362 р. Встановлюється, що ця орда називалася «Ябу-городок» («містечко Намісника»). Основними територіями її літнього кочування були лісостепові області між Дніпром і Дністром із центром у городищі Торговиця. Можливо припустити, що щосені кочова ставка улусбека переміщалася на зимівлю на південь, до причорноморського узбережжя в районі якірної стоянки Джинестра, Хаджибеєва Маяка і в район Очакова.

Ключові слова: Хаджибей, Ябу-містечко, Торговиця, Джинестра, Очаків

*«Мы себе можем вообразать,
что тут хан имел в виду»*

Проф. Ф.К. Брун

Сліди Хаджибеєвої тьми. Археологічні пошуки останніх років дали можливість впорядкувати всі наявні скромні артефакти та свідчення колишнього матеріального існування на місці Одеси приморського поселення та якірної стоянки каталонців і генуезців. Ця стоянка у 1306 р. одним із ватажків каталонської «Великої кампанії Сходу» Бернаром де Рокафором була названа Джинестра¹.

Фрагменти кераміки, які нас цікавлять, здебільшого датовані першою половиною XIV ст. Вони розпорошені по всьому одеському узбережжю від Куяльницького та Хаджибейського до Сухого лиманів і навіть, ймовірно, значно ширше. Такий широкий ареал навряд чи дозволяє вказати на конкретне місце розташування самої Джинестри, яка, скоріш за все, була невеликим укріпленням, огороженим ровом, а також земляним валом з дерев'яним частоколом – такою була традиційна колонізаційна практика латинян у

---

* Добролюбський Андрій Олегович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7544-4832>; E-mail: pdpu@pdpu.edu.ua

Смирнов Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник НДЦ «Лукомор'є» ДП «ДП «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України (Миколаїв, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3693-924X>; E-mail: smyrnovl@urk.net

¹ Добролюбський А.О. Имя дрока. Одесса: ВКО, 2019. URL: https://drive.google.com/file/d/1U9-SX2-TSgh9hfSZ5_kOcui1FlnRGhVG/view

Північному Причорномор'ї. Також наявна і кам'яна вежа маяка. Так чинили генуезці у Кафі, Солдайі, Чембало й інших містах.

Рис. 1. Кераміка «Хаджибеєвої тьми»

Навряд чи нам вдасться археологічно знайти вказану стоянку – за останні століття одеське міське узбережжя відступило не менше ніж на кілька сотень метрів, і її залишки просто втонули. Тому багато зі знайдених уламків кераміки часто відшліфовані морем.

Визначаються вони інколи достатньо виразно. Це в більшості фрагменти червонолакових мисок, тарілок і глеків з жовтою, зеленою, бірюзовою та коричневою поливою, часто ангобною підґрунтовкою. Зустрічаються і рештки т. зв. «кашинної кераміки» (рис. 1). Наявні також уламки дорогого світло-сіро-зеленого, т. зв. «селадонового» або «псевдоселадонового» посуду другої половини XIV ст.² (рис. 2), а також уламки розписного глазуrowаного (т. зв. «люстрового») посуду іранського виробництва того ж часу (консультації В.Д. Гукіна та М.Г. Крамаровського). Схожі вироби відомі на багатьох

---

² Герцен А.Г., Науменко В.Е. Великоханский вектор в культуре региональных элит или к вопросу о золотоордынском периоде в истории Мангуша в середине – второй половине XIV в. (обзор археологических источников) // Крым в золотоордынский период. Каталог выставки «Крымский юрт Золотой Орды. Наследие исчезнувшей империи». Симферополь, 2016. С. 36-50.

пам'ятниках у Причорномор'ї та впевнено належать до «золотої ери» Улуг Улусу – до часів правління ханів Узбека, Джанібєка і Бердібека, аж до першого чумного мору 1346-1349 рр. і «Великої Зам'ятні» з 1359 р., яка супроводжувалася другою чумною пандемією (1360-ті рр.)³. Знайдені також фрагменти т. зв. «червоно-жовто-стрічкової» кераміки, яку археологи називають «сільською» (консультації П.П. Бирні та Л.Л. Полевого)⁴. Вона датується 1360-1380-ми рр. і вказує на початок смутних часів у Золотій Орді. Її можна назвати посудом «бідності», тоді як кераміка «золотої ери», без сумніву, є «посудом достатку», певного «добробуту». Як в решті і селадонів, і люстровий посуд, який, навіть, варто вважати «розкішним».

Рис. 2. Селадонова кераміка.

Єдиним зрозумілим поясненням знаходження цих уламків може бути те, що їх лишили мешканці золотоординського кочовища, або стійбища. Воно розташовувалося саме тут, поблизу Джинестри, протягом всієї згаданої ординської «золотої ери» і, ймовірно, пізніше.

---

³ Добролюбский А.О. Имя дрока...

⁴ Полевой Л.Л. Городское гончарство Пруто-Днестровья в XIV в. Кишинев: Штиинца, 1969, 208 с.; Добролюбский А.О. Имя дрока...

Рис. 3. Матей Стрийковський

Більш незначними є історичні свідчення, коли прийнято вважати, що десь у цьому районі були кочовища орди, тумена, або «тьми» «князя» Хаджибея (Качибей), «від імени якого назване Качибейським солоне озеро в Дикому Полі, по дорозі до Очакова»⁶. Так писав польський історик Мацей Стрийковський (рис. 3) у своїй праці «Kronika polska litewska żmudzka i wszystkiej Rusi...» (рис. 4), яка видана у 1582 р. Від цього озера і походить назва «порту Качибей», як припускав інший польський історик Станіслав Сарницький у «Descriptio veteris et novae Poloniae» (1585 р.). Якщо керуватися цими повідомленнями, то саме сюди улусбек Хаджибей, разом із рештками своєї тьми, відступив після поразки в битві з литовським князем Ольгердом на Синіх Водах у 1362 р. Утім, ці повідомлення залишили не сучасники й очевидці, а дійшли до нас від істориків більш ніж через два століття після Синьоводської битви. Очевидним в них є лише топонімічний факт існування Хаджбейського лиману, тоді як кочового стійбища ніхто не бачив. Необхідно шукати свідків й очевидців.

Перебування тут такого стійбища підтверджує також відкритий поблизу Сухого лиману в селищі Совиньон невеликого могильника. Радіовуглецевий аналіз кістяків з могильника визначив діапазон дат: широкий – 1280–1430 рр., вузький – 1345–1370 рр. Антропологічні дослідження, у свою чергу, показало, що всі досліджувані кістяки належать молодим особам, їх черепи характеризуються великими розмірами мозкової коробки, брахікранією, широким і дещо приплюсненим обличчям. При цьому великі розміри черепного скелетиння й обличчя, високі орбіти та послаблене горизонтальне профілювання обличчя, яке свідчить про його сплюсненість, вказують на велику долю монголоїдних ознак⁵.

Таким чином, археологічні свідчення існування на території нинішньої Одеси великого кочового стійбища у золотоординський час і, ймовірно, пізніше, здаються скромними, але беззаперечними.

Рис. 4. Хроніка Стрийковського.

⁵ Нариси історії та археології Дністро-Бугського межиріччя. Київ, 2011. С. 137–150; Лутвинова Л.В. Антропологічний матеріал із ґрунтового могильника Совиньон // Нариси історії та археології Дністро-Бугського межиріччя. Київ, 2011. С. 235–241.

⁶ Стрийковський Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / Відп. ред. О. Купчинський. Наукове товариство ім. Шевченка. Львів, 2011. (Історичні джерела. Т. 10). С. 481.

Рис. 5. Хан Менглі-Гірей

«присутствие в ярлыке Ябу городка ...сразу после Хачибеева Маяка “с водами и с землями” и перед Балыклы, Дашевым» (*мова йде про Очаків – авт.*) та інш. дозволяє шукати його між Дністром і Південним Бугом, вирішивши, що «хан имел ввиду» звичайне татарське стійбище⁸.

Він же і відшукав цьому «свідка». Ним став фландрійський лицар і посланець Жільбер де Ланнуа, кавалер Ордену Золотого Руна, який у 1421 р. на шляху з Монкастро в Кафу «переправился через реку Днестр и реку Днепр, возле которой нашел Татарского князя, друга и слугу герцога Витольда, равно как и большое татарское селение, принадлежащее сказанному Витольду (*мова йде про Вітовта – авт.*): мужчин, женщин и детей: они не имели домов, жили на голой земле». Сказанный князь Жамбо дал мне осетров ...и хорошо меня кормил»⁹.

Коментуючи цей опис, Ф.К. Брун припустив, що згадане слово Жамбо, ймовірно, не означає власного імені хана, але тільки «начальника» Джамболукської орди, «которая впоследствии кочевала в наших степях, что могло случиться и во время нашего путешественника»¹⁰. А, оскільки, термін «Ябу» співзвучний слову «Жамбо (Ямбо)», то «...мы себе можем воображать, что тут хан имел в виду: становище Ямболукской или Джамболукской орды;...». Дослідник також називає «...сторожевую башню Балыклы,

Рис. 6. Великий князь Сигізмунд Старий

Проф. Ф. К. Брунъ.

Рис. 7. Професор Ф.К. Брун

⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2. СПб., 1848. С. 4-5.

⁸ Брун Ф.К. Судьбы местности, занимаемой Одессой // Черноморье, I, С. 179.

⁹ Брун Ф.К. Путешествия и посольства господина Гилльбера де Ланнуа, кавалера Золотого руна, владельца Санта, Виллерваля, Троншиена, Бомона, Вагени в 1399-1450 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей. 1853. Т. III. С. 440.

¹⁰ Брун Ф.К. Путешествия и посольства... Примечания XI, С. 460.

соответствующую ... замку Балуклея при устье Чичиклея в Буг и Черный город Дашов (мова йде про Очаків – авт.)»¹¹.

Пізніше, у 1920-ті рр. одеський історик Ф.Є. Петрунь, за Ф. Бруном, назвав Ябу-городок стійбищем Джамболукської орди, яка, на його думку, в XV-XVI ст. кочувала у південній частині межиріччя Дністра та Південного Бугу. Він вказав й інші можливі її опорні пункти – поблизу Ак-Мечеті на Бузі, у місці впадання в нього річки Чичиклеї, Велику Мечетню поблизу Саврані, Торговицю на Синіх Водах і Караул на Дністрі¹².

Отже, Жільбер де Ланнуа став першим свідком існування «живого» Ябу-городка. Іншим виявився такий собі турецький розвідник, морець на ім'я «Кулакutip Муралій Ільяс». За кілька років до того, як Менглі-Гірей видав згадуваний вище ярлик Сигізмунду, цей морець намагався потрапити на аудієнцію до султана Баязида. Він планував запропонувати султану підірвати дніпровські пороги, щоб можна було атакувати Київ по Дніпру. І був він досить самовпевненим: «...Если мой султан повелит, то камни, которые находятся в этой реке (сотворены же они во времена Нимруда), я, смиренный слуга ваш, раздвину так, чтобы ваши корабли дошли вплоть до королевской столицы и ни у кого даже кровь бы из носа не потекла...» і «...пусть этот смиренный слуга, ...будет представлен царскому трону».

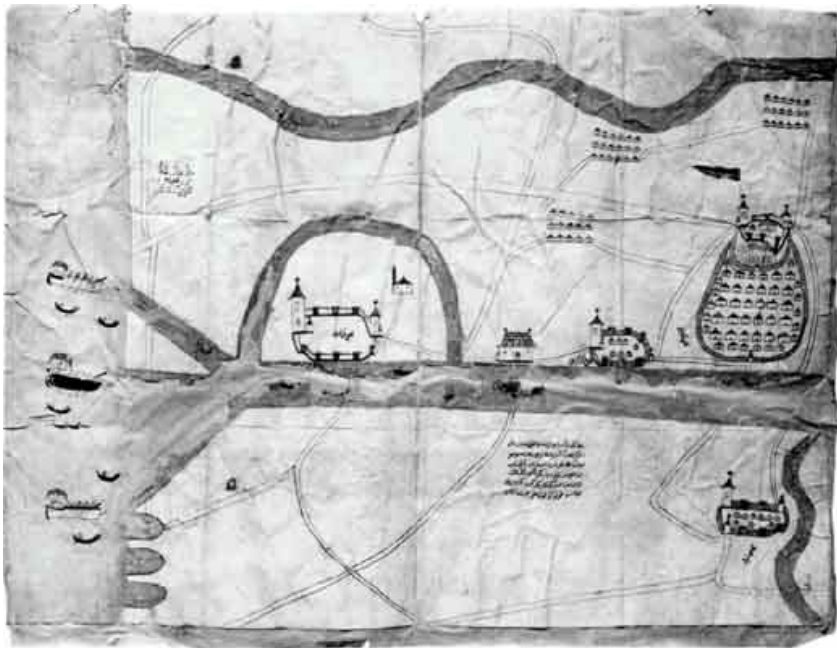

Рис. 8. Турецька карта морейця Ільяса

Готуючись до зустрічі з султаном, Ільяс підготував відповідну карту (рис. 8), яка збереглася в бібліотеці стамбульського палацу Топкапи. У 1956 р. її виявив російський картограф Л.С. Багров і передав своєму шведському колезі Харальду Кьохліну. Той видав

¹¹ Брун Ф.К. Судьбы местности, занимаемой Одессой // Черноморье, I. С. 179.

¹² Петрунь Ф.Е. Ханські ярлики на українські землі (до питання про татарську Україну) // Східний світ. 1993. № 2. С. 141.

карту в 1960 р. та співвідніс з районом Азова (Азака). А 1969 року в СРСР вона була видана російською мовою польським істориком Зигмундом Абрагамовичем¹³. Дослідник з'ясував, що на карті зображений не Азов з його околицями, а ріка Дніпро та ділянка чорноморського узбережжя між Дніпром і Дністром. Поблизу узбережжя розташована Нова фортеця (Очаків), а також якесь містечко Ябу, підписане як **Ka'le-yi-Yabu**, саме воно нас і цікавить.

Варто відзначити, що зображення «тьми» не дуже зрозуміле. Напис з обох боків обрамлений горизонтальними та вертикальними рисками. З. Абрагамович намагається побачити в них чи то фортецю, яка ще будується, чи то «развалины какого-то старого укрепления со времен великого князя литовского Витовта, каких много было в той стороне, трудно сказать». І «...можно только мысленно «воздвигнуть» семь небольших башенок без крыш, не соединенных сплошной стеной»¹⁴.

У зображенні неважко побачити звичайне кочове стійбище або татарське селище – два паралельні ряди шатрів, юрт, палаток, розташованих на голій землі, якими їх раніше, у 1421 р., і побачив Жільбер де Ланнуа. Тоді воно розташовувалося поблизу переправи через Дніпро-Бузький лиман¹⁵. Оскільки Ільяс вважав за необхідне його позначити на військовій карті, то це татарське поселення на його думку, ймовірно, мало стратегічне значення¹⁶.

Карта укладена Ільясом приблизно у 1495-1506 рр., тобто майже тоді ж, коли і ярлик Менглі-Гірея 1507 р. Фактично – вона доволі грубий ескіз, без жодного масштабу. Але неважко побачити, що Ябу-городок позначений приблизно на пів дорозі між Очаковом і Білгородом – в районі «солоного озера в Дикому Полі», «названого Качибейським» – нинішнього Хаджибейського лимана, тобто фактично в районі сучасної Одеси. А, отже, на місці ареалу описаної вище кераміки «достатку» і «бідності», який маркує розташування тут в XIV ст. Хаджибеєвої тьми. Значить саме сюди і перемістився Ябу-городок від тієї переправи через Дніпро-Бузький лиман поблизу Очакова, де його раніше застав Жільбер де Ланнуа.

Судячи із вказаних на карті доріг, стійбище могло бути сезонним і пересуватися шляхами «...из-за Днестра морским берегом в Крым», або «из-за Днестра в Очаков: судя по изгибу, это известный Валашский шлях, по которому ходили в Украину буджакские татары», а також «...от берега Черного моря прямо в Киев»¹⁷. Чим воно, очевидно, і займалося. Отже, Ябу-городок XV-XVI ст. є прямим наступником Хаджибеєвої тьми XIV ст.

Між іншим, шлях «прямо в Киев» проходив вздовж городища Торговиця на Синіх Водах, яку Ф. Петрунь у свій час вважав однією з претенденток на ім'я «Ябу-городок».

---

¹³ Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва Днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Т. II. Москва: Наука, 1969. С. 76-97.

¹⁴ Ibid. С. 84.

¹⁵ Така переправа, якою скористався де Ланнуа, існувала з лівого берега Дніпровського лиману, з Кінбурнської коси на правий берег, поблизу Аджигольської балки. Див.: Хромов К. Блукаючи шляхами «Via Tatarica» (проблеми визначення торгових шляхів джучидської доби на теренах сучасної України) // Український нумізматичний щорічник. Випуск 3. 2019. С. 53-66.

¹⁶ Абрагамович З. Вказ. пр. С. 84.

¹⁷ Ibid. С. 80-81. У кочових степах доріг ніхто не будував, вони просто з'являлися або виникали самі як шляхи основних маршрутів кочовиків.

Пізніше його підтримав Ф. Шабульдо¹⁸. Останній, на відміну від свої попередників¹⁹, з'ясував, що «Ябу», або ж «Йабгу» – це титул намісників серед найближчих родичів у степових імперіях Центральної Азії. Дослідник розмірковував, що містечко з таким родовитим і престижним титулом аж ніяк не може бути звичайним селищем чи стійбищем, а має відповідати вимогам резиденції ханського намісника, у володіннях Золотої Орди на захід від Дніпра. Таким вимогам у першій пол. XIV ст. сповна відповідала Торговиця – або місто Синя Вода – на переправі через р. Сині Води, на відгалуженні торговельного шляху, відомого в XIV ст. як *Via Tartarica* – ділянки Великого Шовкового шляху у Північному Причорномор'ї.

Колишня велич Торговиці (або «Синіх Вод») в XV–XVII ст. зберігалася у мальовничих руїнах. Ними був вражений у 1530-1540-х рр. литовський посол до Кримського ханства Михалон Литвин. «Так вважається, – писав він, – що й Іліон (Ilium), або Троя (Troiam), колись знаходилися на київській території (territorio Kioviensi), у найплідючіших степах і мальовничіших лісах. Тут можна бачити пам'ятники, від яких нині збереглися руїни, підземелля, гроти, мармурові плити і залишки могутніх стін. Це давно покинуте, але досить зручне для мешкання місце називається нині Торговиця (Torgovitza)»²⁰.

Приблизно в той же час, у 1547 р., кримський хан Сахіб I Гірей писав великому князю литовському Сигізмунду II Августу, що «врочища... по Богу по реце и по Синеи воде: Яркумаклы и Янь килунгу» завжди належали до Криму, «знаки того же предъе моего Саинъ Цара Езюбекъ чаанъ бекъ цара (*мова йде про ханів Батия, Узбека і Джанібєка – авт.*) кочовища были, якожь они и до сихъ часовъ у тых кешеняхъ есть похованы и теперь тые кешени стоятъ». Також в Торговиці «...мечетей босурманскихъ...каменные стовпы есть». А «надгробки мусульманські з написами відомі були тут і в XIX ст.»²¹. Це місце згадується і як «город Синяя Вода» в «Книга Большому чертежу» (1627 р.), або відмічено на географічних картах XVI–XVIII ст., як «Торговиця» з характерним знаком, який позначає руїни²². Сьогодні тут розташоване село Торговиця (Новоархангельський р-н, Кіровоградська область, Україна), поблизу якого з 1997 р. проводять археологічні розкопки. Вони однозначно підтверджують існування на цьому місці великого золотоординського міста часів хана Узбека і Джанібєка, з усіма належними атрибутами, знайденими археологічно: лазні, водогін, могильник тощо, розвинене керамічне виробництво.

Навіть при поверховому аналізі керамічного комплексу Торговиці можна побачити, що у складі поливного посуду переважає червоноглиняна кераміка (94,4%). Вся вона

¹⁸ Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. Київ, 2005. С. 18-19.

¹⁹ Ані Ф.К. Брун, ані Ф.Е. Петрунь не могли знати про карту морейця Ільєса, оскільки вона потрапила до наукового обігу лише у середині XX ст. Не знали вони і про значення самого слова «Ябу». Перший з них припускав його походження від імені Жамбо-Ямбо. А З. Абрагімович вважав, що «ябу» може означати «укриття» чи «покрівля».

²⁰ Михалон Литвин. Про звичаї татар, литовців та московитів [Переклад з московського видання: Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. М., 1994]. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_Zvuchaitatar_1994/e_dzherela_Zvuchaitatar_1994.pdf

²¹ Петрунь Ф. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу // Східний світ. 1928. № 6. С. 162, 164.

²² Козырь И.А., Боровик Т.Д. Поливная керамика Торговицкого археологического комплекса периода Золотой Орды // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X-XVIII вв. Т. 2. Казань-Кишинев, 2017. С. 335-336.

знайдена лише у вигляді уламків²³. В її складі найбільш поширеною є кераміка із зеленою поливою по ангобовій підґрунтовці. Значно рідше – без ангобної підґрунтовки. Ще рідше, в одиничних екземплярах, зразки посуду з: гравіюванням по ангобу під прозорою зеленою поливою; рельєфним орнаментом під прозорою зеленою, оливковою, або двокольоровою, жовтою чи коричневою поливою; поліхромною підцвіткою, з бірюзово-блакитною поливою, з безколірною поливою, з прозорою та непрозорою бірюзовою поливою, а також із синьою (кобальтовою) поливою²⁴. Подібне співвідношення типів кераміки притаманне і для приморського ареала Хаджибєєвої тьми.

Всі срібні монети, знайдені на Торговиці, відповідають часу правління ханів Токти (1290-1312 pp.), Узбека (1312-1342 pp.), Джанібєка (1342-1357 pp.), Бердібєка (1357-1359 pp.), Кульпи і Навруза (1359-1360 pp.)²⁵. Тож за знахідками мідних монет А. Козубовський датує городище «кінцем першої – початком другої половини XIV ст.»²⁶. Звідси, «час існування Торговиці у золотоординську добу дуже малий, десь з 1340-х по середину 1360-х pp., тобто 20-25 років»²⁷. На початку 1360-х pp. життя на Торговиці припиняється – в усіх розкопах археологи фіксують сліди пожарищ. Ймовірно, місто згоріло вщент. Ця дата повністю збігається з битвою на Синіх Водах восени 1362 р. Саме тоді, коли «господаремь был на Литовьскои земли князь великий Олгирд и, шедь в поле с литовским войскомь, побилъ татар на Синей воде, трех братьевъ: князя Хачебея а Кутлубуга и Дмитрия. А тыи трии браты Татарское земли, отчичи и дедичи Подольскои земли...»²⁸.

Цей сюжет досить добре вивчений, хоч і надалі є важливим в українській історичній науці. Прийнято вважати, що саме Торговиця була столицею й, одночасно, ставкою хана Хаджибєя. Після битви на Синіх Водах він залишив місто та відступив з рештками своєї тьми на південь, у район нинішнього одеського узбережжя, до озера, яке назване його ім'ям – Хаджибєйським. Досить ймовірно, що з того часу ординці почали називати так само і башту маяка, яка була в Джинестрі²⁹, – «Хаджибєїв маяк». Саме під такою назвою він згадується в ярлику Менглі-Гірея.

Описані вище керамічні рештки Хаджибєєвої тьми в Одесі датуються так само, як і кераміка Торговицького археологічного комплексу – 1320-1350-ті pp. Це означає, що вони існували в один і той же час. Такі обставини легко пояснити меридіональним кочуванням синьоводської літньої ставки Ябу-намісника, яка постійно пересувалася – на зиму ставка разом із ордою пересувалася на південь, до Чорного моря, а весною поверталася в лісостеп, в Торговицю. «Все они зимою спускаются к морю, а летом по берегу этих самых рек поднимаются на горы. Море же это есть Великое Море, из которого выходит рукав Св. Георгия, текущий в Константинополь», – писав про це у 1245 р. посланець папи Інокентія IV францисканець

---

²³ Ibid. С. 337.

²⁴ Детальний опис кераміки див.: Козырь И.А., Боровик Т.Д. Поливная керамика... С. 337-350.

²⁵ Козырь И.А., Боровик Т.Д. Поливная керамика... С. 336.

²⁶ Козубовський Г.А. Дані нумізматики про торгівельні шляхи в Україні в середині XIV ст. // Археологія. 2012. № 3. С. 77.

²⁷ Хромов К. Блукаючи шляхами «Via Tatarica»... С. 57.

²⁸ Слуцкая летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 35: Летописи белорусско-литовские. Москва, 1980. С. 74.

²⁹ Добролюбский А.О. Имя дрока... С. 19-20.

Рис. 9. ПIANO Карпіні

Джовано дель ПIANO Карпіні³⁰ (рис. 9). «Именно зимою они спускаются к югу в более теплые страны, летом поднимаются на север, в более холодные. В местах, удобных для пастбища, но лишенных воды, они пасут стада зимою, когда там бывает снег, так как снег служит им вместо воды...», – підтверджує його слова майже десять років по тому посланець французького короля Людовіка IX Святого Вільгельм де Рубрук³¹ (рис. 10).

Долі огузів та їх «Ябу». Як же так сталося, що ставкою ханського намісника стала саме Торговиця? Історикам відомо, що «Ябу» (Ябгу або Йабгу, Yabu, Yabgu, рідше Yabghu) може перекладатися як «перший, провідник». Це була державна посада в ранніх тюркських державах, яка приблизно відповідає наміснику. Титул «Ябу» (Yabu) традиційно отримував другий за рангом член правлячого роду Ашинів у VI–VII ст. Пізніше його перейняли інші тюркські народи. І, в окремих випадках, «Ябу» ставав титулом верховного правителя, який відповідав титулу хана чи кагана. Так, наприклад, правителі західнотюркських володінь мали титул Ябу-каган.

Рис. 10. Папа Інокентій IV відправляє ПIANO Карпіні до хана

³⁰ Иоанн де ПIANO Карпини, архиепископа Антиварийского, История Монгалов, именуемых нами Татарами. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/carpini.htm>

³¹ Путешествие в Восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето Благости 1253. Послание Вильгельма де Рубрук Людовику IX, королю французскому. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/rubruk.htm>

«Ябу» став титулом верховного правителя і в державі Огуз Ябу, яку створили тюрки-огузи в середині VIII ст. між Аральським і Каспійським морями (рис. 11). Вона проіснувала близько 300 років – до середини XI ст. Арабський географ ал-Йакубі називав правителів огузів «царями». Влада правителя-Ягу в державі Огуз передавалася в спадок, хоч і зберігалися ритуальні вибори народним зібранням.

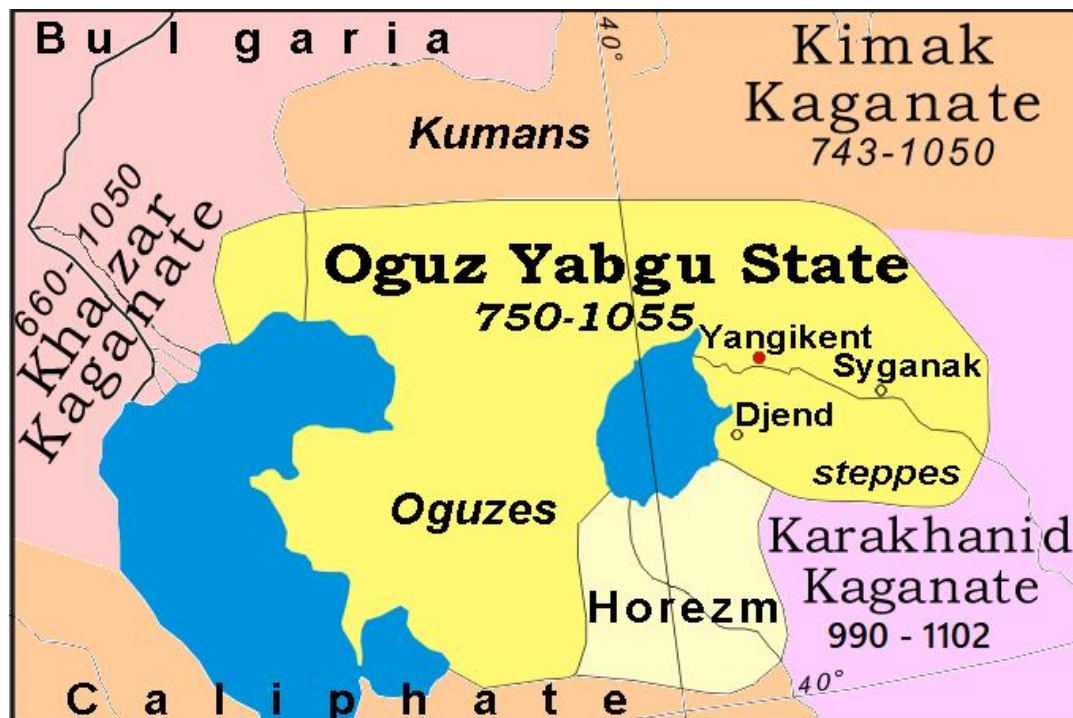

Рис. 11. Держава Огуз Ябу

Ця доволі велика і потужна держава довго й успішно воювала з Хазарським каганатом. Так, у 985 р. огузи-ябу заключили з київським князем Володимиром військовий союз проти хозар і поволзьких булгар, брали участь у його поході на Хазарію та допомогли накласти на неї данину. За це пізніше митрополит Іларіон називав Володимира хазарським титулом «каган». А самим огузам дружні стосунки з Києвом пізніше знадобилися у боротьбі з кипчаками.

З часом, через внутрішні суперечки, значна частина огузів – сельджуки – пішли в Малу Азію, де їх правителі стали називатися султанами. Пізніше вони, як відомо, створили могутню державу – Велику імперію сельджуків, до складу якої входили Мала Азія, Іран, частину Закавказзя та Центральної Азії.

Доля іншої частини огузів, правителі яких, ймовірно, продовжували називатися «Ябу», склалася не настільки щасливо – вони вели постійні війни з кипчаками за пасовища і поступово були витіснені своїми ворогами до Східної Європи. Тут вони, гнані кипчаками, відступили до південних кордонів Київського князівства. У літописах вони відомі як торки, а їхні переслідувачі і вороги кипчаки – як половці. Останні захопили всі причорноморські

стеги і на кінець XI ст. потіснили огузів-ябу на північ, у лісостепові райони – на землі своїх колишніх союзників – Київського князівства. Тут, у 1140-х рр. огузи-торки створили племінний союз Чорних клобуків, стали васалами київських князів і несли прикордонну службу на території вздовж течій Дніпра, Стугни та Росі.

Оскільки цей сюжет непогано вивчений³², ми зазначимо, що, ймовірно, саме таким чином титул «Ябу» і потрапив на наші землі. По суті, саме тут, на південь від Києва, огузи-торки відтворили на новій території свою колишню державу Огуз-Ябу. У певному сенсі їм це вдалося – вони органічно вписалися в політичне життя Київського князівства, брали участь майже в усіх його міжусобних і зовнішніх конфліктах.

У різні часи столицями – «Ябу-городками» – чорноклобуцького союзу могли бути або Канів³³, або Торчеськ (Торцьк, Торцьськ), або Ростовець. Це блукання легко пояснюється сезонними або ситуативними переміщеннями ставки намісника-Ягу. Оскільки половці займали південні райони степу, то огузи, названі чорними клобуками, були приречені на проживання лише у лісостепових районах межиріччя Дніпра і Дністра, зокрема в басейні ріки Рось. тим самим вони були позбавлені переваг меридіонального кочування – можливості відкочувати на південь, в причорноморські степі на зимовий період. А хороші зимові пасовища у Східній Європі – всі на півдні. І їх займали кипчаки-половці.

Для огузів-торків, або «народу чорних шапок», це було доволі чуттєвим. Природно, що вони ненавиділи кипчаків, які вигнали їх з рідних кочовищ. Вони охоче брали участь у походах київських князів у Дешт-і-Кипчак. Часто їх діями керували руські князі, які сиділи в Каневі, Торчеську, чи володіли Пороською областю. Так, у 1191-92 р. для походу на половців чорні клобуки запрошували Ростислава Рюриковича. Ймовірно, чорні клобуки вважали таких князів своїми «Ябу». А Торчеськ був «Ябу-городком». Остання згадка про торків-огузів у літописі датується 1235 р.

У 1237 р. половецький хан Котян, вождь племені дурут, яке тоді займало степи між Дніпром і Дністром, був розбитий монголами Батия. Як наслідок, він був змушений залишити свої причорноморські володіння і разом зі своїми 40-тисячним народом втекти до Угорщини. Звільнені половцями території хотіли отримати чорні клобуки для своїх кочувань на південь. Але цього не сталося, оскільки у 1240 р. «...царевичи Бату с братами, Кадан, Бури и Бучек, – за словами перського енциклопедиста Рашид-ад-Діна³⁴, – направились походом в страну русских и народа чёрных шапок...» і «в 9 дней взяли большой город русских, которому имя Манкеркан (*мова йде про Київ – авт.*)». Отже, всі землі на південь від Києва між Дніпром і Дунаєм, включно з причорноморськими степами, стали володіннями монголів, які почали призначати «чорним шапкам» намісників-«Ябу» на власний розсуд.

Зрештою, тут залишилася немала частина кипчаків, яка змішавшись з огузами-торками, також була підкорена монголами. З тих часів, на думку єгипетського історика та енциклопедиста ал-Омарі, вони стали іменуватися татарами. Він писав, що «в древности это государство было страной кипчаков, но когда им завладели татары, то кипчаки сделались их подданными. Потом они, (татары), смешались и породнились с ними (с кипчаками). Так земля

³² Пилипчук Я.В. Огузо-кыпчакские отношения в XI-XIII в. // Труды Института истории НАН Азербайджана. 2010. Т. 34. С. 32-41.

³³ Є думка про те, що назва міста Канева походить від слова «кан» або «хан», і означає «ханська ставка» (Тихомиров М.Н. Древнерусские города. Москва, 1956.С. 302).

³⁴ Цит. за: Козырь И.А., Боровик Т.Д. Поливная керамика... С. 336-338.

одержала победу над природными и расовыми чертами татаров и все они стали кипчаками – род у них был общим с ними, так как монголы переселились на земли кипчаков, вступали с ними в смешанные браки и оставались жить на их землях (кипчаков)»³⁵.

Подальші свідчення про історію цих територій більше ніж туманні. Прийнято вважати, що тут утворюється улус Куремси, який вже, як намісник Батия, стає «Ябу» і сам визначає маршрути кочувань свої підданих – як огузів-торків, так і кипчаків-половців. У 1258 р. Куремсу змістив Бурундай. Потім ці територію перейшли Ногаю і перебували у його підпорядкуванні до самої його смерті після битви біля Куяльнику в 1300 р. Тоді ж переможець Ногая, хан Токта, здійснив кілька каральних походів на землі чорних клобуків. Саме тоді ставка намісника-Ябу переміщується з Канева чи Торчеська в Торговицю, яка розташовувалася безпосередньо на самому кордоні степу та лісостепу. Таке її місце було дуже зручним – відстань до чорноморського узбережжя становила 250–300 км. Це оптимальна «дистанція» сезонних меридіональних перекочувань.

«Но лошадь, как известно, не овца» (з пісні Олександра Галича). «...Скота у них такое огромное количество, какого, по нашему мнению, нет и в целом мире...», – писав Плано Карпіні³⁶. В цьому немає нічого дивного. Спеціалістами пораховано, що для проживання родини звичайного, «рядового» кочівника з п'яти осіб (кожному необхідно близько 2500 ккал в день) необхідно 13 голів великої рогатої худоби, 90 овець, 3 верблюди, 14 коней³⁷. Одна «умовна» вівця живою вагою в 50 кг може прогодувати 5 осіб протягом 3–4 днів, а за умови паралельного вживання молочних продуктів – 6–7 днів. На одну людину необхідно 20–40 умовних овець на рік. Одна вівця за добу споживає близько 10 кг трави. Підраховано також, що з території площею в 1 га можна отримати 1 000–1 400 кг трави. Один «умовний» кінь за добу на випасі споживає близько 50 кг трави, отже на 1 га за добу може випасатися 20–28 коней. А овець у 5 разів більше³⁸.

Оскільки в лісостепу більш стійкий і вологий клімат, тут значно більше кормів – фітомаси, ніж на півдні, у степах. У лісостепу, на тій же за розмірами території, що і в степу, можна прогодувати у 5 разів більше худоби. Чим більше фітомаси і чим менше вона скорочується від посухи – тим більше кормів для худоби. Тут до осені зберігається кормова цінність, доступність і кількість кормових трав.

У степах, навпаки, протягом сезону змінюється кормова цінність, доступність і кількість кормових трав. Якщо приріст худоби, який можна отримати в травні, прийняти за 100%, то у червні він становитиме 88, в липні – 78, серпні – 65, вересні – 58, а в жовтні – лише 35%³⁹.

Це означає, що кочувати у лісостепах значно вигідніше, ніж у степах. Тут відсутня перерва у вегетації та життєдіяльності тварин, викликана посухою, тому екосистема

---

³⁵ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды В. Тизенгаузена. Т. 1. СПб, 1884. С. 235.

³⁶ Иоанн де Плано Карпини, архиепископа Антиварийского. История Монгалов, именуемых нами Татарами. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/etext/carpini.htm>

³⁷ Крамаровский М.Г. Петрарка о бедах Скифии // История и современность. 2007. № 2. С. 130–131.

³⁸ Никитин А.П. О биозапасах экосистемы и пропускной способности водораздела Дона и Воронежа при движении войск кочевников с юга на север // Верхнедонской археологический сборник: материалы межрегиональной научно-практической конференции «Археология в исследованиях молодых», 24 ноября 2017 года / отв. ред. А.Н. Бессуднов. Липецк: ЛГПУ имени П.П. Семенова-Тян-Шанского, 2017. Вып. 9. С. 136–137.

³⁹ Кульпин-Губайдулин Э.С. Золотая Орда: судьбы поколений. Москва: ИНСАН, 2006. С. 16–17.

функціонує довше, ніж у сухих степах. За рахунок цього загальна маса рослинності досягає 3,2-4,2 т/га, а тварин – 0,4 т/га, що в 5 разів більше, ніж в інших типах степів⁴⁰. Тут пасовища не обмежують зростання поголів'я худоби, а отже і зростання населення. Це відбувається лише влітку, але не взимку. Оскільки у зимовий період збереження поголів'я худоби залежить перш за все від щільності снігового покриву.

У лісостеповій зоні товща снігового покриву взимку надто часто і надовго перевищує 30-35 см, а це робить неможливим зимове випасання коней – тебенювку. Худоба, яка впродовж року випасається на підніжних кормах, взимку змушена добувати траву, розгрібаючи сніг. Для цього необхідна досить велика кількість коней, здатних своїми міцними копитами розбивати сніг і робити доступним траву під снігом доступною для корів, кіз та овець. Якщо коней немає або їх мало, все стадо гине – корови, вівці та кози не здатні до тебенювки самостійно навіть за меншої кількості снігу.

Під час тебенювки суворо дотримували наступного порядку: попереду йде рогата худоба, яка зриває високі трави, знімаючи їх верхівки; потім йдуть коні, які зривають трави ближче до кореня, й останніми вівці, які вибивають своїми гострими копитами все пасовище. Зимова тебенювка виснажлива – це майже завжди постійне голодування, до того ж весь час худоба перебуває під відкритим небом. Особливо багато худоби гине від буранів і/або ожеледиці (джут), і будь-яка багата людина в одну мить стає бідною.

Скидається на те, що ці обставини стали причиною хвилювання Плано Карпіні перед його подорожжю – «если мы поведем в Татарию тех лошадей, которые у нас были, то они все могут умереть, так как лежали глубокие снега, и они не умели добывать копытами траву под снегом, подобно лошадям Татар, а найти им для еды что-нибудь другое нельзя, потому что у Татар нет ни соломы, ни сена, ни корму»⁴¹.

Такі умови існування, за відсутності можливості далеких зимових відкочувань на південь, на 250-300 км (де сніговий покрив значно менший), змушували чорних клобуків до осідання на землі. Оскільки в лісостепу худобу не можна тримати взимку на підніжному кормі, тому іноді необхідно підгодовувати тварин сіном, яке задалегідь підготовлене та зберігається у спеціальних загонах. Тому перекочовування тут були можливі на відносно невеликі відстані, лише на кілька десятків кілометрів, з тривалими зупинками. Це створило умови для появи постійних поселень, розвитку землеробства і ремесел. Очевидно, саме так і виникали згадувані «столиці» (Канів, Торчеськ та ін.) – вони одночасно ставали і ставками намісників-Ябу, які пересувалися у басейні р. Рось і прилеглих територіях.

Після монгольського завоювання причорноморських степів пересування літньої ставки намісника-Ябу в Торговицю відкрило, таким чином, можливості для постійних перекочувань до моря, де сніжний покрив значно менший, ніж у лісостепах, а значить, тебенювка є більш ефективною та дозволяє зберегти більшу частину стада в зимовий час на пасовищах.

Археологічні рештки такої зимової ставки, зимового Ябу-городка, які ми знайшли на одеському узбережжі, датовані тим же часом, коли намісником був Хаджибей. А він, за словами Рубрука, як «всякий начальник (capitaneus) знает, смотря по тому, имеет ли он под своею

---

⁴⁰ Шенников А.А. «Червленный Яр». Исследование истории и географии Среднего Подонья в XIV-XVI вв. Гл. 2. Оседлость и неоседлость у золотоордынских татар. Воронеж. URL: <http://vantit.ru/chervlennyj-jar/896-osedlost-u-zolotoordynskih-tatar.html>

⁴¹ Иоани де Плано Карпини, архиепископа Антиварийского, История Монгалов...

властью большее или меньшее количество людей, границы своих пастбищ, а также где он должен пасти свои стада зимою, летом, весною и осенью»⁴².

Владний ранг Хаджибея. Описуючи битву на Синіх Водах, Мацей Стрийковський називає Хаджибея «кіреєм» – Kaczybejkieriej⁴³ (в українському перекладі – Качибей-Гірей⁴⁴). Значить, Хаджибей походив з кереїтів – дружнього монголам (киятам) племені, яке свого часу допомогло Чингізхану перемогти їх запеклих ворогів – меркітів. Самі Чингізиди походили з роду киятів, і цілком могли відчувати «історичну вдячність» до кереїтів, що і вплинуло на їх статус – найближчі радники та старші воєначальники. Тим більше, що в часи хана Узбека правителі улусів – Джучиди – були піддані репресіям та втратили свої улуси. На місця улус-беків були призначені аристократи родоплемінної знаті. Хаджибей був саме таким. Зрештою, та обставина, що Хаджибея, як і двох інших емірів Кутлугубу і Дмитрія, називають «отчичи и дедичи Подольской земли»⁴⁵, може означати, що його право на володіння улусом було спадковим, як мінімум, протягом трьох поколінь.

Поза сумнівом є те, що Хаджибей був одним з «всяких начальников», володарем улусу в ранзі еміра, по суті, «царьком» (за словами Мацея Стрийковського – авт.). Він же був великим тарханом (монг. «вільний від податків» – авт.) і, як власник безумовного держання, був звільнений від усіх податків і повинностей на користь хана. Матеріальні ресурси таких осіб в Золотій Орді були просто колосальними.

Степове межиріччя Дніпра і Дністра після правління темників Куремси, Бурундя та смерті беклярибека Ногая внаслідок довгої боротьби між емірами перейшло до другого сина хана Токти – Ільбасара. Про нього ми майже нічого не знаємо, окрім того, що він, на думку шейха Еюірзамі, був людиною «красивее которого никто не видел... и предполагал, когда сделается царем (этой) страны, не оставит на царстве своем никакой другой религии, кроме мусульманской»⁴⁶. Але йому не вдалося це зробити, бо він помер у 1310 р., раніше за свого батька. Хто керував краєм у часи правління хана Узбека (1312–1341 рр.), достеменно невідомо. Хан Джанібек (1342–1357 рр.) віддав цей край своєму зятю Атламішу. Але на початку 1345 р. той загинув у битві з угорцями⁴⁷.

За відсутності інших відомостей, залишається припускати, що Хаджибей разом зі своїми «братами» Кутлугубою та Дмитрієм є спадкоємцем і, можливо, сином чи іншим молодшим родичем Атламіша. Вони й поділили між собою територію між Кримом і Дунаєм та, як спадкоємці, стали «отчичами и дедичами» цих земель. Можливо, Хаджибей міг бути і досить близьким родичем самого хана Джанібека – сином його зятя. А це означає, що йому по рангу належить відповідна ставка.

Сановите походження Хаджибея відображене в його імені, яке містить рангову вказівку на титул «бей», на владний статус, а не на конкретну посаду та місце у владній

⁴² Путешествие в Восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето Благости 1253...

⁴³ Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi. T. 1-2. Warszawa: Nak. G.L. Glüksverga, 1846. Том II. S. 6.

⁴⁴ Стрийковський Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси... С. 480.

⁴⁵ Слуцкая летопись... С. 74.

⁴⁶ Из летописи шейха Эльбирзали // Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. СПб., 1884. С. 174.

⁴⁷ Узелац А. Татары в Дунайско-Днестровском междуречье вввторой половине XIV в. // Золотоордынское обозрение. 2019. Т. 7, № 3. С. 418; Uzelaц A. Tatars in the Danube-Dniester Interfluvium in the Second Half of the Fourteenth Century // Zolotoordynskoe obozrenie=Golden Horde Review. 2019. Vol. 7, No. 3. P. 416-433.

ієрархії. Це слово, по суті, є рівнозначним титулу «емір», який у Золотій Орді носили аристократи, не пов'язані кровними узами з Чингізидами.

На думку Б. Черкаса, улусбеку Хаджибею підпорядковувалося три тумени по 10 тис., які сезонно кочували вздовж Бугу та Дністра⁴⁸. Реальні тумени найчастіше були менш чисельними. Ймовірно, що у сприятливі часи все населення улусу Хаджибея могло становити близько 150 тис. осіб. Всі вони сукупно й утворювали його орду, або тьму.

«...Я попав в *какой-то другой мир*». Враження й описи ледь не всіх мандрівників до Орди в XIII–XV ст. про устрій і пересування різних ставок ханів і великих ординських аристократів дуже схожі та збігаються інколи навіть у деталях. Завдяки цьому не важко собі уявити орду чи ставку улусбека Хаджибея під час її сезонного переміщення від Торговиці до чорноморського узбережжя.

Для європейців це було невідоме, дивовижне та вражаюче видовище. Вони цього і не приховували. «...у меня не хватает соответствующих слов, которые я должен был бы написать вашему столь славному величеству, – писав Рубрук. – Когда я вступил в их среду, мне совершенно представилось, будто я попал в *какой-то другой мир*». «...Когда я увидел двор Бату, – продолжает он, – я оробел, потому что собственно дома его казались как бы каким-то большим городом, протянувшимся в длину и отовсюду окруженным народами на расстоянии трех или четырех лье»⁴⁹.

Рис. 12. Ібн-Батута

⁴⁸ Черкас Б.В. Західні володіння Улусу Джучи XIII–XIV ст.: суспільно-політичний та економічний розвиток / дис... д.і.н. Київ, 2015. С. 255.

⁴⁹ Путешествие в Восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето Благости 1253...

Майже століття потому, у 1330-х рр., берберський мандрівник і купець Ібн-Батута (рис. 12) описав ханську ставку як «...большой город, движущийся с своими жителями; в нем мечети и базары да дым от кухонь, взвивающийся по воздуху: они варят (пищу) во время самой езды своей и лошади везут арбы с ними. Когда достигают места привала, то палатки снимают с арб и ставят на землю, так как они легко переносятся. Таким же образом они устраивают мечети и лавки»⁵⁰ (рис. 13).

«...Они знают, – уточнюе Рубрук, – с какого бока двора должны они размещаться, когда они снимают свои дома [с повозок]. Отсюда двор на их языке называется ордой, что значит середина, так как он всегда находится по середине их людей, за исключением того, что прямо к югу не помещается никто, так как с этой стороны отворяются ворота двора. Но справа и слева они располагаются, как хотят, насколько позволяет местность, лишь бы только не попасть прямо пред двором или напротив двора»⁵¹.

Рис. 13. Орда-базар

Природно, що «некоторые ставки велики, а некоторые небольшие, сообразно достоинству и скудости людей»⁵², – зазначав Карпіні. І навряд чи орда Хаджибея була такою ж величною, як орда самого хана. Але і вона могла справити враження. Скоріше за все, її варто порівнювати із ордою іншого родича Бату, такого собі Скатая, якого відвідав Рубрук: «...утром мы встретили повозки Скатая, нагруженные домами, и мне казалось, что навстречу мне движется большой город. Я также изумился количеству стад быков и лошадей и отар овец. Я видел, однако, немногих людей, которые ими управляли. В силу этого я спросил, сколько человек имеет Скатай в своей власти, и мне было сказано, что не более 500, мимо половины которых мы проехали ранее при другой остановке».

Далі Рубрук повідомляє, що «дом, в котором они спят, они ставят на колесах из плетеных прутьев; бревнами его служат прутья, сходящиеся кверху в виде маленького колеса, из которого поднимается ввысь шейка, наподобие печной трубы; ее они покрывают белым войлоком, чаще же пропитывают также войлок известкой, белой землей и порошком из костей, чтобы он сверкал ярче; а иногда также берут они черный войлок. Этот войлок около верхней шейки они украшают красивой и разнообразной живописью. Перед входом они также вешают войлок, разнообразный от пестроты тканей. Именно они шивают цветной войлок или другой, составляя виноградные лозы и деревья,

⁵⁰ Из описания путешествий Ибнбатуты // Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. СПб., 1884. С. 289.

⁵¹ Путешествие в Восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето Благости 1253...

⁵² Иоани де Плано Карпини, архиепископа Антиварийского, История Монгалов...

птиц и зверей. И они делают подобные жилища настолько большими, что те имеют иногда тридцать футов в ширину. Именно я вымерил однажды ширину между следами колес одной повозки в 20 футов, а когда дом был на повозке, он выдавался за колеса по крайней мере на пять футов с того и другого бока. Я насчитал у одной повозки 22 быка, тянущих дом, 11 в один ряд вдоль ширины повозки и еще 11 перед ними. Ось повозки была величиной с мачту корабля, и человек стоял на повозке при входе в дом, погоняя быков. Кроме того, они делают четырехугольные ящики из расколотых маленьких прутьев, величиной с большой сундук, а после того, с одного края до другого, устраивают навес из подобных прутьев и на переднем краю делают небольшой вход; после этого покрывают этот ящик, или домик, черным войлоком, пропитанным салом или овечьим молоком, чтобы нельзя было проникнуть дождю, и такой ящик равным образом украшают они пестротканными или пуховыми материями. В такие сундуки они кладут всю свою утварь и сокровища, а потом крепко привязывают их к высоким повозкам, которые тянут верблюды, чтобы можно было таким образом перевозить эти ящики и через реки. Такие сундуки никогда не снимаются с повозок. Когда они снимают свои дома для остановки, они всегда поворачивают ворота к югу и последовательно размещают повозки с сундуками с той и другой стороны вблизи дома, на расстоянии половины полета камня, так что дом стоит между двумя рядами повозок, как бы между двумя стенами. Женщины устраивают себе очень красивые повозки, которые я не могу вам описать иначе, как живописью; мало того, я все нарисовал бы вам, если бы умел рисовать. Один богатый Моал, или Татарин, имеет таких повозок с сундуками непременно 100 или 200; у Бату 26 жен, у каждой из которых имеется по большому дому, не считая других, маленьких, которые они ставят сзади большого; они служат как бы комнатами, в которых живут девушки, и к каждому из этих домов примыкают по 200 повозок. И когда они останавливаются где-нибудь, то первая жена ставит свой двор на западной стороне, а затем размещаются другие по порядку, так что последняя жена будет на восточной стороне, и расстояние между двором одной госпожи и другой будет равняться полету камня. Таким образом, один двор богатого Моала будет иметь вид как бы большого города, только в нем будет очень немного мужчин. Самая слабая из женщин (*muliercula*) может править 20 или 30 повозками, ибо земля их очень ровна. Они привязывают повозки с быками или верблюдами одну за другой, и бабенка будет сидеть на передней, понукая быка, а все другие повозки следуют за ней равным шагом. Если им случится дойти до какого-нибудь плохого перехода, то они развязывают повозки и перевозят их по одной. Ибо они едут так медленно, как ходит ягненок или бык»⁵³.

Карпіні у свою чергу уточнює: «Некоторые быстро разбираются и чинятся и переносятся на вьючных животных, другие не могут разбираться, но перевозятся на повозках. Для меньших при перевезении на повозке достаточно одного быка, для больших – три, четыре или даже больше, сообразно с величиной повозки, и, куда бы они ни шли, на войну ли или в другое место, они всегда перевозят их с собой. ...Вьючного скота у них такое огромное количество, какого, по нашему мнению, нет и в целом мире...»⁵⁴.

Якщо родич хана Скатай мав «двір» кількістю близько 200 возів, то і улусбеку Хаджибею за рангом належало мати аж ніяк не менше. Рубруку, який також відвідав ставку сина Батия Сартака, його «двор ...показался ...очень большим, так как у него самого шесть жен, да его первородный сын имеет возле него их две или три, и у всякой есть большой дом и около двухсот повозок»⁵⁵ (рис. 14-16).

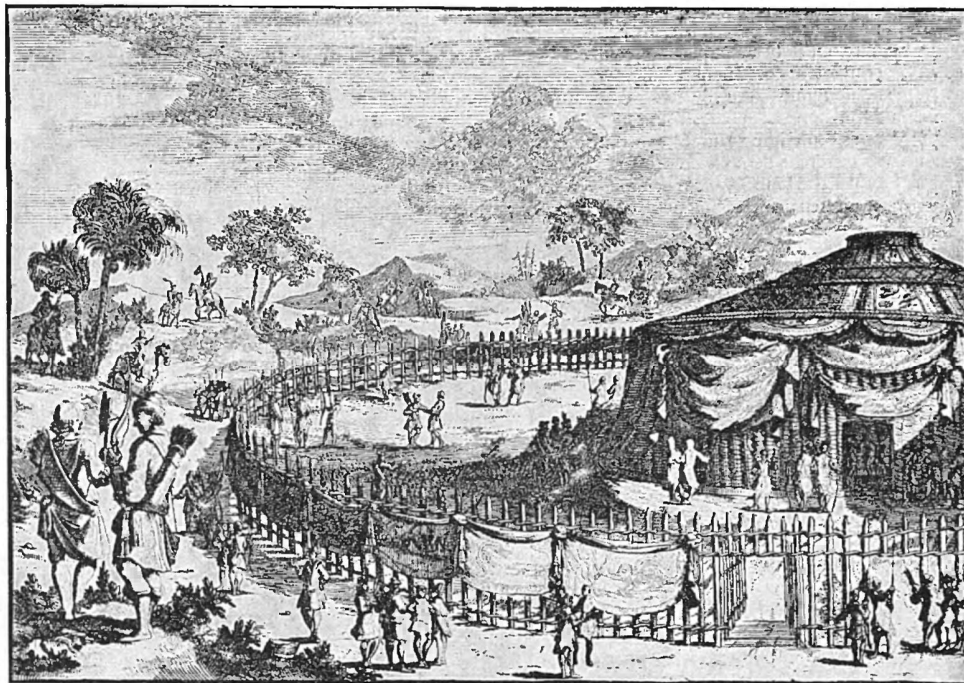
---

⁵³ Путешествие в Восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето Благости 1253...

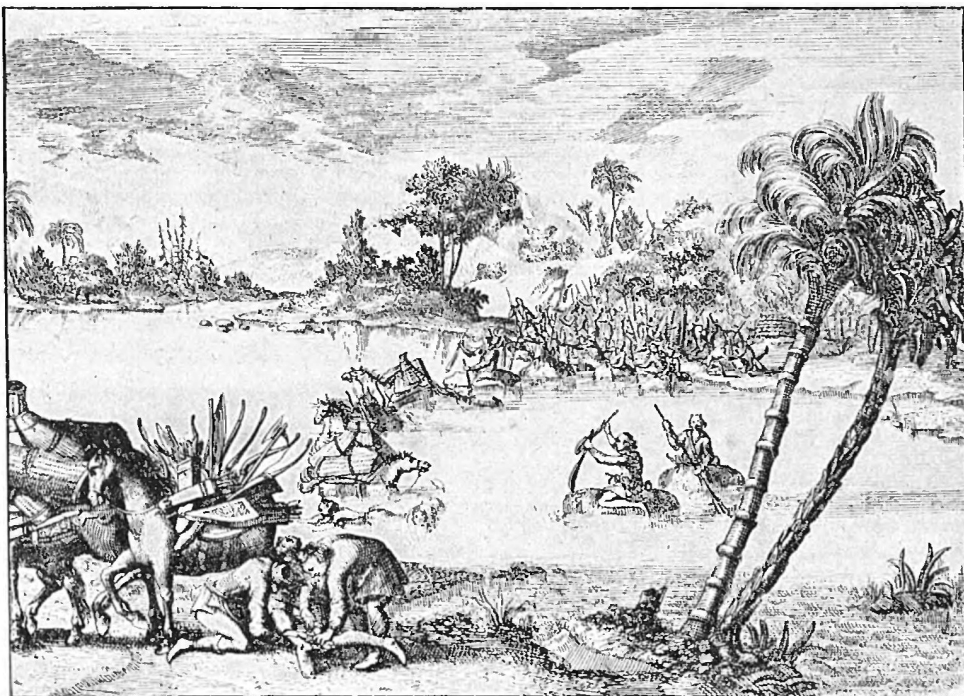
⁵⁴ *Иоанн де Плано Карпини*, архиепископа Антиварийского, История Монгалов...

⁵⁵ Путешествие в Восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето Благости 1253...

Шатеръ императора Татаръ.
Рис. 14. Ставка хана або намісника

Способъ переправы Татаръ черезъ рѣку
Рис. 15. Способы переправы у татар

Типы Татаръ.

Рис. 16. Типы татар

«Мы... к вечеру просто устали смотреть». Коли подібна ставка (а слідом за нею і вся «тьма») якогось монгольського аристократа – еміра чи темника – прикочувала до італійської факторії Підеа, яка була на узбережжі Чорного моря між Дніпром і Кримом, то невідомий іспанський спостерігач першої половини XIV ст. сприйняв її як велике місто, яке назвав «столицей королевства», васальне від хана Узбека⁵⁶. Без сумніву, подібне враження могла справляти і «тьма» Хаджибея під час своїх переміщень до Джинестри та Флорделісу, на сучасному одеському узбережжі.

Подібне видовище описав і венецієць Іосафат Барбаро, який відвідав Тану (Азак) у 1436 р.: «§30. Сторожевые отряды... подходили к Тане раньше, чем пришло все войско, двигались впереди него по восьми разным направлениям, чтобы со всех сторон разузнавать о возможной опасности, находясь в отдалении от него на много дней пути и действуя соответственно его нуждам». Слідом за ними, «§19. ...начал подходить народ со стадами. Сначала шли табуны лошадей по шестьдесят, сто, двести и более голов в табуне; потом появились верблюды и волы, а позади них стада мелкого скота. Это длилось в течение шести дней, когда в продолжение целого дня – насколько мог видеть глаз – со всех сторон степь была полна людьми и животными: одни проходили мимо, другие прибывали. И это были только головные отряды; отсюда легко представить себе, насколько значительна была численность [людей и животных] в середине [войска]. Мы все время стояли на

⁵⁶ Черкас Б.В. Західні володіння Улусу Джучи... С. 297.

стенах... и к вечеру просто уставали смотреть. Поперечник равнины, занятой массами этих людей и скота, равнялся 120 милям;...».

«§30. ...Лишь только правитель остановился, они сразу же раскидывают базары, оставляя широкие дороги. Если это происходит зимой, то от множества ног животных образуется величайшая грязь; если же летом, то величайшая пыль. Тут же, немедленно после того, как поставлены базары, они устраивают свои очаги, жарят и варят мясо и приготавливают свои кушанья из молока, масла, сыра. У них всегда бывает дичина... В их войске есть ремесленники – ткачи, кузнецы, оружейники и другие, и вообще есть все необходимые ремесла... §31. ...при нем всегда находятся купцы; одни различными путями привозят сюда товары, другие же лишь проходят через орду с намерением идти в иные страны»⁵⁷.

Зазначене вище означає, що орда, чи ставка правителя, завжди ставала місцем базару, оскільки військо було основним платоспроможним споживачем. А також – продавцем захоплених у сусідів цінностей, збіжжя, ремісничих виробів, рабів. Тому такий військово-похідний табір отримав назву «орду-базар», тобто Орда – це ставка, військова частина, обоз, а Базар – господарча частина цього організму⁵⁸.

Здається очевидним, що в районі Джинестри і Флорделіса кочівників Хаджибеєвої тьми, або тутешнього «орду-базару», крім іншого, цікавили поклади солі у причорноморських лиманах. Саме у такому вигляді Хаджибеєва тьма кожної осені повільно «как ходит ягненок или бык» (*висловлювання Рубрука – авт.*), щорічно, буденно і монотонно прикочувувала на зимування до Джинестри. І так само, кожної весни відправлялася на північ, в район Торговиці. Судячи з її археологічного вигляду, таке перекочування було досить регулярним протягом всього намісництва Хаджибея до битви на Синіх Водах восени 1362 р. Це означає, що була серія сприятливих років для його улусу, які повторювалися з незмінною регулярністю. Роки першої чумної пандемії 1346-1349 рр. з відомих нам джерелам ніяк не простежуються. Навпаки, складається враження, що Торговиця, якщо не процвітала, то принаймні нормально функціонувала, як літнє стійбище, так само як і зимове поблизу Джинестри. Значить, у ці і наступні, 1350-ті рр., зовнішній вигляд і устрій Ябу-городка відповідали наведеним вище описам ставки намісника і його «тьми».

Навіть руїни Торговиці справили на Михалона Литвина, через майже два століття після її загибелі, сильне враження. А в зимовий час кочів'я Хаджибеєвої тьми були розсіяні по всьому чорноморському узбережжю між Дніпром і Дністром, зберігши після себе лише скромні археологічні сліди про «какой-то другой мир» (*висловлювання Рубрука – авт.*). З кінця 1350-х рр. настали чергові смутні часи, від яких лишилася лише «червоно-жовто-стрічкова» кераміка «бідності».

---

⁵⁷ Иосафат Барбаро. Путешествие в Тану. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Barbaro/frametext1.htm>

⁵⁸ Стенограмма круглого стола «Орда-базар: кочевая ставка или кочевой город». Дифференцированное понимание истории. Круглый стол из серии «Феномен Золотой Орды». 13 мая 2014 года. Институт истории АН РТ // Золотоордынское обозрение. 2015. № 1. С. 160.

Andrii Dobrolyubskiy, Ihor Smirnov

Regarding the issue of localization of Yabu-gorodok

Abstract: The article summarizes the available historical and archaeological information about the horde (nomadic rate) of ulusbek Khadzhibey in the middle of the XIV century before the battle of the river Blue Waters in 1362. It is established that this horde was referred to as 'Yabu-gorodok' ('Governor's town'). The main territories of her summer wandering were forest-steppe areas between the Dnieper and Dniester, with the center in the settlement of Torgovytsia. Every autumn the nomadic headquarters of the ulusbek moved to the south for wintering, to the Black Sea coast, to the areas of the Ginestra anchorage, 'Khadzhibey Lighthouse' and to the Ochakiv area.

This was the optimal distance for meridional migrations – 250-300 km. In the forest-steppe, there is much more fodder for livestock – phytomass than in the south, in the steppes. And here, on the same size territory as in the steppes, five times more livestock can be fed. Therefore, roaming in the forest-steppe is much more profitable than in the steppes. But in the forest-steppe zone, the thickness of the snow cover in winter too often and for a long time exceeds 30-35 cm, and this makes it impossible for horses to run. After all, cattle that graze on fodder all year round are forced to get grass by shovelling snow in winter. For this, you need enough horses, able to break up the snow with their hard hooves and make the grass under the snow accessible to cows, goats and sheep. If there are no horses or very few, the whole herd dies. Especially a lot of cattle die from storms and/or ice (jute), and any rich person almost immediately turns into a beggar.

After the Mongol capture of the Black Sea steppes, the transfer of the governor Yaba's summer camp to Torgovytsia opened up the possibility for Khajibey's horde to regularly move to the sea, where the snow cover is much less powerful than in the forest-steppe, which means that the winter grazing of horses is more effective. Archaeological traces of just such a pond – the winter town of Yabu – were discovered on the Odesa coast. They date from the time when the governor of Yabu was the jailer Hajibey. Three tumens (*t'ma*) of 10,000 men each were subordinated to him. Therefore, the entire population of his ulus could be about 150,000 people.

Available descriptions of the rates of the khans and his ulusbeks give an idea of the image of the horde of ulusbek Hadjibey. Thus, his rate can be compared with the horde of Batu's relative, a certain Skatai, who was visited by Rubruk: "...in the morning we met Skatai's carts loaded with houses, and it seemed to me that a big city was moving towards me... about two hundred carts...".

A similar sight was observed by Josaphat Barbaro – "...from all sides the steppe was full of people and animals: some were passing by, others were arriving. ...and we just got tired of watching in the evening".

In this form, Khadzhibey's 't'ma' migrated to Ginestra, Khadzhibey's Lighthouse or Ochakiv for the winter every autumn. And in the spring, she went north, to the Torgovytsia district. And after the battle near the Blue Waters and until the beginning of the 16th century this 't'ma', which kept the name 'Yabu-town', moved only "by the way from beyond the Dniester along the sea coast to the Crimea", or "by another road from beyond the Dniester to Ochakiv...".

Keywords: Khadzhibey, Yabu-town, Torgovytsia, Ginestra anchorage, Ochakiv

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94 (477.46) «18/19»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.4.164>

Ігор Кривошея, Дмитро Безверхній*

«УКРАЇНСЬКИЙ ШЕРЛОК ХОЛМС» В УМАНІ: КРИМІНАЛЬНЕ ЖИТТЯ УМАНЩИНИ І ПОЧАТОК КАР'ЄРИ ГЕОРГІЯ МИХАЙЛОВИЧА РУДОГО

Анотація: *Стаття висвітлює уманський період життя та діяльності начальника розшукового відділення Київської міської поліції титулярного радника Георгія Михайловича Рудого – одного із найвидатніших українських слідчих часів російського імперського режиму, зачинателя дактилоскопічних досліджень, поліцейного собаківництва, слідчої валізки та розшукової справи.*

У тексті описано поетапність кар'єрного зростання Г.М. Рудого, розвиток і вдосконалення його теоретико-практичних умінь і навичок у часи роботи на теренах Уманського повіту. З'ясовано вплив уманських міських реалій на становлення Г.М. Рудого як слідчого. Показано апробації його новаторських методів і підходів у боротьбі з уманською злочинністю.

Додатково вплетено та висвітлено особливості кримінального життя Умані й Уманщини наприкінці XIX – поч. XX ст. Показано роль злочинності у повсякденні мешканців повітової округи. Підтверджено важливість і значення малих міст в історії країни.

Ключові слова: *Георгій Рудий, історія злочинності, Умань, Уманський повіт, дактилоскопія, розшукова справа, кримінальне життя*

У 2023 році ми будемо відзначати ювілейну дату – 160 років від народження видатного українського поліцейного слідчого, криміналіста-практика, зачинателя методів дактилоскопії, службового собаківництва й слідчої валізки в Україні – Георгія Михайловича Рудого (1862/63–1918).

За успішне розкриття заплутаних справ, проникливий розум, новаторство і вроджений слідчий талант Рудого давно прозвали «українським Шерлоком Холмсом». Як і його вигаданий колега, Георгій Михайлович також вже встиг стати персонажем цілої низки історичних і художніх творів: «Подвійна

* *Безверхній Дмитро Русланович* – магістр історії, вчитель історії Паланського ліцею (Умань, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6834-8156>; e-mail: bezverkhniydr@gmail.com

Кривошея Ігор Іванович – кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>; e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

гра в чотири руки» І. Роздобудько¹, «Порцеляновий погляд»² і «Порядні пані вмирають самотньо»³ Д. Безверхнього, «Справа зниклої балерини» Є. Кужавської та О. Красовицького⁴ й інших. Та мало хто знає, що свій стрімкий кар'єрний шлях відомий слідчий починав саме з Уманщини.

Кримінальне минуле великих міст України завжди було в полі зору дослідників, вчених-істориків, літераторів. Заплутані злочини та зухвалі вбивства, курйозні випадки та пересічні негаразди Києва, Харкова, Львова чи Одеси давно стали частиною міських легенд і наукового доробку. Утім, менші міста, містечка та села досі залишаються на узбіччі дослідницького життя. Хоча доволі часто історія їхнього внутрішнього укладу, зокрема й злочинного, мало чим поступається великим населеним пунктам. Серед таких і місто Умань зламу XIX-XX ст.

Умань здавна приваблювала різні прошарки кримінальників, перш за все, своїм унікально вигідним розташуванням.

Місто було таким собі переправним пунктом для збуту награваного, реалізації фальшивих монет та обміну контактами між Києвом і портовими Одесою чи Миколаєвом, які у той час називали новим Портсмутом⁵.

Помилково вважати Умань позаминулого століття крихітною провінцією – на ті часи, це одне з найбільших повітових міст Київської губернії, під чийм адміністративним підпорядкуванням перебували землі значно більші, ніж межі сучасного реформованого Уманського району. Широкий етнічний склад населення, про що свідчить перепис 1897 р., за яким у місті нараховувалось майже 30 тис. осіб⁶. Органічне й, до певної міри, унікальне переплетіння українського, єврейського та польського етнічних факторів витворили цілком самобутній міський пейзаж. Це вивело місто, як соціокультурну одиницю, чи радше організм, на новий рівень сприйняття себе та чинника «іншого» посеред міських реалій. Відбувалося взаємопроникнення культур, традицій, світоглядів – їх позитивних і негативних втілень і проявів⁷. Ще однією непересічною рисою Умані було й те, що це місто – типовий штетл, де єврейська община посідала, якщо не домінуючі, то принаймні цілком повносілі позиції у міській стратифікації⁸. Чинник органічної полікультурності також мав важливий вплив на формування тут дуже різних кримінальних угруповань та осередків – від провінційних крадіїв худоби, до організованих злочинних формувань загальноімперського масштабу.

Історія, будучи наукою стрімкою у своєму розвитку, не припиняє пошуків нових сфер дослідницької діяльності, та всіляко поглиблює реалізацію вже існуючих. Однією з таких є дослідження історії повсякденного життя людей у тому чи іншому розрізі історичного часу.

¹ Роздобудько Ірен. Подвійна грав чотири руки. Харків: «КСД». 2014. 268 с.

² Безверхній Дмитро. Порцеляновий погляд. Київ: Темпора. 2020. 296 с.

³ Безверхній Дмитро. Порядні пані вмирають самотньо. Київ: Темпора. 2022. 266 с.

⁴ Красовицький Олександр, Кужавська Євгенія. Справа зниклої балерини. Харків: Фоліо, 2020. 380 с., іл.

⁵ Водотика Тетяна. Простір можливостей. Україна в добу заліза та пари. Київ: ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2018. 240 с.

⁶ Державний архів Київської області. Ф. 384. Оп. 12. Спр. 1. 310 арк.

⁷ Мацевко І. (ред.). Умань. (Не)знані історії міста / О. Барвінок та ін. Колективна монографія. Львів: Центр міської історії Центрально-Східної Європи, 2021. 280 с.

⁸ Петровський-Штерн Йоханан. Штетл. Золота доба єврейського містечка. Київ: Часопис «Критика», 2019. 394 с.

За мету ставимо собі висвітлення постаті видатного українського слідчого та зачинателя дактилоскопічних досліджень на українських теренах – Георгія Михайловича Рудого. Серед ключових завдань: дослідження його уманського періоду життя та діяльності, становлення як професіонала розшукової справи на тлі міських злочинів, що відбувалися за період його служби в Умані.

Актуальність даної теми обумовлена потребою сучасної науки повертати в історичний простір імена діячів, що свого часу відігравали важливу роль у розвитку нашої країни, але залишилися частиною «білих плям» української історії, зумовлених жорсткою та жорстокою російською імперською асиміляцією та витісненням українства із ключових сфер тодішнього життя.

Досліджувана тема передбачає собою ознайомлення, аналіз та опрацювання різновекторних зразків наукової літератури. Теоретико-методологічною базою наукового дослідження стали праці вітчизняних дослідників у сфері історичного знання. Найбільш повно, у своєму доробку, розкриває життя та діяльність Георгія Рудого В. Чисніков⁹. Про особливості становлення поліцейного собаківництва згадують у своїх працях С. Вергун¹⁰ і В. Селюков¹¹. Загальні етапи формування моделей оперативно-розшукової діяльності сил правопорядку та спецслужб на теренах України описує І. Шинкаренко¹². Особливості фальшивомонетництва на українських землях у різні епохи розкриває А. Бойко-Гагарін¹³. Також, знаходимо важливі відомості в доробках В. Галайби¹⁴, К. Литвин¹⁵. Загальне обрисю описуваної епохи майстерно змальовано у праці Т. Водотики «Простір можливостей. Україна в добу заліза і сталі»¹⁶.

Окреме важливе місце займає вивчення й аналіз особової справи слідчого Рудого та відомостей, що в ній уміщені – «Личное дело заведующего сыскной частью Киевской городской полиции, титулярного советника Георгия Михайловича Рудого (Документы о прохождении службы, имуществе Рудого)»¹⁷. Цей документ розкриває нам чимало важливих обставин і хронологічно охоплює період із 3 липня 1884 до 20 січня 1918 рр.

Використано й свідчення з тогочасної періодики, яка додає барв загальному тлу минувших подій.

---

⁹ Чисніков В.М. Г.М. Рудий – видатний український криміналіст-практик ХХ століття (до 155-річчя з дня народження та 100-річчя з дня загибелі) // Кримінальний вісник. 2018. № 1 (29). С. 175-188.

¹⁰ Вергун Сергій. Жандармські поліцейні управління залізниць в Україні: історія становлення кінологічної служби на початку ХХ століття // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: зб. наукових праць. 2015. Випуск 13. С. 160-164.

¹¹ Селюков Вадим. Поява та розвиток службової кінології на території сучасної України // Право і безпека. 2020. № 1 (76). С. 89-94.

¹² Шинкаренко І.Р. Етапи формування моделей оперативно-розшукової діяльності сил правопорядку та спецслужб на теренах України // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2018. № 1. С. 9-15.

¹³ Бойко-Гагарін Андрій. Фальшивомонетництво в Україні в імперську добру (1795-1917): монографія. Переяслав: Домбровська Я.М., 2020. 396 с.

¹⁴ Галайба Василь. Борьба с преступностью в старом Киеве. Киев: Скай Хорс, 2012. 192 с.: ил.

¹⁵ Литвин Катерина. Кадрове забезпечення місцевих органів політичної поліції Російської імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2017. № 5. С. 23-27.

¹⁶ Водотика Тетяна. Простір можливостей. Україна в добу заліза та пари...

¹⁷ Державний архів м. Києва (далі –ДАК). Ф. 237. Оп. 3. Спр. 47. 126 арк.

Географічний чинник диктує правила визначення досліджуваного часопростору, що охоплює межі Уманського повіту Київської губернії.

Відштовхуючись від географічного чинника, доречно перейти до хронологічного, що окреслює собою останні півтора десятиліття XIX ст. і початок XX ст., як часовий відрізок, що став важливим, а подекуди навіть ключовим, у розвитку розшукової справи та відповідає третьому загальному етапу становлення оперативного-розшукової діяльності на українських землях, згідно державно-суспільного підходу. До характерних рис цього періоду вчені зараховують розвиток розшукової діяльності в епоху реформ (XIX-XX ст.); формування правової бази роботи поліції відповідно до судової реформи й організацію розшукових відділень (1860-1868 рр.); становлення кримінальної поліції і розвиток методів розшукової діяльності політичною поліцією та прийняття Закону «Про організацію розшукової частини» з визначенням ведення внутрішнього (агентурного) спостереження та зовнішнього (філерного) спостереження й розмежуванням функцій політичної та розшукової поліції (1868-1917 рр.)¹⁸. Важливо розуміти в яких пореформених реаліях працювали поліцейні органи, коли декларовані зміни часто залишалися без практичних утілень, а місцеві розшукові органи мусили адаптовуватись до нових законодавчих реалій у незмінно застійному світі клаптикової імперії – у великих і малих населених пунктах.

Кримінальне повсякденне життя тихої провінції насправді ж вирувало з великим розмахом. Саме дослідження історії повсякдення уманців проливає світло на особливості розвитку слідчої справи в українських повітових містечках Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Даний часовий проміжок пов'язаний зі значними змінами та перетвореннями, що вплинули на звичний плін життя населення. Т. Водотика слушно зауважує, що українські землі, як частина Російської імперії, «відчували» на собі всі стратегічні перипетії та зміни курсів: спроби модернізації, хвилі реформ і відкочування назад, коли на зміну реформам 1860-1870-х рр. прийшли контрреформи 1880-1890 рр., перетворення часів Сергія Вітте, революційні події 1905-1907 рр., Столипінська реформа, мовні заборони та цензурування освітнього й культурного життя, тощо. Утім, на противагу цьому, зростала зацікавленість краєм з боку іноземних інвесторів, які відіграли не останню роль у розбудові українських земель.

У таких умовах зростали не тільки великі міста, а й значно менші. Умань не була винятком. Поява потужних підприємств, залізничного сполучення, нові форми зайнятості, і як результат – кількісне розширення «м'язів» епохи – робітничого класу¹⁹, які формувалися, переважно, із колишніх сільських мешканців, значно збагатили й урізноманітнили виробничу сферу. Робота в місті вважалася куди легшою, аніж праця на сільській землі. Проте, далеко не всім вихідцям із сіл вдавалося успішно побудувати робітничу кар'єру. Селян з околиць місто приваблювало цілою низкою можливостей, що подекуди були цілком примарними. Ті, кому не вдавалося досягти бажаного, не спішили повертатися ні з чим. Лишаючись тут, вони поповнювали класи міської бідноти та маргіналів. Чоловіки могли займатися кримінальним промислом, збутом краденого. Жінки, та й чоловіки теж, не гребувати проституцією. Діти жебракували, чинили дрібні крадіжки, були навідниками чи помічниками дорослих злочинців.

---

¹⁸ Шинкаренко І.Р. Етапи формування моделей оперативного-розшукової діяльності... С. 9-15.

¹⁹ Водотика Тетяна. Простір можливостей...

Народився майбутній поліціант у невеличкому селі Терешки, що знаходиться на території сучасної Вінницької області. Досі офіційно вважається, що часом народження Георгія Рудого є 1863 р. У підтвердження цього можна послатися на копію уманського свідоцтва про складання іспитів за 1894 р., де вказано, що Г.М. Рудому на той час 31 рік²⁰. Утім, якщо детальніше проаналізувати одне зі свідоцтв, видане Георгію Михайловичу 3 жовтня 1887 р., строком на рік (по 4 жовтня 1888 р.), то знаходимо дещо інші відомості. Адже на тоді Рудому вже було 25 років²¹. Попередня генеалогічна розвідка й опрацювання метричних книг за 1863 р. не дала позитивного результату, тому ми можемо припустити, що майбутній слідчий народився 1862-го р. Загалом, питання встановлення точної дати народження Георгія Рудого залишається відкритим і потребує подальших детальних досліджень.

Згодом Рудий переїхав і навчався у Бердичеві. У цьому ж місті став на військовий облік. У свідоцтві про військову повинність, виданому в місті Бердичеві 5 листопада 1883 р., вказано, що Георгій Михайлович «цілком непридатний для військової служби по статтях 23 та 38»²², з визначеним діагнозом: «сльозова фістула лівого ока та коризний процес носових кісток»²³. Але це, як покаже час, не поклато край його успішній слідчій кар'єрі.

17 січня 1886 р. Георгій Рудий отримав дозвіл на володіння вогнепальною зброєю. Зокрема, йому було дозволено мати одну мисливську рушницю та револьвер²⁴.

Із документу від 3 жовтня 1887 р. можемо детально дізнатися, який вигляд мав Георгій Рудий у свої 25. Зріст – 2 аршина або 5½ вершка; волосся і брови – чорні; очі – пивного кольору, ніс – широкий; рот – помірний; обличчя – овальне; підборіддя голене. Серед особливих прикмет вказано, що у молодого чоловіка на мізинці лівої руки видніється рубець; на лівій стороні обличчя проглядається малопомітний шрам²⁵. Це дає нам можливість словесно візуалізувати собі ознаки зовнішності слідчого та порівняти їх з тодішніми фотознімками.

Уже 1888 р. Георгій Рудий отримав посаду волосного писаря в Оксанинській волості Уманського повіту Київської губернії. Того ж року, як знаходимо в праці В. Чиснікова, очільник Могилівсько-Ямпільського з'їзду мирових посередників у свідоцтві Рудого вказав: «відзначився видатними здібностями, зразковою поведінкою й цілком добросовісним ставленням до своїх обов'язків»²⁶. А за свідченням мирового посередника міста Умані Георгій Рудий добросовісно працював на посаді волосного писаря Оксанинської волості впродовж 1 березня 1888 – 1 травня 1889 рр.²⁷

Через рік Георгій Рудий звільнився за власним бажанням і перейшов працювати діловодом до Уманського повітового з військової повинності присутствія, яке належало до системи Міністерства внутрішніх справ. Як і на попередніх посадах, Георгій Михайлович

---

²⁰ ДАК. Ф. 237. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 23.

²¹ ДАК. Ф. 237. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 5.

²² ДАК. Ф. 237. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 2.

²³ Ibidem.

²⁴ ДАК. Ф. 237. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 3.

²⁵ ДАК. Ф. 237. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 5.

²⁶ Чисников В.Н. Г.М. Рудой – родоначальник полицейской экспертно-криминалистической службы в Украине // Криміналістика і судової експертизи. 2018. Вип. 63 (2). С. 263–283.

²⁷ ДАК. Ф. 237. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 21.

продовжував виконувати службові обов'язки зразково, про що свідчать його службові атестації. Так, 5 жовтня 1890 р. голова Уманського з військової повинності присутствія зазначав, що Георгій Рудий «...у службовому й моральному плані цілком благонадійний, покладені на нього службові обов'язки виконує цілком добросовісно з повною бездоганною чесністю й самовідданістю й завдяки цьому важко замінна на службі людина...»²⁸.

6 листопада 1892 р. Георгій Михайлович подав заяву Уманському поліцмейстеру з проханням призначити його на посаду помічника пристава 1-ої частини міста Умані. Саме з цього часу офіційно розпочалася поліційна кар'єра Рудого.

Майже одразу Георгій Михайлович зарекомендував себе як талановитий розшуковець. Влітку 1893 р. Рудому було оголошено подяку від імені Київського генерал-губернатора за наполегливу й енергійну діяльність у знешкодженні осередку виробництва та збуту фальшивих монет²⁹. XIX – початок XX ст. був часом піднесення цього виду фінансової злочинності. Монети фальшувалися віртуозно майже по всій імперії. Не винятком була й Уманщина. Листування керівника Козятинського відділення Київського жандармського поліцейського управління з прокурором Уманського окружного суду містить свідчення про цікаву знахідку майстра шляхів сполучення Івана Миколайовича Кожевича: «Доставив на ст. Оратово сталеву машину, якою виготовлялись підробні десятикопійчані монети та заявив, що такі ж знайдені вздовж колії...»³⁰.

Місцеві поліційні органи всіляко намагалися контролювати потрапляння в обіг фальшивих грошей, в окремих випадках, при проведенні слідства не обмежувалися зверненням до місцевих ювелірів чи банківських установ для визначення металу, з якого виготовлені підозрілі монети. До прикладу, 17 серпня 1836 р. засідатель Уманського земського суду доносив про виявлення, при обшуку, у купця III-ї гільдії Нухима Сербіна у місті Тульчині фальшивого рубля зразка 1822 р. У результаті візуального огляду монети було встановлено невідповідність кольору та розміру: «...прошу оглянути його через кого слід і порівняти зі справжньою монетою та повідомити указом». Для газетярів новини про фальшиві монети приносили добрі продажі та хороші прибутки. Уманська газета «Голос Провінції» 12 березня 1912 р. повідомляла про викриття майстерні з підробки грошей у місті Катеринодарі³¹.

Для отримання першого класного чину Георгій Михайлович, у віці 31-го року складав випробувальні іспити. Під час спеціального засідання педагогічної ради Уманської прогімназії, що була скликана за процедурою згідно ст. 1 п. 1 Повеління від 3 травня 1871 р. про порядок випробування на перший класний чин у науках, за програмою затвердженою Міністерством народної освіти від 27 листопада 1876 р. – Георгій Рудий склав іспити з шести предметів. У копії свідоцтва збережено результати випробування: із Закону Божого, російської мови та географії він отримав добру оцінку, тобто по 4 бали. Натомість, із арифметики, геометрії та історії – задовільні оцінки, по 3 бали³². Достовірність документа, а відповідно, й підтвердження отриманих знань, засвідчували підписи тодішнього директора

---

²⁸ Чисніков В.М. Г.М. Рудий – видатний український криміналіст-практик XX століття... // Кримінальний вісник. 2018. №1 (29). С. 175-188.

²⁹ ДАК. Ф. 237. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 37зв.

³⁰ *Бойко-Гагарін Андрій*. Фальшивомонетництво в Україні в імперську добру (1795-1917)...

³¹ *Ibidem*.

³² ДАК. Ф. 237. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 23.

Уманської прогімназії В. Корсунського, секретаря педагогічної ради І. Розума та діловода Н. Королькова³³. Період складання іспитів припав на 1894 р.

Для завірення документів про освіту Георгій Рудий користувався послугами уманського нотаря Володимира Володимировича Камінського, чия нотаріальна контора знаходилася в будинку Межеричького, що на Миколаївській вулиці³⁴. Сам же Георгій Михайлович, у ті дні, мешкав у будинку Полонського, що, ймовірно, теж знаходився на Миколаївській вулиці та міг належати купцеві другої гільдії Йосифу Полонському³⁵.

Уже в перші роки на новій посаді молодий помічник пристава зміг вислужитися перед найвищими чинами, за що отримував хвалебності від влади.

30 серпня 1894 р. помічникові пристава першої частини міста Умані Георгію Михайловичу Рудому було присвоєно Орден святого Станіслава III ступеня за завзяту та самовіддану службу³⁶. Повідомлення про це прийшло на ім'я справника Уманського повіту Костянтина Михайловича Любовицького 11 грудня 1894 р., з нагадуванням про те, що Рудий має впродовж чотирьох місяців сплатити до місцевого казначейства 15 рублів для зарахування в дохід Капітула Орденів³⁷.

Та це не єдиний орден, що його отримав Рудий за час своєї служби. 1899 р. його було нагороджено Орденом святої Анни III ступеня. Того ж року Георгія Михайловича було переведено на посаду колезького асесора, про що є повідомлення в газеті «Урядовий вісник» («Правительственный вестник»), за 13 серпня 1899 р³⁸.

Утім, навіть після отримання першої високої нагороди Г. Рудий не зупинився у стрімкій кар'єрі. 27 листопада 1895 р. за клопотанням уманської влади Київський губернатор нагородив Рудого премією в 40 руб за успішний розшук убивць селянина Іллі Бабія. А ще 10 руб у цій справі одержав двірник Амвросій Завалєв³⁹.

Убивства селян займають окрему нішу в історії провінційних злочинів. Схожий випадок описано і в лютневих номерах видання «Київське слово». Автори статті інформують, що 8 лютого 1896 р. в одному з уманських колодязів, який знаходився на «Раковці», поруч із паровим млином, було знайдено тіло невідомого. У номері за 28 лютого 1896 р. того ж видання, знаходимо доповнення про те, що вбитим виявився селянин із села Войтівка на Уманщині. Слідчим вдалося навіть з'ясувати особу жертви. Ним був Терентій Товбух. За день до смерті він перебував у сусідньому селі Кочубіївка, де отримав 18 руб, судячи з усього, за роботу. До Умані Товбух вирушив не сам, а в компанії іншого селянина. Доцільно припускати, що дорожній компаньйон і був причетний до вбивства – поруч із жертвою коштів і верхнього одягу виявлено не було⁴⁰. Отож, маємо досить показово типовий злочинний випадок. Із такими нерідко мав справу Георгій Рудий.

³³ ДАК. Ф. 237. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 23зв.

³⁴ ДАК. Ф. 237. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 24зв.

³⁵ «Весь Умань». Настольно-справочная книга. Книга-календарь на 1911 год [Факсимільне видання]. Умань. 2016.

³⁶ ДАК. Ф. 237. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 25.

³⁷ ДАК. Ф. 237. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 25зв.

³⁸ ДАК. Ф. 237. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 29.

³⁹ ДАК. Ф. 237. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 40.

⁴⁰ Умань і Уманщина в київських газетах «Труд» (1881–1882 рр.) та «Киевское слово» (1887–1905 рр.) Випуск 3 / уклад. В.М. Давидюк. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2021. 500 с.

Того ж лютого 1896 р. Георгій Михайлович отримав подяку від нового справника за виявлення в Умані особи такого собі Герши Тайцига (Ткача). Якщо проаналізувати тодішню пресу, то можна виявити, що новий справник прибув до Умані на початку 1896 р. Ним виявився такий собі пан Степанов. Ставши до обов'язків Уманського повітового справника, Степанов розпочав боротьбу не тільки зі злочинністю, а й з неналежною роботою кнайп і забігайлівок, крамниць, що працювали до закінчення недільних богослужінь у місцевих церквах. Окремо новий управитель наказав поліційним колам добре ставитись до сільського населення та слідкувати, аби воно, довірливе, не потрапило до рук адвокатів-аферистів, які видурювали кошти у сільської бідноти⁴¹.

У той час уманських крадіїв вважали неабиякими віртуозами. На початку 1896 р. містом прокотилася серія грабунків. Жертвами були заможні купці, підприємці, духівники. Здобич зловмисників могла сягати 300 руб з одного пограбованого будинку за ніч. Під час чергової крадіжки одного зі злочинців вдалося спіймати. Ним виявився такий собі Заблоцький. Містян дивувало те, з якою зухвалістю та непомітністю крадії проникали до чужих помешкань. Ходили навіть чутки, що грабіжники у своєму нечистому промислі використовували спеціальні снодійні хустинки чи порошки, якими присипляли господарів, але чи правда це, чи чергова вигадка міських пліткарок – з'ясувати не вдалося⁴².

У ніч на 16 травня 1896 р. Георгій Рудий мав конфлікт із двома п'яними підпоручиками Данилевським і Паскудіним, які вчиняли безлади в Умані. Помічник пристава зміг вгамувати дебоширів, а потім виступав свідком на суді по цій справі. Але саме цей прикрий інцидент, згодом, вплине на кар'єру слідчого. Рудому, під тиском високих чинів, певний час буде заборонено працювати в Києві чи Умані⁴³.

Влітку 1896 р. Георгію Михайловичу виплатили чергову премію за вдале розслідування. Цього разу коштами – 75 руб – були компенсовані витрати на розшук срібла, викраденого у генерал-ад'ютанта Черткова⁴⁴.

Незабаром опісля згадуваних подій вищі губернські поліційні чини запримітили талановитого помічника пристава повітової Умані й у червні 1896 р. Рудий отримує посаду помічника пристава Старокиївської поліцейської дільниці Києва.

Влітку 1896 р. успішно закінчується уманський період життя та служби Георгія Рудого.

Старокиївський поліційний відділок знаходився у двоповерховій будівлі, зведеної 1850 р., з пожежною баштою, на межі вулиць Володимирської та Великої Житомирської. А трьохповерхова будівля міської поліції, вартістю 70 тис. рублів, була розбудована вже 1898 р. за проектом київського архітектора Кривошеєва⁴⁵.

Згодом, Георгія Рудого перевели до Фастова. На новому місці служби Георгій Михайлович розгорнув бурхливу діяльність по боротьбі зі злочинністю. Насамперед, це стосувалося конокрадства, яке було доволі поширене у сільській місцевості та завдавало селянам великого лиха. Ознайомившись з оперативною обстановкою на підлеглий території,

---

⁴¹ ДАК. Ф. 237. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 41.

⁴² Киевское слово. 1896. № 3179. С. 2

⁴³ ДАК. Ф. 237. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 43.

⁴⁴ ДАК. Ф. 237. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 42.

⁴⁵ *Галайба Васильй*. Борьба с преступностью в старом Киеве. Киев: Скай Хорс, 2012. 192 с.: ил.

Г.М. Рудий розробив систему заходів з припинення конокрадства та запобігання йому, які незабаром дали позитивні результати⁴⁶.

Конокрадство було однією з найпоширеніших поліційних проблем, що з нею стикалися служителі правосуддя. У виданні «Жизнь и искусство» за 10 листопада 1896 р. знаходимо яскраві свідчення злободенності конокрадства, яке ширилось Уманським повітом. Мова йшла про цілу банду крадів. Повідомлялося, що з конюшні пана Живковича було викрадено п'ять коней. Злочинці професійно зламали замок дверей стайні. Невдовзі, стараннями поліційного урядника Кулібаби вдалося з'ясувати прізвище причетних осіб. Ними виявилися жителі села Підвисокого на Уманщині – Гуцаленки. Упродовж доби поліціант зміг відшукати коней вже аж у четвертих руках, виловлюючи крадених тварин просто посеред вулиці. Загалом, слідчий спромігся викрити семеро причетних до серії злочинів. Ними були: Дмитро й Гаврило Гуцаленки, Михайло Балановський, Кипріян Вуйтк, яких було засуджено до відправки в Сибір, на поселення. Інших конокрадів – Демида Лисенка, Тита Кривенького та Степана Балановського – засудили до тюремного ув'язнення на термін в шість місяців для кожного. Після цього гучного судового процесу кількість злочинів пов'язаних із конокрадством суттєво зменшилася⁴⁷.

Злочинне життя сіл і повітових міст не обмежувалось «простими» містечковими справами. Місцеві жителі часто опинялися в епіцентрі кримінальних подій чи слідчих процесів, активно залучалися до співпраці з філерами, про що свідчить таємний «Циркуляр Департаменту поліції для начальників районних охоронних відділень і губернських жандармських управлінь, пов'язаних із проблемами розшукової роботи в сільській місцевості». За документними приписами поліціантів закликали вербувати, «купувати» нових секретних співробітників з числа крамарів, волосних і сільських писарів, листонош, які за невелику платню мали б таємно сповіщати жандармські управління про настрої місцевого населення, доносити на мешканців, що займалися агітацією чи виказували незадоволення владою⁴⁸.

Опинившись за межами Уманщини, Георгій Рудий продовжив активно вдосконалювати розшукову справу. Способи, методи та інструментарій ведення поліційного слідства, що нині вважаються нормою, наприкінці XIX ст. тільки-но з'являлися у вжитку розшукових органів українських земель і проходили бурхливий етап апробації та становлення і, як не дивно, саме Георгій Рудий стояв біля витоків усіх цих процесів. З метою перейняти досвід закордонних колег Георгій Михайлович у 1901 р. відвідав Париж і Лондон, де детально ознайомився з принципами роботи тамтешніх поліційних служб. Опісля своїх поїздок зосередив увагу на каталогізації прикметних рис і характеристик злочинців, які б у подальшому мали допомогти швидше знаходити бандитів. Виокремив 32 типи злочинців, що на той час оперували в імперії. Слідчий започаткував систему розшуку та нагляду, впроваджену при розшуковому відділенні Київської міської поліції 1 січня 1902 р.

---

⁴⁶ Чисніков В.М. Г.М. Рудий – видатний український криміналіст-практик XX століття... // Кримінальний вісник. 2018. №1 (29). С. 175-188.

⁴⁷ Шайка конокрадів // Жизнь и искусство. 1896. № 311. С. 3.

⁴⁸ Філерська служба в Російській імперії: документи та матеріали (друга половина XIX ст. – 1917 р.) / Відп. ред. О.Н. Ярмиш, В.М. Чисніков; авт.-упоряд. В.М. Чисніков; упоряд. О.Т. Проценко, С.Г. Лаптев. Київ: «МП Леся», 2010. 656 с.

з метою успішної боротьби з професійною злочинністю у місті Києві. Система передбачала заведення на кожного злочинця спеціально розробленої картки білого кольору (3 примірники); на кожен особу, яку розшукують або яка перебуває під таємним наглядом, – 2 червоні картки, а також придбання спеціальної шафи, розділеної на велику кількість шухляд для зберігання зазначених карток⁴⁹.

1 січня 1904 р. при антропологічному кабінеті Рудий першим на землях Російської імперії заснував дактилоскопічне бюро. Відтоді злочинців обліковували й ідентифіковували за допомогою збору відбитків пальців. Дактилоскопія була не єдиною новацією Г.М. Рудого у вітчизняній розшуковій справі, запозиченій на Заході. Із далеких мандрів Георгій Рудий привіз ідею створення валізки слідчого, яка б містила у собі усе необхідне для провадження слідства⁵⁰.

Ще одним новаторством Рудого стало службове поліційне собаківництво. Саме за поданням і сприяння Георгія Михайловича у 1904 р. в Німецькій імперії були придбані перші чотири службові вівчарки⁵¹. А вже незабаром, 1905 р. начальник розшукової частини Київської міської поліції Г. Рудий видав «Інструкцію чинам Київської розшукової поліції», в якій було вироблено перші методичні рекомендації щодо залучення собак-шукачів при розслідуванні злочинів⁵².

Особова справа Георгія Рудого закінчується взимку 1918 р⁵³.

25 (12) лютого 1918 р. його вбили. Як повідомляла тодішня преса – це могли бути злочинці, що їх Рудий колись допоміг ув'язнити. Адже за час своєї блискучої служби слідчий досяг не тільки небувалих кар'єрних і професійних вершин, але й надбав чимало ворогів у кримінальному світі. Так, на 55 році життя трагічно загинув один із найталановитіших українських розшуковців-криміналістів⁵⁴.

Розвиток дактилоскопії, поліційне собаківництво, боротьба з конокрадством, систематизація обліку злочинців – усе це далеко неповний список успішної діяльності Георгія Михайловича Рудого на розшуковій ниві, чия постать цілком заслуговує на історичну повагу, увагу та нетлінне місце у пантеоні видатних українських діячів, досягненнями яких послуговуються й нині. Завдяки зібраним та опрацьованим матеріалам вдалося прослідкувати яким був шлях Георгія Рудого на початкових етапах його поліційної кар'єри. З усього видно, що Умань та Уманщина стали плідним ґрунтом для розвитку здібностей знаного слідчого, будучи першим осередком реалізації його новаторських ідей і принципів у розшуку злочинців. Змогли побачити яким було кримінальне життя повітового міста й околиць наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

⁴⁹ Чисніков В.М. Г.М. Рудий – видатний український криміналіст-практик ХХ століття... // Кримінальний вісник. 2018. №1 (29). С. 175-188.

⁵⁰ Чисніков В.М. Г.М. Рудий – видатний український криміналіст-практик ХХ століття... // Кримінальний вісник. 2018. № 2 (30). С. 199-214.

⁵¹ Селоков Вадим. Поява та розвиток службової кінології на території сучасної України // Право і безпека. 2020. № 1 (76). С. 89-94.

⁵² Вергун Сергій. Жандармські поліційні управління залізниць в Україні... С. 160-164.

⁵³ ДАК. Ф. 237. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 130.

⁵⁴ Чисніков В.М. Г.М. Рудий – видатний український криміналіст-практик ХХ століття... // Кримінальний вісник. 2018. № 2 (30). С. 199-214.

Dmytro Bezverkhniy, Igor Kryvosheia

«Ukrainian Sherlock Holmes» in Uman: the criminal life of the Uman region and the beginning of the career of Heorhii Mykhailovych Rudyi

Abstract: The article describes the life and activities of the head of the investigative department of the Kyiv City Police, the titular adviser and outstanding investigator – Heorhii Mykhailovych Rudyi. His career path from a student and clerk's assistant to a famous detective and crime fighter is described in detail. Special attention is paid to the life of Rudyi in the city of Uman. It was in the city of Uman that Heorhii Rudyi began to fight crime. Here he received all the necessary skills and abilities that helped him achieve career growth. In Uman, the man took exams and tests for the profession of an investigator. When Heorhii Rudyi solved several high-profile detective cases in Uman, his talent was noticed and he was invited to work in Kyiv. The life of Heorhii Mykhailovych Rudyi in Kyiv is briefly described.

Heorhii Mykhailovych Rudyi is a very important figure for the study of the criminal history of Ukraine. He was the first in the Russian Empire to introduce the methods of dactyloscopy – the study of fingerprints for the search of criminals. The investigator was collecting his own large archive, which contained information about many crimes. He was an innovator of detective investigations, police dog training, keeping a file of criminals, forming an investigative case. Rudyi raised the profession of an investigator to a new high level. Borrowed the experience of foreign colleagues. He shared his knowledge with the younger generation of investigators and police officers. His personal file, which contains information about the investigation, characteristics and important events in the policeman's life, became an important source of information about Heorhii Rudyi.

Also, the publication talks about the peculiarities of the criminal life of Uman and the Uman Oblast at the end of the 19th century - the beginning of 20th century. The everyday life of the city's residents is described. The impact of crime on the daily lives of residents of the county district. The importance of small towns in the history of the country has been proven. Further directions of research are determined.

Keywords: Heorhii Rudyi, crime history, Uman, dactyloscopy, investigator's kit, police dog training, history of criminalistics

УДК 94 (477.65-25) «1860/1913» (091)
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.4.165>

Володимир Тимошенко*

МІСТО ЄЛИСАВЕТГРАД НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРИКО-СТАТИСТИЧНИЙ ОГЛЯД

Анотація: *Історична урбаністика займає одне із чільних місць у сучасній історичній науці. Вивчення історії міст є запорукою розуміння не лише їхнього розвитку та особливостей життя міського населення, а й дозволяє визначати вплив того чи іншого міста на історичний поступ цілих країв або регіонів. У пропонованій публікації автор узагальнив історико-статистичні дані стосовно адміністративно-територіального, соціально-економічного та культурного становища міста Єлисаветграда напередодні Першої світової війни. Джерельна база дослідження представлена спогадами містян, статистичними щорічниками, адрес-календарями, довідковими, енциклопедичними виданнями та картами 1911-1913 рр. Стаття буде цікавою для фахівців, що займаються проблемами історичної урбаністики, повсякденної історії, мікроісторії та історичного краєзнавства.*

Ключові слова: *Перша світова війна, Єлисаветград, місто, статистика, економіка, фабрика, завод, культура, освіта, церква*

Історія міст і населених пунктів міського типу – один із популярних напрямків у сучасній історичній науці України. Дослідження міської історії обумовлене не лише процесами урбанізації, а й бажанням людини знати своє минуле. Історія Малої Батьківщини у межах історичної регіоналістики викликає жвавий інтерес істориків, краєзнавців і любителів старовини. У цьому плані цікавими видаються як узагальнені праці з історії того чи іншого міста, так і окремі епізоди, що стосуються заснування, особливостей історичного поступу, повсякденного життя, життя в умовах природних катаклізмів чи бойових дій, в умовах кризових явищ чи бурхливого розвитку. Знаковими для наукового пізнання в історичній урбаністиці видаються теми, пов'язані з кардинальними змінами звичного та розміреного міського життя в умовах Першої світової війни, хід і наслідки якої відобразилися практично на всіх українських містах. Не оминула війна і місто Єлисаветград, яке, отримавши статус прифронтового, змушене було перейти на умови військового часу.

Для кращого розуміння процесів, що торкнулися міста в умовах війни, необхідно з'ясувати, що представляв собою Єлисаветград напередодні світового широкомасштабного конфлікту. З огляду на це, порушена проблема є актуальною. До того ж, цей аспект в історії міста раніше не вивчався.

Мета пропонованої публікації – узагальнити історико-статистичні дані щодо адміністративно-територіального, соціально-економічного та культурного життя міста напередодні війни. Джерельна база дослідження представлена статистичними щорічниками, довідковими й енциклопедичними виданнями, адрес-календарями,

---

* *Тимошенко Володимир Леонідович* – аспірант кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (Кропивницький, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8686-7507>; e-mail: vtymoshenko07@gmail.com

картографічними пам'ятками, географічними описами та спогадами сучасників, які дозволяють об'єктивно та неупереджено реалізувати задекларовану мету.

Історія м. Єлисаветграда сягає середини XVIII ст. і походить від фортеці Святої Єлисавети, яка спільно з фортштадтом довкола неї, з часом перетворилася на місто. З кінця XVIII – до початку XX ст. Єлисаветград з військового містечка перетворився на класичне цивільне місто з військовим компонентом, адміністративний центр Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. На рубежі XIX–XX ст. воно було досить сучасним, з розвинутою інфраструктурою. На той час в Єлисаветграді вже були електрифіковані центральні вулиці, працювали водогін і каналізація, міський електричний трамвай, телефонна станція. До того ж, через місто проходила залізнична гілка, що з'єднувала його з Києвом і містами Південної України.

На початку XX ст. місто складалося з центральної частини (Подолу) і передмість. Головною вулицею Єлисаветграда була Велика Перспективна, на якій розмішувалися Дума і Думська площа, поліцейська управа, поштово-телеграфна контора, банківські установи, продуктові та побутові магазини. Справжньою окрасою міста була вулиця Дворцова (рис. 1), на якій вирувало культурне життя. Напередодні війни там розташовувалися театри «Казка», «Люзія», «Зірка», Громадське зібрання, Дворянське зібрання, Товариство «Опора та бібліотека»¹. Закінчувалася вулиця Театральною площею, довкола якої розмішувалися зимовий театр і будинок офіцерського зібрання.

Рис. 1. Вулиця Дворцова
(листівка початку XX ст. Вид-во І. Золотарьова)

З передмість найбільшими за площею були Велика Балка, Куцівка, Ковалівка, меншими – Бикове, Пермське, Чечора, Катранівка, Завадівка, Озерна балка, Соколівські хутори. Перед війною активно розбудовувалася робітничка слобода Миколаївка.

¹ Кецо Е. Ю. Историко-градостроительный анализ развития города Кировограда. Рукопись, б. г. С. 26.

Цікавим документом, що дозволяє скласти уявлення про місто, є карта П.З. Рябкова датована 1913 р., на якій простежується планування міста². Карта засвідчує, що місто активно розбудовувалося у північній, південній і південно-західній частинах. Також документ фіксує промислові підприємства, мережу навчальних закладів, об'єкти культури, будівлі органів влади та управління, об'єкти критичної інфраструктури (магазини, базарні площі, об'єкти водопостачання, лікарні), церкви та кладовища.

У досліджуваний час у місті переважали одно- та двоповерхові будинки, більшість з яких були капітальними. До слова, кам'яне будівництво в Єлисаветграді було започатковане ще 1850 р. Відомий географ В.П. Семенов-Тянь-Шанський зазначає, що Єлисаветград за благоустроєм виділявся не лише серед подібних регіональних міст півдня, а й у масштабах повітових міст усієї держави³. Ось один із його коментарів: «Город отличается большим благоустройством. Он имеет широкие, мощенные улицы, бульвары из тополей и белых акаций, скверы, парк, хорошо оборудован водопроводом, освещением, телефоном, а также трамвайным сообщением. Лучшая улица города – Большая Перспективная»⁴ (рис. 2). Відомо, що з кінця 1908 р. уся центральна частина міста освітлювалася електричними лампами (близько 90), а потреби околиць задовольнялися звичайними кerosиновими ліхтарями.

Рис. 2. Вулиця «Большая Перспективная»
(лістівка початку ХХ ст. Видавець – Ф.М. Санович)

² Рябков П.З. (сост.). План г. Єлисаветграда. М 1:100 саж. Єлисаветград: Издание Єлисаветградской городской управы, 1913. 1 лист.

³ Семенов-Тянь-Шанский В. П. (ред.). Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга / Под редакцией В. П. Семенова-Тянь-Шанского, помощника Председательствующего Отдела физической географии Императорского русского общества и под общим руководством П.П. Семенова-Тянь-Шанского и академика В.И. Лиманского. СПб.: Издание А.Ф. Девриена, 1910. Т. 14: Новороссия и Крым. Со 150 политипажами, 46 диаграммами, картограммами и схематическими профилями, 1 большой справочной и 10 малыми картами / Составили: Б.Г. Карпов, П.А. Федулов, В.И. Каратыгин, Я.Ф. Ставровский, В.В. Алексеев, В.В. Морачевский, А.Н. Улиссов и М.В. Семенов. С. 532.

⁴ Ibid. С. 535.

Головним органом місцевого управління була міська дума⁵, гласні якої опікувалися усією соціально-економічною сферою міста – утриманням медичних та освітніх закладів, об'єктів комунального господарства.

Єлисаветград на початку ХХ ст. займав чільне місце у торгівельно-промисловому секторі серед міст Півдня України. Статистичні дані свідчать, що Єлисаветград знаходився на першому місці у Херсонській губернії за обсягами фабрично-заводського виробництва. Основою економіки міста були 10 борошномельних і крупорушних підприємств, 3 горілчаних, оцтових і фруктових-горілчаних заводи, винокурня, 4 заводи механічних і сільськогосподарських машин, 1 тютюнова фабрика, 2 пивоварні, 2 шкіряних заводи⁶. У місті щороку проводилося 5 ярмарок, на яких торгували зерном і борошном, худобою та вовною, шкіряними, ткацькими та бакалійними товарами.

На 1913 рік в Єлисаветграді діяло 351 підприємство з грошовим обігом 12 млн. рублів. Найбільш прибутковими були цегельні заводи, які давали до 12% прибутку, а також машинобудівні підприємства. Серед майстерень найбільш прибутковими були ті, що займалися іконописанням (15% прибутковості). На усіх підприємствах працювало близько 6 000 робітників⁷.

Найбільшим і найпотужнішим у місті був завод Акціонерного товариства «Роберта і Томаса Ельворті», заснований вихідцями із Шотландії, який став відомим далеко за межами Російської імперії завдяки якості своєї продукції. Завод один із перших почав виробляти різноманітну сільськогосподарську техніку: сівалки, жатки, плуги, молотарки, преси й ін. Виробничий ряд підприємства мав добру репутацію серед покупців.

Крім заводу АТ «Р. і Т.Ельворті» в місті були й інші, дрібніші виробничі об'єднання, а саме: «Бургард Е. і К^о» (землеробні машини й агрегати), «Кличко Ф.К.» (землеробні машини й агрегати), «Могилевский Д. и Е.» (віялки), «Наследников Шкловского А.Л.» (віялки); «Т-во Ковальський, Вебер и К^о», «Козубовський», «Шопинський» та «АТ Яскульський В.А.» (усі продукували борошномельні та маслоробні машини); «Кеслер П.І.», «Цейтлін» і «Гомберг и К^о» (механічні та чавунно-ливарні заводи); «Бардах Х.Л.», «Тростанецький» і ТОВ «Єлисаветградский механический кирпичный завод» (цегляні заводи)⁸.

На другому місці напередодні війни за прибутками була борошномельна промисловість, основою якої були парові млини. Місто займало 2 місце за обсягами виробництва борошна після Одеси, переробляючи до 10 млн. пудів зерна щороку, яке реалізовувалося по всій державі, а також відправлялося на експорт. В Єлисаветграді діяли наступні підприємства цієї галузі: «Барський М.А.», «Вайсенберг А.М.», «Дашевський Ф. и Сыновья», «Долинський Л.Ф.», «Кавуновський», «Келлер Х.К.», «Когон А и Я.Г.», «Когон Я.Л.», «Озерянський М.А.», «Сейдер Д. и П.С.», «Слободський П.Е.», «Френкель З.Х.», «І. Гуральник та І. Шеховцов»⁹.

---

⁵ Шабаташ М.З. Справочная и адресная книга «Весь Єлисаветград» на 1911 год. Єлисаветград: Типографія Х.Ш. Немировского, 1911. С. 113.

⁶ Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. Т. XI. СПб: Типо-Литографія И.А. Эфрона, 1894. С. 614.

⁷ Ежегодник «Голос Юга» 1913 г. Адрес-календарь и справочная книга по городу Єлисаветграду и уезду. Ч. 1. Єлисаветград, 1913. С. 67.

⁸ Шабаташ М.З. Указ. соч. С. 188.

⁹ Ibid. С. 188-189.

Напередодні війни у місті високим рівнем відзначалася і харчова промисловість. Існувало 2 броварні: АТ «Зельцер Г.І.» і завод «Лайера Г.Г.». Крім пивоварень у місті працювали винокурні, що були у власності підприємців Л.Ф. Долинського та М.І. Макеєва, заводи з розливу мінеральних вод (власники В.Є. Каменичний та А.М. Липницький) і виробництва оцту (підприємець Гольденберг). Також у місті діяли фабрики з виробництва цукерок і халви, ковбасні та макаронні цехи, а також майже 20 пекарень.

Важливе місце в економічному житті місті напередодні війни відіграла торгівля. Так на 1 січня 1913 р. в Єлисаветграді налічувалося 922 торгівельних заклади із загальним грошовим обігом понад 30 млн. рублів¹⁰.

Національний і соціальний склад населення був доволі строкатим. За даними міського санітарного нагляду на 1 січня 1912 р. населення міста складало 75 751 осіб¹¹. Чоловіків і жінок у місті було майже порівну. За віросповіданням напередодні війни був наступний поділ: православних 57,2% (43 251 осіб), іудеїв 39% (29 518 осіб), католиків 2,3% (1 746 осіб), протестантів 0,8% (612 осіб), мусульман 0,5% (385 осіб), старообрядців 0,2% (159 осіб)¹². 3-поміж православних більшість становили українці. Це підтверджується спогадами відомого громадського діяча М.В. Левитського «Околиці Єлисаветграда – передмістя Балка, Кушівка, Пермське, Соколівські хутори, Завадівка за мовою, за звичаями – релігійними, весільними та іншими мають чисто український характер. Поспостерігайте на околицях міста весілля, колядки, ходіння із зіркою, «посипання» на Новий Рік, ходіння дітей з «вечерею і т. інше, і ви можете побачити все те ж, що в будь-якому українському селі... Крім того, в Єлисаветграді, як рідко де, дуже розвинений спів хором українських пісень: і в будинках, і на вулицях, і на полях, і в садках – скрізь, де тільки збереться кілька чоловіків, а особливо з молоді, зараз же складається хор причому репертуар пісень у більшості випадків чисто український. І це можна спостерігати не тільки серед жителів околиць міста і передмість, а у центрі міста»¹³.

За станами у місті був наступний поділ: міщан – 70,9% (53 610 осіб), селян – 18,9% (14 298 осіб), дворян – 5,3% (4 017 осіб), купців – 1,7% (1 295 осіб), іноземців – 0,6% (464 особи), духовенства – 0,5% (388 осіб), представників інших станів – 2,1% (1 599 осіб)¹⁴. Найбільш організованими у плані самоуправління були міщани та дворяни. Справами міщан завідувала міщанська управа, якою керував виборний староста. Міщанська громада займалася справами зарахування до свого стану, складанням і веденням посімейних списків, видачею паспортів та інших документів, опікою за сиротами, вдовами та людьми з інвалідністю і т.д. Дворян міста очолював повітовий предводитель, який через орган дворянської опіки захищав права місцевого дворянства. Інші стани були не такі згуртовані. Так, інтереси купецтва лише деякою мірою відстоював біржовий комітет, а робітники та службовці об'єднувалися у професійні організації¹⁵.

Говорячи про релігійно життя Єлисаветграда, маємо констатувати, що в місті функціонувало 12 православних церков, з яких – 9 загальних і 3 домові. Найбільшими були Успенський кафедральний собор, Знаменівська церква, Петропавлівська церква,

¹⁰ Ежегодник «Голос Юга» 1913 г. С. 69.

¹¹ Ibid. С. 56-57.

¹² Ibid. С. 57.

¹³ Левитський М. Українська стихія у нашому краї // Єлисавет. 1992. 10 червня. С. 1.

¹⁴ Ежегодник «Голос Юга» 1913 г. С. 58.

¹⁵ Шабаташ М.З. Указ.соч. С. 136.

Покровська церква, Преображенська церква, церква Володимирської ікони Божої Матері (в народі – Грецька). Також у місті діяли 1 католицька та 1 лютеранська церкви, 13 єврейських молитовних будинків, найбільшими з яких були Головна Синагога та Бес-Гамедриш¹⁶.

Напередодні війни у місті динамічно розвивалася освіта. Усі початкові школи Єлисаветграда ділилися на кілька груп – міські, громадські, духовні та приватні. Міські підпорядковувалися інспектору народних училищ і повітовій училищній раді, а громадські та приватні школи лише інспектору народних училищ. Духовні навчальні заклади були під орудою місцевої єпархіальної училищної ради. У цілому напередодні Першої світової війни у місті діяли 12 училищ:

Таблиця 1
Початкові та духовні навчальні заклади Єлисаветграда¹⁷

Назва навчального закладу	Кількість учнів
Духовне училище	175
Міське шестикласне училище	263
Початкове училище Товариства розповсюдження ремесел і грамотності	216
Міське початкове училище імені О.С. Пушкіна	334
Биківське училище імені В.А. Жуковського	152
Балківське училище імені М.В. Гоголя	130
Кущівське училище імені графа Коцебу	164
Училище імені О.М. Пашутіна	283
Училище імені П.А. Фірсова	138
5-те Народне училище	221
Завадівське училище	129
Соколівське училище	48

Крім перерахованих вище училищ у місті також поширювали освіту школи при церквах.

Таблиця 2
Церковно-приходські школи Єлисаветграда¹⁸

Назва навчального закладу	Кількість учнів
Церковно-приходська школа при Володимирській церкві	144
Церковно-приходська школа при Вознесенській церкві	70
Церковно-приходська школа при Петропавлівській церкві	53
Церковно-приходська школа при Покровській церкві на Ковалівці	78

¹⁶ Ibid. С. 93.

¹⁷ Ежегодник «Голос Юга» 1913 г. С. 247-248.

¹⁸ Ibid. С. 247-249.

Церковно-приходська школа при Успенському соборі	40
Церковно-приходська школа при Скорбященській церкві	20
Церковно-приходська школа при Покровській єдиновірчій церкві	14
Церковно-приходська школа при Преображенській єдиновірчій церкві	7
Римсько-Католицька школа ім. А. А. Конюховських	38

Місцева влада та громадські організації не обходили увагою і розвиток професійної освіти в місті. Зокрема, при 5-му міському народному училищі були відкриті столярні та слюсарно-механічні відділення, де мали змогу навчатися ті, хто вже мав початкову освіту. При Фірсовській міській школі були започатковані живописно-малярні класи, при Кушівській, Пашутінській, Пушкінській і 5-й народній початкових школах діяли швейно-кравецькі майстерні. При Єлисаветградському 6-ти класному училищі функціонували річні педагогічні курси для підготовки народних вчителів, де навчалось до 20 учнів¹⁹.

Активно розвивався і гімназійний рівень освіти. Найстарішими та статусними закладами у місті були Єлисаветградська чоловіча гімназія, Єлисаветградська жіноча гімназія, Єлисаветградське земське повітове училище.

Чоловіча гімназія мала 8 основних і 2 підготовчих класи. Навчання було платним, тому при гімназії існувало Товариство допомоги бідним вихованцям і батьківський комітет. На допомогу учням слугувала бібліотека, яка налічувала 3 000 томів²⁰. Низка випускників гімназії стали у майбутньому відомими науковцями, культурними та громадськими діячами, політиками. Єлисаветградська жіноча гімназія була розрахована на підготовку педагогічних кадрів для міста та повіту. Здобуття освіти у ній було платним²¹. Єлисаветградське земське повітове училище було орієнтоване на безкоштовне навчання талановитої сільської молоді²².

Крім вище названих гімназій у місті ще був ряд інших навчальних закладів, які також відігравали значну роль в освітньому процесі – Єлисаветградське громадське комерційне училище, комерційне училище Бонч-Бруевича, 2 приватні жіночі гімназії (А.Н. Єфімовської та М.Д. Гослен), чоловіча прогімназія М.К. Крижановського²³. Також у місті функціонувало Єлисаветградське кавалерійське училище²⁴. Його випускники комплектували в основному кавалерійські частини Київського, Одеського та Харківського військових округів²⁵.

Єврейська громада міста мала свої початкові заклади – Перше єврейське казенне училище, Друге єврейське казенне училище, Громадська Талмуд-Тора, де, на відміну від інших закладів, навчання було безкоштовним. Це підтверджує у своїх спогадах Натан Ширман, згадуючи, що їх сім'я жила дуже бідно в Єлисаветграді, і в Талмуд-Торі

¹⁹ Ibid. С. 245-246.

²⁰ Шабаташ М.З. Указ.соч. С. 242.

²¹ Шабаташ М.З. Указ.соч. С. 247.

²² Чикаленко Є.Х. Спогади 1861-1907. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук у США, 1955. С. 83-84.

²³ Шабаташ М.З. Указ.соч. С. 243-245.

²⁴ Ibid. С. 205.

²⁵ Чорний О.В. Місто Єлисаветград другої половини XIX – початку XX століття: штрихи з історії та культури // Наукові записки. Серія: Історичні науки (Кропивницький). 2019. Вип. 25. С. 174.

безкоштовно навчався його брат у висококваліфікованих педагогів, які дали йому хороші знання²⁶. Крім вищезазначених єврейських освітніх закладів існували ще 8 інших єврейських училищ²⁷.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що напередодні Першої світової війни місто Єлисаветград було досить розвиненим адміністративним, економічним і культурним осередком Херсонської губернії, з добре розвинуеною критичною інфраструктурою, що робило його комфортним для проживання.

Volodymyr Tymoshenko

Elizabethgrad Before the World War I: Historical and Statistical Review

Abstract: Historical urban planning occupies one of the prominent places in modern historical science. The study of the history of cities is the key to understanding not only their development and the peculiarities of the life of the urban population, but also allows to determine the influence of one or another city on the historical progress of entire regions. The history of cities in conditions of grandiose transformations, economic jumps, or various kinds of upheavals seems to be interesting and relevant for scientific research. This allows for a deeper understanding of the peculiarities of the development of cities and to take into account the relevant historical experience in modern realities.

In the proposed publication, the author summarized historical and statistical data regarding the administrative-territorial, socio-economic and cultural situation of Elizabethgrad on the eve of the World War I. The source base of the research is represented by memories of citizens, statistical yearbooks, address calendars, reference, encyclopedic publications and maps dating from 1911-1913. The researcher proves that on the eve of the war, the city was a big administrative, economic and cultural center of the Kherson province with a developed factories and plants, trading posts, educational, cultural and religious institutions. Separately, the author emphasizes that Elizabethgrad was a multi-ethnic and multicultural city in 1914.

The article will be interesting for specialists dealing with the problems of historical urbanism, everyday history, microhistory and local history.

Keywords: World War I, Elizabethgrad, city, statistics, economy, factory, factory, culture, education, church

---

²⁶ Чуднов А.В. (сост.). Воспоминания врача Натана Ширмана. Кировоград: Имекс-ЛТД, 2011. С. 45.

²⁷ Шабаташ М.З. Указ.соч. С. 249-251.

НОВІТНІ ЧАСИ

УДК 94 (477.8) «1914-1918»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.4.166>

Ярослав Цецик, Юрій Олексін*

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ НА ВОЛИНІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація: У статті висвітлено особливості функціонування навчальних закладів у Волинській губернії під час Першої світової війни, з'ясовано причини відкриття у регіоні перших українських шкіл.

У результаті ведення воєнних дій частина приміщень навчальних закладів була повністю або частково зруйнована, а навчання у багатьох початкових і церковнопарафіяльних школах, особливо у прифронтових та окупованих ворожими військами повітах, припинилося. Під час проведення евакуації середніх навчальних закладів часто цей процес відбувався із запізненням, а їх керівники були не в змозі провести повноцінну евакуацію. Це було зумовлено тим, що евакуацію дозволялося проводити лише після відповідного розпорядження військового командування.

Незважаючи на складність ситуації у Володимир-Волинському та Луцькому повітах, які були окуповані австро-угорськими та німецькими військами навесні 1916 р. завдяки цілеспрямованій і наполегливій діяльності Українського шкільного комітету розпочали повноцінну діяльність декілька українських шкіл.

Завдяки старанням січових стрільців австро-угорської армії на Волині було утворено Шкільний комітет, який відіграв ключову роль у відкритті українських шкіл у Володимир-Волинському та Луцькому повітах у першій половині 1916 р. адже до цього у регіоні не функціонувало жодної української школи.

Ключові слова: Волинська губернія, воєнні дії, евакуація, навчальні заклади, органи влади

Метою дослідження є висвітлення особливостей діяльності навчальних закладів у Волинській губернії під час Першої світової війни, особливості проведення та фінансування евакуації середніх навчальних закладів, з'ясування ролі українців-галичан у відкритті перших українських шкіл на Волині.

---

* Цецик Ярослав Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Рівне, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>; e-mail: slavatsetsik@gmail.com

Олексін Юрій Петрович – доктор педагогічних наук, професор кафедри суспільних дисциплін Національного університету водного господарства та природокористування (Рівне, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6688-5193>; e-mail: oleksin_roippo@ukr.net

Для досягнення **мети дослідження** поставлені наступні завдання: проаналізувати підготовку та проведення органами імперської влади евакуації середніх навчальних закладів з прифронтових повітів, особливості їх фінансування, з'ясувати роль Шкільного комітету у відкритті українських початкових шкіл у Волинській губернії у 1915-1916 рр. та роль у цьому українців-галичан.

Незважаючи на ту обставину, що особливості розвитку освіти на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. досліджували українські вчені історики та педагоги, на сьогодні відсутні наукові праці, в яких було б детально з'ясовано специфіку діяльності середніх закладів регіону під час Першої світової війни. Окремі питання щодо евакуації державних установ, у тому числі і середніх навчальних закладів, під час наступу австро-угорських і німецьких військ влітку 1915 р. проаналізовано у статті О.Й. Дем'янюка¹. Питання розвитку професійної освіти євреїв на Волині та джерела її фінансування з'ясовано Н.В. Рудницькою². Роль органів місцевого самоврядування у розвитку мережі навчальних закладів у досліджуваній період частково дослідив В.І. Бортніков³. Питання пов'язані з розвитком мережі навчальних закладів регіону, ролі у цих процесах органів влади, місцевого самоврядування та РПЦ досліджували й інші вчені. Разом з тим відсутні наукові праці, в яких детально було б досліджено функціонування навчальних закладів Волині в умовах воєнного стану, порядок проведення їх евакуації та причин і наслідки відкриття українських шкіл у 1916 р.

Під час дослідження було опрацьовано та проаналізовано значний обсяг архівних документів, матеріалів періодичної преси, аналіз і систематизація якого дає змогу детально дослідити особливості функціонування навчальних закладів Волинської губернії під час Першої світової війни.

Напередодні Першої світової війни у Волинській губернії діяло 2 489 навчальних закладів, де навчалося 161 024 учні⁴. Частина навчальних закладів регіону мали яскраво виражене національне забарвлення й професійну спрямованість. Так, у низці єврейських навчальних закладів учні отримуючи початкову освіту вивчали слюсарно-ковальське, столярне й інші ремесла. Окремі з них були державними, а більшість утримувалися коштом єврейських громад. Ці навчальні заклади поділялися за гендерною ознакою на чоловічі та жіночі⁵.

Щодо інших навчальних закладів із професійною спрямованістю, то напередодні Першої світової війни діяло 18 навчальних закладів, у тому числі учительські семінарії, земська школа фельдшерів і фельдшерів-акушерок та інші, в яких учні вивчали

---

¹ Дем'янюк О.Й. Волинська губернія під час Першої світової війни: вивчаючи історію рідного краю // Красзнавство. 2016. № 2. С. 71-76.

² Рудницька Н.В. Професійна освіта євреїв на Волині у XIX – на початок XX ст. // Український історичний журнал. 2001. № 6. С. 123-132.

³ Бортніков В.І. Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець XVIII – початок XX ст.). Луцьк: СЛУ імені Лесі Українки, 2015. 420 с.

⁴ Памятная книжка Вольнской губернии на 1914 год. Издание Вольнского статистического комитета. Житомир: Вольнская губернская типография. 1913. 549 с.; Цецик Я.П. Діяльність закладів освіти у Волинській губернії у 1895-1914 рр. // Сторінки історії. 2012. Вип. 34. С. 53.

⁵ Рудницька Н.В. Професійна освіта євреїв на Волині у XIX – на початок XX ст. // Український історичний журнал. 2001. № 6. С. 125-131.

різноманітні ремесла. У губернії також функціонувало 9 чоловічих і 10 жіночих гімназій, які були приватними та державними, 1 реальне училище та 280 початкових шкіл у німецьких колоніях⁶.

Отже, напередодні Першої світової війни у Волинській губернії діяла значна кількість середніх і початкових навчальних закладів, у тому числі й німецьких та єврейських, що було зумовлено особливостями етнонаціонального складу населення краю.

Досліджуючи діяльність навчальних закладів Волині під час Першої світової війни необхідно відзначити, що органи імперської влади не виключали можливості ведення воєнних дій і заздалегідь готували евакуації середніх навчальних закладів і державних установ з прикордонних повітів Волині. Так, у таємному документі, адресованому попечителем Київського навчального округу (КНО) директору Луцької чоловічої гімназії у 1912 р. його зобов'язали підготувати інформацію «про майно, що підлягало вивезенню за обставинами воєнного часу». Відповідно акцентувавши увагу на тому, що підлягало евакуації у першу чергу⁷.

Влітку 1913 р. керівники навчальних закладів КНО, що розміщувалися у прикордонній смузі, отримали таємне розпорядження, в якому йшла мова про те, що у випадку війни військові повинні знати про його обсяги майна, що підлягало обов'язковому вивезенню «за обставинами воєнного часу», зобов'язавши їх надати інформацію до 20 липня 1913 р.⁸

У документах Червоного Хреста за 1913 р. увагу акцентували на необхідності бути готовими облаштувати приміщення для навчання, забезпеченні військ усім необхідним і проведенні вчасної дезінфекції⁹.

Ще напередодні війни органи влади розробляли детальні плани евакуації та наголошувалися, що «необхідні для вивезення документи необхідно було підготувати» заздалегідь. Майно та документи, що не підлягали вивезенню, «залишалися у державних чи приватних будівлях установ» під наглядом одного з «чинів управління». Документи та майно, що не підлягало евакуації, але залишити було неможливо «знищується відповідно до розпорядження і під відповідальність начальника управління» згідно з інструкціями¹⁰. Кожне відомство зобов'язували підготувати план вивезення «підвідомчих йому установ та найбільш цінного майна»¹¹.

Насамперед евакуації підлягало те, що мало «народне значення» чи могло бути важливим для ворогів, а саме, прапори, регалії, релігійні святині, гроші, фінансові й інші документи тощо. Після оголошення мобілізації всі навчальні заклади зобов'язали вжити заходів для їх евакуації згідно із заздалегідь підготовленим розробленим планом¹².

Таким чином, ще напередодні Першої світової війни органи імперської влади здійснили комплекс заходів, спрямованих на підготовку до евакуації навчальних закладів та органів управління. Керівники середніх навчальних закладів регіону отримали детальні

---

⁶ Обзор Вольнской губернии на 1913 год. Житомир: Вольнская губернская типография, 1914. С. 95.

⁷ Держархів Волинської області (ДАВО). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 122. Арк. 11.

⁸ Ibid. Арк. 5.

⁹ Держархів Житомирської області (ДАЖО). Ф. 100. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 45-46.

¹⁰ ДАЖО. Ф. 80. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 5.

¹¹ Ibid. Арк. 6.

¹² Ibidem.

інструкції, в яких було визначено порядок евакуації, майно та документи, що підлягали вивезенню у першу чергу.

На початку Першої світової війни керівники навчальних закладів отримали розпорядження, в якому наголошувалося, що МНО вимагало, щоб заняття у навчальних закладах «по можливості проходили нормально» за умови постійного нагляду з боку навчально-окружних управлінь за приміщеннями навчальних закладів зайнятих під постій військових, госпіталі для поранених. Це мало сприяти тому, що після їх звільнення необхідно «негайно вжити заходів» з метою відновлення навчального процесу¹³.

На початку війни у прикордонному Володимир-Волинському повіті всі населені пункти, що знаходилися у зоні ведення бойових дій, зазнали значних збитків, у тому числі й 14 початкових шкіл. Відповідно до рапортів їх керівників загальну суму збитків оцінювали у 496 руб. 20 коп. Найбільше постраждали будівлі. По школах це виглядало так: с. Іваничі – 17 руб. 80 коп., Жджари – 50 руб., Ляхів – 17 руб. 20 коп., Бубнів – 28 руб., Маркостав – 16 руб., Охнівка – 40 руб., Довге – 44 руб. 50 коп., Морковичі – 29 руб., Мосур – 41 руб., Калусів – 23 руб., Жашковичі – 47 руб., Дружкопіль – 73 руб., Рильвиця – 48 руб., Рильвиця 24 руб. 70 коп.¹⁴ Аналогічною ситуація була й у Кременецькому повіті.

Отже, на початку Першої світової війни навчальні заклади Волині не зазнали значних пошкоджень, а більшість продовжувала функціонувати у звичному режимі. Враховуючи, що регіон був прифронтовим, то частина приміщень у Західних повітах була зайнята військовими, що призвело до зупинення навчального процесу в низці початкових і церковнопарафіяльних шкіл.

На початку ведення воєнних дій фінансування освіти було зменшено. Щодо цього у серпні 1914 р. міністр народної освіти Л. Кассо на засіданні Ради міністрів проінформував, що у результаті скорочення міжвідомчою комісією фінансування на 1914 р. воно отримало не 21,9 млн. руб., а 11 415 930 руб. У зв'язку з цим міністерство було не в змозі реалізувати свої плани, а будівництво шкіл призупинили у зв'язку з відсутністю фінансування. Тому він просив додатково виділити 3 млн. руб. для «задоволення невідкладних потреб галузі»¹⁵. Враховуючи дефіцит бюджету імперії це прохання не було виконано.

У липні 1915 р. органи влади отримали вказівку про негайну евакуацію жителів низки населених пунктів Західної Волині. Насамперед вивозили працівників органів влади та місцевого самоврядування та членів їх сімей¹⁶. Аналогічно евакуації підлягали і середні навчальні заклади. Однак органи влади та місцевого самоврядування не завжди забезпечували їх транспортними засобами¹⁷. У зв'язку з цим керівники середніх навчальних закладів були змушені витратити власні кошти на вивезення майна. Так, директор Луцької чоловічої гімназії інформував Попечителя КНО, що у серпні 1915 р. під час евакуації з Луцька ним та іншими викладачами «власним коштом вивозили й вантажили майно гімназії у вагони». Він просив дозволити відшкодувати зі спеціальних коштів викладачам витрати на

---

¹³ ДАВО. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 277.

¹⁴ ДАЖО. Ф. 147. Оп. 1. Спр. 482. Арк. 238-239.

¹⁵ Кредит на строительство начальных училищ // Наша Волянь. 1914. 25-го августа. № 224. С. 4.

¹⁶ Дем'янюк О.Й. Волинська губернія під час Першої світової війни... С. 73.

¹⁷ Бортніков В.І. Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині... С. 180.

його перевезення у сумі 111 руб. 45 коп.¹⁸ Аналогічно евакуація відбувалася й у інших прифронтових повітах регіону.

Таким чином, влітку 1915 р. у результаті наступу австро-угорських і німецьких військ було евакуйовано середні навчальні заклади не лише з окупованих, а й також низки прифронтових повітів. Досить часто це відбувалося хаотично без належної підтримки з боку органів влади та місцевого самоврядування. Відповідно до тогочасного законодавства евакуацію дозволялося проводити лише після відповідного розпорядження чи дозволу від визначених представників органів влади¹⁹. Як свідчить аналіз документів, такі розпорядження керівники державних установ, закладів освіти та органів місцевого самоврядування отримували із запізненням, що призводило до неможливості повноцінно евакуйовувати установу.

Відповідальні за евакуацію навчальних закладів зобов'язувалися здійснити «відповідні заходи з підготовки майна до евакуації» ще до «розпорядження з боку військового керівництва». Вони мали: відібрати найцінніше майно, підготувати пакувальний матеріал тощо, а при наближенні ворожих військ до місцезнаходження закладу – спакувати, визначити приблизну кількість його ваги, кількість вагонів чи підвід для того, та заздалегідь визначити вивезення²⁰.

Керівники середніх навчальних закладів і директори училищ КНО були проінформовані, що згідно з роз'ясненнями та доповненням від 2 серпня 1914 р. було дозволено учням тих навчальних закладів, які за воєнними обставинами не функціонували, продовжити навчання аналогічних закладах у містах в які евакуйовували їх батьків «навіть понад комплект»²¹.

Щодо учнів іудейського віросповідання, у зв'язку з «винятковими умовами нашого часу» їм дозволили продовжити навчання у навчальних закладах, незважаючи навіть на те, що у «них по існуючій нормі не було вакансій для учнів-євреїв» за умови не порушення інтересів дітей християн²².

Влітку 1915 р. було евакуйовано приватне комерційне училище імені Ремезової з Житомира у м. Охтирку Харківської губернії²³. Евакуацію здійснили відповідно до рішення керівника навчального закладу. У зв'язку з цим 2 грудня 1915 р. навчальний відділ Міністерства торгівлі та промисловості інформував керівництво професійного навчального закладу про те, що «навчальні заклади, евакуйовані без відповідного розпорядження військової влади не користуються правом на отримання евакуаційних допомог» у зв'язку з тим, що у Житомирі не було видано жодного розпорядження про евакуацію. Через це клопотання про призначення службовцям евакуаційних допомог не «могло підлягати задоволенню»²⁴.

Отже, частину навчальних закладів було евакуйовано без відповідних розпоряджень органів влади й у зв'язку з цим вони не отримували жодних компенсацій. Насамперед це стосувалося приватних середніх і професійних навчальних закладів, які знаходилися у

---

¹⁸ ДАВО. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 234. Арк. 3.

¹⁹ ДАЖО. Ф. 212. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 86.

²⁰ Ibid. Арк. 86зв.

²¹ ДАВО. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 253.

²² Ibid. Арк. 253.

²³ ДАЖО. Ф. 80. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 45.

²⁴ ДАЖО. Ф. 80. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 33-33зв.

Житомирі. Незважаючи на ту обставину, що влітку 1915 р. органи влади здійснили комплекс заходів з підготовки евакуації губернського центру та низки повітових міст регіону, але в результаті зупинки наступу австро-угорських і німецьких військ цей процес зупинили. Ті ж навчальні заклади, що були евакуйовані відповідно до рішення їх власників, не мали змоги претендувати на відшкодування витрат, пов'язаних із переміщенням в інші міста.

На початку 1916 р. не евакуйовані навчальні заклади КНО отримали Приватні правила про вивезення, за воєнними обставинами державного майна, установ і службовців у місця визначені МНО. Вона відбувалася згідно з Тимчасовим Положенням від 20 серпня 1914 р. зі змінами від 27 січня 1916 р.²⁵

Під час наступу австро-угорських і німецьких військ у 1915 р. у школах-інтернатах на Волині знайшли притулок близько 2-х тисяч дітей біженців, а заклади функціонували завдяки пожертвам благодійників. Для їхніх потреб використовували колишні молитовні будинки «училища іновірів, будинки пасторів чи будинки заможних німців». Навчання в них проводилося за програмою церковнопарафіальної школи, окрім цього значна увага відводилася релігійному вихованню учнів²⁶.

Під час ведення воєнних дій органи влади та РПЦ значну увагу приділяли організації допомоги учнів і вчителів церковнопарафіальних шкіл військовим. Так, вчителі Новоград-Волинського повіту погодилися 2% від свого заробітку перераховувати на потреби Червоного Хреста та військові шпиталі. У низці населених пунктів повіту утворили комітети допомоги родинам військовослужбовців. Учні спільно із завідувачами школами «вносили щомісячні грошові пожертви», надаючи матеріальну допомогу дітям, призваних у діючу армію, купували продукти харчування для поранених солдатів тощо²⁷.

Незважаючи на ведення воєнних дій з 1 грудня 1915 р. відновили навчання у 5 і 6 класах Волинського жіночого духовного училища. Про це заздалегідь проінформували благочинних повітів, які не були евакуйовані. Однак з'явилися не всі учениці. Інформували, якщо вони не з'являться до 7 січня 1915 р., то їхні місця будуть передані ученицям Кременецького, чи молодших класів Житомирського училищ. Навчання планували проводити без Різдяних канікул, а для випускного і Великодніх²⁸.

Таким чином, незважаючи на складність ситуації, Волинська єпархіальна училищна рада прийняла рішення про відновлення навчання у Волинському жіночому духовному училищі, вважаючи це за можливе. Частина його учениць не мала змоги з'явитися у зв'язку з тим, що вони перебували в окупованих повітах, або були евакуйованими. Враховуючи цю обставину, а в цьому навчальному закладі здобували освіту безоплатно, то до нього мали зарахувати учениць Кременецького духовного училища, які не були з тих чи інших причин евакуйовані.

У 1915 р. на Волині з учнів старших середніх навчальних закладів розпочали формували «трудові дружини». Їх членами могли бути лише учні-добровольці. До їх

---

²⁵ ДАЖО. Ф. 212. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 86.

²⁶ Внутрення жизнь школ-интернатов // Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1916. 11-го августа. № 33. С. 313-314.

²⁷ Участие церковно-приходских школ Новоградволинского уезда в текущей войне // Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1916. 11-го августа. № 33-й. С. 516-517.

²⁸ От правления Волинского женского духовного ведомства // Волинские епархиальные ведомости. Часть официальная. 1916. 1-го января. № 1. С. 1.

функцій належало надання допомоги родинам солдатів, призваних до армії, за умови, що вони «гостро потребували робочої сили» під час проведення польових робіт²⁹. Дружинники-учні не мали отримувати жодної винагороди, їх лише забезпечували житлом і харчуванням, вартість якого оплачувалася Місцевим відділенням великої княгині Єлизавети Федорівни³⁰.

Як правило, «трудова дружина» надавала допомогу у районі (волості), де проживали дружинники. Органи влади зобов'язали надавати їм всіляку підтримку³¹.

У березні 1916 р. під головуванням волинського губернатора П.В. Скаржинського провели нараду щодо залучення учнів до сільськогосподарських робіт. У ній взяли участь керівники місцевих навчальних закладів. Констатували, що було багато бажаючих допомогти селянам, особливо тим господарствам, що за обставинами воєнного часу виявилися «позбавленими робочих рук»³².

У результаті дійшли висновку, що учні повинні отримувати певну винагороду за роботу. Щодо організації окремих дружин, їх очолювати мали місцеві педагоги, а технічне керівництво роботами здійснювати агрономи чи місцеві господарі-землевласники. Учасники наради підтримали позицію губернатора, що учнів доцільно залучити до збирання врожаю угідь німецьких колоністів, які знаходились у розпорядженні місцевого управління державним майном. Це крім сприяння державним інтересам допомогло б біженцям, розселеним на землях депортованих колоністів. З метою остаточного врегулювання цього питання прийняли рішення провести ще одну нараду³³.

Таким чином, органи влади намагаючись організувати надання допомоги родинам військовослужбовців намагалися організувати «трудові дружини» з учнів старших класів середніх навчальних закладів. Але як свідчать тогочасні документи, незважаючи на підтримку цього проекту губернатором, на Волині вони так і не розпочали повноцінну діяльність. Насамперед це було пов'язано з різким ускладненням соціально-економічної ситуації у регіоні, близькістю до передової.

Незважаючи на окупацію австро-угорськими військами повітів Західної Волині, у них спостерігали процеси, пов'язані з організацією українських шкіл. Так, на початку травня 1916 р. у Володимир-Волинському повіті розпочали відкривати українські школи. Для цього було створено Український шкільний комітет у Володимир-Волинському. Щодо вчителів, які мали у них працювати, то рішення комітет ухвалював спільно з жителями. Головна вимога, яку їм висували, було вміння «інтелігентно працювати»³⁴. У зверненні Комітету до освітян Галичини акцентували увагу на тому, щоб українці мали навчатися рідною мовою, а «Росія бажала знищити українців у Галичині»³⁵.

Бюро культурної допомоги, за погодженням зі Союзом визволення України та Загальною українською радою у справі шкільництва та «інших областей культурної праці»,

---

²⁹ ДАЖО. Ф. 212. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 68.

³⁰ Ibid. Арк. 68.

³¹ Ibid. Арк. 69.

³² Организация труда учащихся в предстоящих сельско-хозяйственных работах // Жизнь Волыни. 1916. 25 марта. № 84. С. 3.

³³ Ibidem.

³⁴ ДАВО. Ф. 519. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

³⁵ Ibid. Арк. 2.

мало скласти програму українського шкільництва на Холмщині та Волині з «огляду шкільні потреби з педагогічної сторони». За участі місцевих Шкільних комітетів «укладає лісту шкіл по даних округах». Затверджувало шкільні фонди, що мали формуватися з пожертв і розподіляли їх відповідно до потреб округів, затверджувало бюджети українських шкіл тощо³⁶. Незабаром у Володимир-Волинську було відкрито першу на Волині 4-х класну українську школу³⁷. У ній виявили бажання навчатися 450 учнів та учениць, але 380 були змушені відмовити у зв'язку з «тісним приміщенням». З цього приводу звернулися до Команди виділити вищеназваного навчального закладу будівлю Володимир-Волинської гімназії, евакуйовану імперською владою³⁸.

Учні української школи отримували привітальні листівки від учнів львівських шкіл. В одній із них писалося, що «ми тішимся дуже, що ви можете учитися у своїй рідній Українській школі. Ми також перший рік ходимо до української народньої школи сс.[святих сестер] Василянок»³⁹. В іншому вітанні, датованому 6 червня 1916 р., писали: «Ми діти австрійської України, учні Святих сестер Василянок, радіємо, що вже немає кордону та, що ви вже вільні та освобождаєтесь з-під московського ярма». На потреби школи учні направили кошти зібрані з проведеної ними вистави⁴⁰.

Значна кількість українських учителів із Галичини виявили бажання у ній працювати. Так, П. Бойчук надіслав свідоцтво про «моральність» та інформацію про те, що закінчив учительську семінарію. До цього працював у Борщеві, а пізніше вчителем чоловічої школи імені Т. Чацького у Львові⁴¹. З аналогічним клопотанням звернулася й А. Бігунівна зі Стрия, закінчила учительську семінарію у 1913 р.⁴² Відкриття цього навчального закладу, викликало значне зацікавлення серед українських вчителів Галичини, багато з яких пропонували свої послуги. Важливу роль у цьому відіграла й інформаційна кампанія про нього, налагодження контактів із українськими школами та гімназіями Львова. Загалом працювати у ній виявили бажання, зокрема, Т. Лещинська, яку прийняли на посаду вчительки⁴³ й інші вчителі, що подавали клопотання про прийняття їх на роботу в українську школу Володимир-Волинського⁴⁴. Шкільний комітет вищеназваної школи очолював Є. Черкавський⁴⁵.

Отже, незважаючи на ведення воєнних дій у Володимир-Волинському та Луцькому повітах завдяки старанням українців були відкрито низку українських шкіл, які стали першими україномовними навчальними закладами у краї. Важливу роль в їх забезпеченні підручниками й іншим навчальним приладдям відіграли учні та учениці українських гімназій у Галичині. Багато вчителів-галичан незважаючи на небезпеку погодилися працювати у цих навчальних закладах.

---

³⁶ Ibid. Арк. 7.

³⁷ Ibid. Арк. 10.

³⁸ ДАВО. Ф. 519. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 3.

³⁹ ДАВО. Ф. 519. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2.

⁴⁰ Ibid. Арк. 5.

⁴¹ ДАВО. Ф. 519. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 2-4.

⁴² Ibid. Арк. 5.

⁴³ Ibid. Арк. 18.

⁴⁴ Ibid. Арк. 19-20.

⁴⁵ Ibid. Арк. 20-22.

Таким чином, під час Першої світової війни у системі освіти Волині відбувалися складні та неоднозначні процеси. У результаті ведення воєнних дій, дислокації у регіоні значної кількості військ, частина початкових і церковнопарафіяльних шкіл не мали змоги проводити навчальний процес. У тих населених пунктах, де вели воєнні дії, у 1914 р. частина шкіл зазнали пошкоджень. Ситуація значно ускладнилася у 1915 р., коли у результаті наступу було евакуйовано частину повітів регіону. Відповідно до тогочасного законодавства евакуйовувалися лише середні навчальні заклади, але часто це відбувалося з запізненням, у результаті чого значна частина майна та шкільного приладдя залишилася.

Незважаючи на ведення воєнних дій навесні 1916 р. на Волині завдяки цілеспрямованій і наполегливій праці Українського шкільного комітету та підтримці австрійської влади було відкрито низку українських початкових шкіл, які стали першими україномовними навчальними закладами у краї.

Yaroslav Tsetsyk, Yuriy Oleksin

Features of the Functioning of Educational Institutions in Volyn During the First World War

Abstract: The article highlights the peculiarities of the functioning of educational institutions in the Volyn province during the First World War, explains the reasons for the opening of the first Ukrainian schools in the region.

As a result of the hostilities, part of the premises of educational institutions were completely or partially destroyed, and education in many primary and parish schools, especially in the front-line and districts occupied by enemy troops, stopped. During the evacuation of secondary educational institutions, this process often occurred late, and their leaders were unable to conduct a full evacuation. Quite often, they were forced to solve transport issues on their own, namely: transporting property to railway stations, loading it, and paying for these activities at their own expense. Given the complexity of the situation, which was exacerbated by the rapid offensive of the Austro-Hungarian and German troops, some of the property was destroyed in a number of counties. This was due to the fact that evacuation was allowed only after the appropriate order of the military command. The same educational institutions that were evacuated without permission, but only in accordance with the decision of their management, did not receive any payments.

Despite the complexity of the situation in Volodymyr-Volyn and Lutsk counties, which were occupied by Austro-Hungarian and German troops in the spring of 1916, several Ukrainian schools started full-fledged activities thanks to the purposeful and persistent activity of the Ukrainian School Committee.

An important role in the opening of Ukrainian schools in Volhynia was played by the Ukrainian intelligentsia and not only Galicians, but also Volhynians. A significant help in this was provided by the students of educational institutions of Galicia, who sent a significant number of school Ukrainian textbooks and other supplies. Taking into account the fact that the teachers of the region previously conducted classes exclusively in Russian, it was decided

to involve Galician teachers in the educational process in the newly opened Ukrainian schools, many of whom, despite the danger (proximity to the front), agreed to work in these educational institutions, which are quite quickly started the educational process. After the liberation of the Western Counties by the Russian army, all Ukrainian schools were closed by the imperial authorities.

Keywords: Volyn province, military actions, evacuation, educational institutions, authorities

УДК 94 (477) «1921/1928» : 338.436
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.4.167>

Альона Дабіжа*

СПЕЦІАЛІЗОВАНА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ ПЕРІОДУ НЕПУ: ЧИННИКИ ТА ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ РОЗБУДОВИ

Анотація: У запропонованій статті автором проаналізовано основні чинники, які сприяли появі та подальшій організаційній розбудові спеціалізованої сільськогосподарської кооперації у роки непу. Визначено, що ефективному впровадженню та поглибленню спеціалізації сприяло утворення галузевих координуючих центрів фахової сільськогосподарської кооперації, які концентрували всю свою господарську увагу на якості як виробничих процесів, так і самої сільськогосподарської продукції в одній галузі. З'ясовано, що спеціалізація сільськогосподарських товариств стала результатом пошуку більш раціонального способу господарювання, який відкрив нові можливості для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва та більш активного вливання селянських господарств у ринкові відносини.

Ключові слова: нова економічна політика, сільськогосподарська кооперація, спеціалізація, селянське господарство, господарсько-економічне життя, матеріальний добробут, товарність

Уважне вивчення накопиченого кооперативного досвіду господарювання періоду непу дає можливість продемонструвати, як у процесі розбудови кооперативних форм співпраці вдало поєднувалося застосування на практиці значного господарського досвіду й управлінських функцій із урахуванням традицій ставлення селянства до певних видів господарської діяльності, результатом чого був успішний розвиток всіх форм діяльності сільськогосподарської кооперації у роки непу. Тому доцільним є звернення до висвітлення ключових моментів функціонування спеціалізованої сільськогосподарської кооперації як важливого механізму господарсько-економічного життя на селі у роки непу.

Стан наукової розробки окресленої у статті проблематики характеризується наявністю низки публікацій, в яких прямо чи опосередковано мова йде про сільськогосподарське кооперативне життя у роки непу. Ґрунтовністю викладу матеріалу характеризуються, зокрема, фундаментальні дослідження В.Марочка¹ та А.Морозова². Питанням створення та виробничо-господарської діяльності фахових кооперативних

---

* Дабіжа Альона Сергіївна – викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5000-6986>; e-mail: alyona.dabizha@ukr.net

¹ Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 217 с.

² Морозов А.Г. Гроші для господаря (виробничі кошти села в доколгоспний період (1921-1929)). Черкаси, 2016. 418 с.; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. Черкаси: НДІТЕХІМ, 1993. 275 с.; Морозов А.Г. Діяльність спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації на Україні (1923-1928) // Український історичний журнал. 1989. № 8. С. 76-87; Морозов А.Г. Сільськогосподарський кредит в добу непу (1921-1929). Черкаси. 2020. 447 с.

центрів присвячені науковій розвідки С. Биченка³, І. Волошина⁴, проте комплексне з'ясування всіх ключових засад системної діяльності спеціалізованої сільськогосподарської кооперації ще не було предметом наукового пошуку, що й зумовлює актуальність даного дослідження.

Метою статті є вивчення основних чинників і ключових моментів організаційної розбудови спеціалізованої сільськогосподарської кооперації у роки непу як необхідної складової зростання економічно прибуткової якості господарювання.

Українська сільськогосподарська кооперація, впевнено увійшовши в практику господарського життя із запровадженням непу в 1921 р., у наступні декілька років продовжувала неперервний розвиток під гаслом економічної привабливості для українського селянина. Універсальні форми господарювання, яких на перших порах вимагало саме економічне життя, коли товариства вели роботу практично у всіх галузях сільськогосподарського виробництва, поступово втрачали свою актуальність. Адже можна впевнено говорити про те, що вже на 1924 р. було відновлено посівні площі, поголів'я худоби й інші складові такого необхідного ланцюжка елементів, які б сприяли ефективності сільськогосподарського виробництва.

Постала нагальна потреба у появі спеціалізованих організаційних форм, в які б об'єднувались сільськогосподарські товариства за галузевим принципом. З метою вдосконалення змісту роботи почало активно вирішуватись питання подальшого більш поглибленого кооперативного будівництва з метою найбільш ефективного використання фінансово-економічних і господарсько-виробничих можливостей сільськогосподарської кооперації.

У кооперативній практиці минулих періодів не раз поставало дискусійне питання, чому віддати перевагу – спеціалізації, коли всі господарсько-виробничі операції обмежувались певною галуззю сільськогосподарського виробництва, чи універсалізму, коли кожне товариство вирішувало цілий спектр комплексних завдань й «охоплювало постачання всіх речей, потрібних для сільського господарства»⁵.

Перші кроки новоствореної кооперативної системи все ж вимагали універсальних форм господарювання, які вели роботу практично у всіх галузях сільськогосподарського виробництва. Проте у процесі подальшого пошуку більш раціонального господарювання ставало все очевиднішим, що потрібно переорієнтуватись на спеціалізацію, щоб відкрити нові можливості для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва і більш активного вливання селянських господарств у ринкові відносини.

Реалії тогочасного економічного життя вказують на те, що поза увагою універсальних

---

³ Биченко С.М. Діяльність «Плодоспівки» з інтенсифікації сільськогосподарського виробництва в добу НЕПу // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. 2008. Вип. 133-134. С. 136-142; Биченко С.М. Діяльність спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації «Добробут» по підвищенню товарності селянських господарств у добу непу // Український селянин. 2005. Вип. 9. С. 200-202.

⁴ Волошин І.В. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської мережі «Добробут» щодо підвищення селянської культури тваринництва в Україні 1920-х рр. // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць. 2018. Вип. 134 (7). С. 57-60; Волошин І.В. Роль спеціалізованої сільськогосподарської мережі «Добробут» у розвитку молочної галузі Української СРР в добу непу // Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. праць. Серія: Історичні науки. 2018. Число 28. Вип. 12. С. 160-166.

⁵ Мартос Б. Відбудова української кооперації // Сільське господарство України / Збірник статей за редакцією В. Доманицького. Прага: Культурно-наукове товариство УНО, 1942. С. 135.

товариств залишались масштабні та конче важливі питання виробничого розвитку. Селянські господарства, які були націлені на збільшення товарності своєї продукції у певній галузі, нічого не «вигравали». Резонним є твердження А. Морозова, що подальше функціонування універсальних товариств, які «розпорошували» увагу на безліч напрямків, гальмувало господарську роботу всіх ланок кооперативної системи, так як їх діяльність мала в основному збуто-постачальницьке спрямування⁶.

Універсальні сільськогосподарські товариства в переважній більшості не були зацікавлені в такій господарській діяльності, яка не приносила одразу великі прибутки. Тому складалась така ситуація, коли значні товарні лишки продукції молочного та м'ясного тваринництва, птахівництва, городництва, садівництва, технічних культур не привертали уваги сільськогосподарської кооперації, адже їх реалізація потребувала значних попередніх затрат, на які універсальні товариства йшли вкрай неохоче⁷.

Починаючи з 1924 р. сільськогосподарська кооперація все більше відходила від універсальності в сторону фаховості та спеціалізації, що було обумовлено логікою тогочасного економічного життя. Наростала об'єктивна та доцільна потреба у такому типі сільськогосподарського товариства, яке б концентрувало всю свою господарську увагу на якості як господарсько-виробничих процесів, так і самої сільськогосподарської продукції в одній галузі, сприяючи тим самим інтенсифікації молочного та м'ясного тваринництва, птахівництва, буряківництва, сортонасінництва, городництва, бджільництва, овочівництва, виноградарства тощо⁸.

Якщо прослідкувати динаміку змін цифрових показників чисельності універсальних і фахових сільськогосподарських товариств протягом 1924–1927 рр., то ми бачимо наступне: кількість універсальних товариств залишалася ще відчутною, проте їх чисельність за вказаний період зменшилась майже на 30%⁹. У той же час кількість спеціалізованих сільськогосподарських товариств зростає більш ніж в 30 разів¹⁰.

Підтвердженням зацікавленості як сільськогосподарської кооперації, так і селянських господарств у зростанні спеціалізації сільськогосподарського виробництва, як запоруки подальшої товарності та прибутковості сільськогосподарської продукції, є статистичні дані. Так, якщо кількість спеціалізованих сільськогосподарських товариств на 1 січня 1924 р. була лише 251, то вже на 01.04.1927 р. – це був показник у 8 606 таких товариств. Відповідно зростає й кількість селянських господарств, які об'єднувались у фахові галузеві товариства з 13 тис. у січні 1924 р. до 362 тис. у квітні 1927 р.¹¹ Як бачимо, процес поглиблення спеціалізації виробництва був за своєю суттю доволі конструктивним.

Правда, протягом початкового періоду процес створення господарсько-структурних елементів спеціалізованої сільськогосподарської кооперації (беремо до уваги 1924 р.) відбувався дещо повільнішими темпами, чим у наступні роки. Причинами чого була як потреба у значних попередніх витратах, особливо фінансових, так і узгодженні основних

---

⁶ Морозов А.Г. Сільськогосподарський кредит в добу непу... С. 89.

⁷ Морозов А.Г. Діяльність спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації... С. 77.

⁸ Морозов А.Г. Сільськогосподарський кредит в добу непу... С. 90.

⁹ Мартос Б. Відбудова української кооперації... С. 135.

¹⁰ Дешко Є. Кооперація на Україні. Харків: ЦСУ, 1927. С. 47.

¹¹ Ibidem.

засад адміністративно-організаційного характеру. Сучасник і безпосередній діяч сільськогосподарської кооперації 1920-х рр. І. Батюк, даючи оцінку роботи сільськогосподарської кооперації протягом 1924 р., наглядно продемонстрував динаміку зростання організаційної форми спеціалізованих сільськогосподарських товариств, відмітивши, зокрема, якісний відсоток зростання скотарсько-молочарських, садово-городніх, виноградарських, пасічницьких, насінневих, буряківничих товариств. У той же час вдумливий аналіз дав можливість І. Батюку зробити висновки відносно того, що причиною слабкого втягнення спеціалізованих товариств у мережу спілок була їх організаційна та господарська кваліфікація¹². Проте на кінець 1924 р. все ж було закладено підвалини для подальшої організаційної розбудови спеціалізованої сільськогосподарської кооперації, про що свідчать наступні цифри (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Динаміка організаційної розбудови сільськогосподарської кооперації¹³

	1925 р.	1926 р.
Скотарсько-молочарські	247	582
Пасічницькі	97	189
Садово-городні	81	209
Птахівничі	150	283
Бурякові	135	615
Хмельові	32	46
Насіннєві	49	91

Динаміка зростання спеціалізованих сільськогосподарських товариств, продемонстрована у таблиці, була результатом ефективної політики діячів сільськогосподарської кооперації, які використовували різнопланові важелі впливу на вирішення нагальних питань розширення функцій та інтенсифікаційних можливостей спеціалізованих сільськогосподарських товариств.

Свідченням поглиблення спеціалізації стала дієва робота по створенню галузевих координуючих центрів фахової сільськогосподарської кооперації, які б взяли на себе вирішення низки нагальних питань. З 13 серпня 1924 р. розпочало свою роботу Всеукраїнське кооперативне товариство по збуту й експорту продуктів птахівництва «Кооптах», яке мало свої представництва як у центральних містах Союзу, Москві та Ленінграді, так і за кордоном, зокрема, в Берліні та Лондоні¹⁴. Ключовими питаннями роботи новоствореного спеціального центру стало підвищення якісного та кількісного рівня продукції птахівництва, організація кооперативної заготівлі та збуту продукції птахівництва, проведення дієвої агрокультурної роботи у даній галузі

¹² Батюк І. Робота сільськогосподарської кооперації на Україні в 1924 р. // Земельник. 1925. № 2 (лютий). С. 6.

¹³ Дешко Є. Кооперація на Україні. Харків: ЦСУ, 1927. С. 47.; Романюк І.М., Романюк Б.І. Господарська діяльність спеціалізованого Всеукраїнського кооперативного товариства «Кооптах» у середині 20-х рр. XX ст. // Український селянин. 2010. Вип. 12. С. 229.

¹⁴ Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект... С. 110.

сільськогосподарського виробництва¹⁵. Офіційне оформлення «Кооптаху» та його подальша конструктивна робота сприяли більшій впорядкованості й організованості у птахівничій кооперативній роботі¹⁶.

1 жовтня 1924 р. розпочало свою роботу Всеукраїнське кооперативне скотарсько-молочарське товариство («Добробут»), яке дещо пізніше було перейменоване на Всеукраїнську спілку скотарсько-молочарської кооперації «Добробут». Учасники кооперативного руху зазначали, що роль інтенсивних галузей скотарства у загальному процесі реконструкції селянського господарства і вплив на підвищення прибутковості та товарності селянського господарства стали за основну причину посиленої уваги до цієї галузі як державних, так і кооперативних організацій, адже «зрушення селянського господарства на Україні в бік скотарства набувало все більш чіткого, а в окремих районах і надто яскравого характеру»¹⁷.

Питання щодо створення фахового центру садово-городньої кооперації було остаточно вирішене на засіданні Української економічної наради 19 вересня 1925 р., рішенням якої було визнано за «доцільне й своєчасне» створення Всеукраїнської спілки садово-городньої, виноградно-виноробної та пасічницької кооперації «Плодоспілка», яка вже з листопада 1925 р. активно включилась у кооперативне господарське життя¹⁸. Засновниками «Плодоспілки» стали Одеська плодovinспілка, Херсонська «Дніпровинспілка», Харківська кредитна спілка та Харківське товариство пасічників. На перших організаційних зборах уповноважених, які відбулись 22-23 листопада 1925 р., також були присутні представники від 5 універсальних сільськогосподарських спілок, 5 потужних сільськогосподарських садово-городньо-виноградарських товариств і від 2 насінницьких товариств. Зборами уповноважених представників було прийнято резолюції по садівництву та виноградарству, які визначили коло першочергових пріоритетних завдань у справі вирощування, переробки і збуту садово-городньої, виноградарської та пасічницької продукції¹⁹.

Фаховість і професіоналізм спеціалістів сільськогосподарської кооперації були спрямовані й на втягнення у кооперативні відносини селян, які займалися б продукуванням українського білого золота – цукрового буряка. Початком широкомасштабного процесу залучення до бурякосіяння стала зініційована «Сільським господарем» організація Всеукраїнського кооперативного цукрового товариства «Укрсільцукор» в жовтні 1924 р., якому було делеговано низку повноважень цукрового відділу Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації²⁰. Згідно статуту «Укрсільцукору», товариство брало на себе низку зобов'язань, що стосувались не лише вирішення важливих господарсько-виробничих

¹⁵ Доповідна записка народного комісара зовнішньої і внутрішньої торгівлі УСРР до Української економічної наради» (01.06.1926 р.) // ЦДАВО України. Ф. 290. Оп. 4. Спр. 19. Арк. 166.

¹⁶ Даниленко О. Кооперативна складова в зовнішньоторговельному балансі УСРР: 1920-ті рр. // Україна – Європа – Світ. 2011. Вип. 6/7: 20-й річниця Незалежності України присвячується. С. 128.

¹⁷ Машура С. Новим шляхом // Українське скотарство. 1928. № 8-9 (серпень-вересень). С. 3.

¹⁸ Про утворення всеукраїнського кооперативного центру садівництва, городництва, виноградарства й бджільництва «Плодоспілка»: Постанова Української економічної наради від 19 вересня 1925 р. // Сільський господар. 1925. Ч. 19-20 (жовтень). С. 81.

¹⁹ Резолюція зборів уповноважених представників «Плодоспілки» по садівництву та виноградарству, 22-23 листопада 1925 р., м. Харків // ЦДАВО України. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 22.

²⁰ Загальні умови роботи «Укрсільцукору» за 1925 р. // ЦДАВО України. Ф. 2494. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 26.

питань (як-то регулювання оренди цукроварень, налагодження переробки та збуту, тощо), а й необхідною умовою його діяльності було піднесення агровиробничого й агрокультурного чинників трудомісткого, але прибуткового вирощування культури цукрового буряка²¹. Зростання масштабів кооперативного селянського бурякосіяння, обґрунтовані фінансово-економічними та господарсько-виробничими кооперативними можливостями, викликали необхідність подальшої раціоналізації фахової кооперації. Тому у квітні 1926 р. відбулись установчі збори фундаторів Всеукраїнської спілки буряківничої кооперації («Бурякоспілки»), статутом якої було передбачено реалізацію низки завдань щодо подальшого піднесення буряківництва, залучення до нього щонайбільшої кількості селянських господарств, надання останнім усесторонньої підтримки²².

Якісно нових відтінків набула й діяльність Всеукраїнського товариства насінництва, організованого у 1922 р. як акційне товариство переважно з державних капіталів. У 1926 р. Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» передала товариству свій насінневий відділ, що сприяло перебудові товариства на кооперативних засадах²³. Дещо пізніше товариство було реорганізоване у Всеукраїнську спілку насінневої кооперації – «Насіннеспілка», яка включала в себе не лише профільні сільськогосподарські товариства, а й агрошколи та науково-дослідні установи²⁴. Господарське життя на селі потребувало для підвищення якості сільськогосподарської продукції наявності поліпшеного та сортового насінневого матеріалу, тому налагодження процесу кооперативного забезпечення селянських господарств якісним насінневим матеріалом було справою вкрай важливою.

Важливим і новим було те, що кооперація не лише розвивала традиційні масштабні сільськогосподарські галузі (зерновиробництво, тваринництво), а й віддавала перевагу так званім другорядним галузям сільськогосподарського виробництва (як-то птахівництво, городництво). Задля підвищення економічного добробуту селянських господарств брався до уваги кожен шматочок селянської землі не лише під зерновими і технічними культурами; фахівці сільськогосподарської кооперації через організацію спеціалізованих товариств наглядно продемонстрували, як, наприклад, раціонально вирощувати високоякісну та високоврожайну городину, щоб ця справа стала не другорядним додатком селянського господарства, а перетворилася на доволі прибуткову статтю зростання матеріального добробуту селянських господарств. Дієвим прикладом є й налагодження ефективної роботи птахівничої кооперації, яка, незважаючи на значний товарний потенціал, довгий час мала здебільшого споживчий характер. Однак, на думку дослідників, при належній організації справи відкривались досить широкі перспективи, оскільки порівняна простота зберігання продукції птахівництва забезпечувала можливість її реалізації як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках²⁵.

Таким чином, необхідність організаційної розбудови української

---

²¹ Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. Харків: Книгоспілка, 1925. С. 75.

²² Установчі збори Укрбурякосоюзу // Сільський господар. 1926. № 12 (червень). С. 40.

²³ Дешко Є. Кооперація на Україні. Харків: ЦСУ, 1927. С. 61.

²⁴ Дулгерова О.М. Діяльність сільськогосподарської кооперації з розвитку насінництва // Український селянин. 2010. Вип. 12. С. 209.

²⁵ Морозов А.Г. Діяльність спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації на Україні... С. 78.

сільськогосподарської спеціалізованої кооперації була викликана логікою економічного життя. Поява спеціалізованих фахових центрів, які забезпечували всі рівні господарських процесів у конкретній галузі сільського господарства, свідчила не лише про вдумливий підхід фундаторів кооперативного руху до відбудови та подальшої інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, а й про вдале залучення до господарсько-економічних процесів всіх наявних можливостей і ресурсів. У процесі організаційно-господарської розбудови спеціалізованої сільськогосподарської кооперації значна увага приділялась економічній доцільності організації того чи іншого фахового товариства, виходячи з економічно-географічних особливостей регіону, традицій кооперативної роботи, поточної кон'юнктури ринку, що у сукупності з розбудовою відрегульованої систему збору, переробки та довготривалого зберігання продукції, врахуванням вигоди сезонної кон'юнктури сприяло значним успіхам у постачанні високотривалої сільськогосподарської продукції як на внутрішні, так і на зовнішні ринки.

Alyona Dabizha

Specialized Agricultural Cooperation in the NEP Period: Factors and Principles of Organizational Development

Abstract: In the proposed article, the author analyzed the main factors that contributed to the emergence and further organizational development of a specialized agricultural cooperative during the NEP years. It was determined that the effective implementation and deepening of specialization was facilitated by the formation of sectoral coordinating centers of professional agricultural cooperation, which concentrated all their economic attention on the quality of both production processes and agricultural products themselves in one field.

It was found that the specialization of agricultural societies was the result of the search for a more rational way of management, which opened up new opportunities for the intensification of agricultural production and the more active integration of peasant farms into market relations.

It was concluded that the emergence of specialized professional centers, which provided all levels of economic processes in a specific branch of agriculture, testified not only to the thoughtful approach of the founders of the cooperative movement to the reconstruction and further intensification of agricultural production, but also to the successful involvement in economic and economic processes of all available opportunities and resources.

Keywords: new economic policy, agricultural cooperation, specialization, peasant economy, economic life, material well-being, marketability

УДК 94 (477+44) «1925-1930»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.4.168>

Віктор Савченко*

У ВИРІ КОНФЛІКТІВ: УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА У ФРАНЦІЇ (1925–1930 РР.)

Анотація: Після закінчення Першої світової війни почався процес формування української діаспори у Франції, що займала провідні геополітичні позиції у світі. Українські емігранти намагалися скористатися політичними свободами, нормами конституції Франції, браком трудових ресурсів у цій країні.

Українська діаспора у Франції не була єдиною, але переважна більшість її складалася з трудових емігрантів із Західної України, серед політичних емігрантів переважали ветерани українського визвольного руху, які у 1917–1921 рр. боролися із більшовицькою окупацією України. Емігрантів з Галичини та Буковини (у 1920-х рр. ці території були окуповані Польщею та Румунією) рахувалося бл. 30 тис. чол., ще бл. 7 тис. емігрантів склали діячі Центральної Ради та Директорії УНР, вояки з армій УНР і гетьманату. Їх об'єднувало спільне прагнення домогтися своїх прав, протистояти ворожій агітації та діям російської еміграції, радянських дипломатів-шпиунів, польсько-румунській пропаганді, що малювали українців у Франції як «більшовиків» і «германофілів».

Українські урядовці УНР на еміграції спромоглися створити центр політичного життя українців у Франції, але вбивство С. Петлюри та виправдання французькою Фемідою його вбивці нанесли значної шкоди українській діаспорі. Друга половина 1920-х рр. стала часом постійних конфліктів у середовищі українських емігрантів у Франції. Ці внутрішні чвари, що мали як ідеологічне, соціально-культурне, так і фінансове підґрунтя, підсилювалися з допомогою радянських резидентів в емігрантському середовищі, впливу російської еміграції, яка була вороже налаштована щодо українців у Франції. Все це призвело до фрагментації української еміграції та перебування її у соціальному «гетто», до того, що Державний Центр УНР не зміг досягти поставлених завдань у Франції та був вимушений залишити цю країну.

Ключові слова: Франція, українська діаспора, емігранти, Державний Центр УНР, Союз українських емігрантів у Франції, Українська Громада у Франції, Союз українських громадян у Франції

Трагічна поразка визвольних змагань та українського державотворення у 1920–1921 рр., захоплення більшовиками Центральної, а поляками, румунами, чехословаками – Західної України, привело до того, що до 200 тис. українських емігрантів опинилося у країнах Європи та Америки.

У Франції у 1920-х рр. склалася найчисленніша з європейських українських діаспор – бл. 35 тис. осіб. Такий «наплив» українців був пов'язаний з тим, що у Франції 1920-х рр. був найвищий рівень життя в Європі, країна активно залучала іноземних робітників, компенсуючи свої величезні людські втрати Першої світової війни. До Франції українські

* Савченко Віктор Анатолійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5949-2263>; e-mail: lanjeron15@gmail.com

емігранти прямували, зазвичай, вже побувавши на еміграції у Польщі, Німеччині, Чехословаччині, Румунії, Туреччині, балканських країнах, де вони зазнали злиднів у таборах для переміщених осіб, брак громадянських прав, фінансову скруту.

Історія української діаспори у Франції досліджувалася як діаспорними вченими¹, так і сучасними українськими істориками², але брак джерельної бази суттєво позначився на їх дослідницьких можливостях. Дослідники концентрували свою увагу тільки на окремих «успіхах» у діяльності української діаспори.

У Франції українських емігрантів чекали значні проблеми. У 1920-х рр. французькі адміністратори вважали, що українського народу «не існує», а українці – це етнографічна частина росіян, яка не має прав претендувати на свою державність, самоназву та мову. Перші слова, які українці вчили французькою, були: «Я не росіянин (поляк, румун), я – українець»³. Тільки з 1926 р. українців стали записувати, як «росіян, українського походження»⁴. В. Прокопович (представник ДЦ УНР у Парижі) видрукував звернення-протест до Ліги Націй проти зазначення в офіційних документах національності «русский», що до українців. Міністр закордонних справ УНР О. Шульгин направив подібну Ноту протесту до Голови Ради Ліги Націй, вимагаючи зазначення «українець» у «нансенівських паспортах». Але через чвари та роз'єднаність у колах української діаспори, ці ініціативи не були реалізовані⁵.

Французькі адміністратори, на той час «робили вигляд», що «не чують українців». У дійсності вони не володіли достатньою актуальною інформацією про Україну, бо до 1917 р. у Франції майже ніхто ні чув про таку країну як Україна, а спотворена інформація з рук білоемігрантів і польських політиків про «українських сепаратистів», «австрійську змову» та «німецьку інтригу» штучно навіювала думки про те, що «українство» має германофільське походження (згадувалися: Українські Січові Стрільці у складі австро-угорської армії, участь мешканців Західної України у лавах ворожої армії, фактичний союз з Німецьким блоком УНР та Української держави у лютому-листопаді 1918 р.). Значна частина французьких політиків розглядали Україну, як терен ворожої держави Австро-Угорщини, частина якої була анексована союзниками Франції: Польщею, Чехословаччиною, Румунією. У той же час, «біла» Росія та Польща, серед французів, були комплементарні, як колишній (Росія) та майбутній (Польща) союзники та патрунувалися офіційними структурами Франції. Українці програвали у цій боротьбі «ідентичностей». Російська емігрантська преса писала про українців, як про «зрадників», «неосвічений, темний народ». Українців намагалися

¹ Борцук І. Україна в Парижі. Мандрювання й пам'ятки. Ч. 4. // Латинський квартал. Україна (Париж). 1950. № 4. С. 225-230; № 5. С. 306-311; Косик В. Українці у Франції. // Культурні зв'язки з українським зарубіжжям. Донецьк: Україна-Світ, 2004.

² Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. Москва: Наука, 2006; Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. Київ, 1999; Дорошенко С.І. Вплив політичного середовища Франції Третьої республіки на політичну свідомість діячів української діаспори (1875-1940) // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Вип. 11. Львів, 2002. С. 89-98; Дорошенко С.І. Українська еміграція у Франції як суспільно-політичний феномен (Період Третьої республіки). URL: <https://miok.lviv.ua>

³ Кульчицький О. Психосоціальне вивчення української еміграції. Париж, 1957. С. 5.

⁴ Тризуб (Париж). 1925. № 5.

⁵ Лівницький Андрій. Листування (1919-1953 роки). Київ: Фенікс, 2019. С. 138-140.

малювати як «бандитів-погромників» і «прихованих більшовиків»⁶.

У колах російської еміграції відсоток франкомовних складав до 25%, такий же відсоток емігрантів мав деякі капітали. Париж стає інтелектуальним центром російської еміграції, видаються щоденні газети «Последние новости» (1920) та «Возрождение» (1925). Між російською й українською діаспорою виникла недовіра та певна ворожнеча. Росіяни-робітники намагалися відтиснути українців на «чорну роботу». А оскільки 80% українських емігрантів складало селянство, що мало проблеми зі знанням французької мови, то це уможливило тільки некваліфіковану чи сезонну працю, з низкою платою та поганими умовами праці. Тільки близько 2% українських емігрантів (що підкреслювали своє українське походження) складали колишня шляхта, урядовці та підприємці, які мали деякий капітал і знання основ французької мови. В 1920-х рр. у Франції вигідніше було звати себе «поляком» або «росіянином», ніж українцем. Деякі українці розчинилися у російській і польській діаспорах, деякі неодноразово переходили з однієї національної громади до іншої. Емігранти мали надію на те, що згодом вони повернуться до України і сприймали «французьке життя» як тимчасове.

У 1920-х рр. російська еміграція, яка патрунувалася французькими адміністраторами, робила все можливе, щоб загальмувати процес легалізації у Франції саме української діаспори, не дати можливості перейти до української діаспори українцям зі Сходу України, які воювали у складі російського експедиційного корпусу на «французькому» фронті, або разом з білогвардійцями в арміях Денікіна, Гришина-Алмазова, Врангеля, які залишилися у «білій» еміграції. Серед 100 тис. «реєстрових» росіян, які офіційно мешкали у Франції, близько 10 тис. осіб були українцями, але, «механічно», такі емігранти перебували у складі російської діаспори, яка розглядала українців «зі Сходу», як «звичайних» росіян. Цьому сприяла й адміністрація Франції, яка записувала українців Східної України «росіянами». Серед поляків (за документами), які мешкали у Франції, українці складали 10% (бл. 25 тис. осіб з 250 тис. поляків-емігрантів). Близько 1,5 тис. українців з Буковини були записані румунами⁷.

На початку 1920-х рр. першими організаторами української діаспори, захисниками її економічних і політичних прав стали дипломатичні представники УНР і ЗУНР у Франції (місія УНР у Франції, голова О. Шульгин, входила до складу Ради при комісарі Ліги Націй і видавала «Bureau Ukrainien de Presse: Bulletin d'informations» (Paris, 1919-20)). Місія домоглася запису «українець» у французьких документах, зверталася до Бюро праці та до Міністерства сільського господарства Франції щодо позички емігрантам і по справах працевлаштування. Галицькі політики (представники уряду ЗУНР) створили Український національний комітет у Парижі (видавав: «Bulletin du Comité National Ukrainien a Paris» (1920), «La Jeune Ukraine» (Paris, 1920-21), але після ухвалили Радою Амбасадорів приєднання Східної Галичини до Польщі (1923) припинили свою діяльність⁸.

---

⁶ Наріжний С. Українська еміграція. Прага, 1942. С. 5-10.

⁷ Українець у Франції // Порадник (Париж). 1942. С. 2-10.

⁸ Тичка Г.-М. Представництва уряду ЗУНР у Парижі (1919-1923) // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2018-2019. Вип. 19-20. С. 211-220; Блавацький С.Р. Украинская русофильская франкоязычная пресса Франции (1919-1921 гг.) // Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика. 2014. № 2. С. 88-96.

З 1921 р. до Франції почали прибувати українці-ветерани антибільшовицьких армій: УНР, УГА, діячі переслідуваних в УСРР політичних партій. Найбільший приплив ветеранів-емігрантів припав на 1923-1925 рр., коли до Франції прибули українські генерали: О. Удовиченко, О. Осецький, М. Омелянович-Павленко, М. Шаповал, М. Капустянський, а разом з ними, з польських таборів для інтернованих вояків УНР (табори для інтернованих польський уряд за наполяганням Радянської Росії розпустив), після чого до Франції приїхало бл. 2 200 ветеранів армій УНР і УГА⁹. Кілька сотень ветеранів-українців приїхало з Чехословаччини, Болгарії, Югославії, Німеччини. Частина ветеранів оголосила українофільську спрямованість (частина ветерани «білих» армій вважала себе «малоросами», кубанські козаки створили незалежні угруповання).

Масова еміграція до Франції із Західної України почалася у 1920 р., але її пік припав на 1924-1926 рр. Вона була на 95% трудовою, тільки 5% складала західноукраїнська інтелігенція та вояки УГА. Колишні організатори «Просвіт», «Пласту», «Січі», ветерани УГА, УСС намагалися політично згуртувати діаспору. У 1924 р. була сформована «Українську громаду у Франції» (УГФ). Вона намагалася згуртувати «східняків» і «західняків», українців-емігрантів різних політичних переконань. Але її історія стала низкою внутрішніх конфліктів і розколів. Вже у 1925 р., з гучними скандалами, «громаду» залишили емігранти «петлюрівського спрямування» та «радянського спрямування».

У Парижі у першій половині 1920-х рр. діяли залишки масонської «Великої ложі України» (ВЛУ) та «Верховної Ради масонів України», що визнавали Великим Майстром ВЛУ С. Петлюру (М. Шумницький, В. Прокопович та ін.). Інша частина української масонерії, вважаючи С. Моркотуна Великим Майстром ВЛУ, створило об'єднання «слов'янських масонів». С. Моркотун у 1920 р. очолив Український національний комітет (видання «La Jeune Ukraine»), знайшовши гроші у Великобританії. У Франції у 1920-х рр. між масонами – прибічниками С. Петлюри, та масонами – прихильниками С. Моркотуна, тривав постійний конфлікт¹⁰.

Наприкінці 1924 р. до Парижу перемістився уряд УНР в екзилі на чолі з С. Петлюрою, прем'єром В. Прокоповичем, головою державного центру А. Лівіцьким. Париж стає політичним центром української еміграції. Український державний центр притягнув до Франції інтелігенцію: відомих українських суспільно-політичних діячів, лідерів і службовців українських урядів, колишніх військову старшину, представників культурно-мистецької інтелігенції. Український державний центр у Парижі видавав тижневик «Тризуб» (з жовтня 1925 до 1940 рр.), що спричинився до формування політичної культури та громадської свідомості української еміграції¹¹. У чекістському зведенні за 1926 р. розглядається діяльність «петлюрівців» у Франції: «Петлюра: організував у Парижі низку стипендій для українських студентів і видає нову газету «Тризуб». Крім того, організовані нові клуби його прихильників у Парижі... Весь рух не стільки соціал-демократично налаштований, скільки республікансько-демократичний»¹².

---

⁹ Тризуб (Париж). 1926. № 51.

¹⁰ Серков А.И. Русское масонство. 1731-2000 гг. // Энциклопедический словарь. Москва, 2001.

¹¹ Державний центр Української Народної Республіки в Екзилі: статті і матеріали / Ред. Л. Винар. Філадельфія, 1993. С. 129-138.

¹² Лівіцький Андрій. Листування... С. 39-40.

Під протекцією державного центру УНР в екзилі був сформований «Союз українських емігрантів у Франції» (СУЕФ), що об'єднував до 1 500 емігрантів, мав до 25-56 осередків у різних регіонах Франції, 7 гуртків «Пласту». Членами СУЕФ були переважно емігранти зі Східної України, об'єднані колишньою боротьбою під час визвольних змагань 1917-1921 рр. Ця організація підтримувала «напрямок С. Петлюри» (об'єднував тільки ті громадські організації, які були пов'язані з екзильним урядом УНР) і була керована його однодумцем М. Шумницьким (член української делегації на Паризькій мирній конференції, член Української Дипломатичної Місії у Франції, уповноважений Українського Червоного Хреста у Франції, член управи Бібліотеки ім. Симона Петлюри).

У середині 1920-х рр. утворилася значна кількість українських організацій у Франції: «Українська Рада жінок», «Спілка українських інженерів і техніків у Франції», «Українське еміграційне товариство взаємної допомоги» й ін. У 1927 р. був створений Українсько-Кавказький клуб «Незалежність» (голова М. Шумницький), що почав рух на захист народів, які були загарбані радянською Росією – «Прометеївський рух поневоленних народів»¹³. Численною організацією стало «Товариство бувших вояків армії УНР у Франції» (ТБВАУФ) (до 1 700 членів, голова генерал УНР О. Удовиченко). Ядро товариства становили колишні вояки, які боронили національні інтереси Франції під час Першої світової війни та мали преференції від уряду Франції. Товариство створило «Військово-історичне товариство», з 1926 р. виходив журнал товариства «Військова справа». Ця організація була прийнята, як асоційований член, до «Федерації Мажено» («Французька федерація ветеранів і жертв війни»). Під Парижем це товариство відкрило «Військовий хутір» (ферму) – будинок відпочинку для ветеранів армії УНР¹⁴. З 1924 р. у Франції почали формуватися парафії УАПЦ, і вже у 1925 р. пройшов перший церковний з'їзд УАПЦ у Франції, була сформована Церковна Рада на чолі з О. Удовиченком¹⁵.

У 1925 р., на 1-у та 2-у з'їздах цього «союзу», був затверджений Статут і програма СУЕФ (входив до складу Головної еміграційної Ради, що об'єднувала українські емігрантські організації в Європі). Було вирішено, що організація буде надавати допомогу у працевлаштуванні, лікуванні, відкрив кредитові каси, бібліотеки, кооперативи, курси французької мови, почне видавати свій «Бюлетень – Вісник Союзу українських громадян у Франції»¹⁶. Найбільш чисельними групами СУЕФ були: громади Парижа (бл. 230 осіб), Конютанжа та Шалета (кожна по 100 осіб), Січових стрільців (бл. 150 осіб), студентів (бл. 80 осіб), Юзи, Канн, Марена, Сен-Дені, Ля-Рошелі.

Але у СУЕФ був важливий недолік – він був відірваним від великої сили (бл. 25 тис. осіб) західноукраїнських трудових емігрантів, вважаючи їх «сірою селянською, колонізованою масою». Лідери СУЕФ недооцінювали патріотизму галичан, волинян, буковинців. У заробітчан з Галичини, Волині, Буковини, що складала 3/4 українців у Франції, довгий час був слабкий рівень згуртованості (лише 5% в українських організаціях у Франції до 1926 р.). Третина з них заходила під впливом польських профспілкових і діаспорних

---

¹³ Тризуб (Париж). 1927. № 5.

¹⁴ Український інвалід (Париж). 1931. № 31; Удовенко О. Україна у війні за державність. Вінніпег, 1954. С. 191-193.

¹⁵ Бачинський Є. Нарис історії парафій УАПЦ у Франції (1924-1947 рр.). Чикаго, 1954. С. 3-4.

¹⁶ Тризуб (Париж). 1925. № 2.

організацій, ще 5% перебувало у прорадянських організаціях. Між «східняками» та «галичанами» були істотні релігійні, культурні, соціальні розбіжності. «Галичани» виступали проти «петлюрівського керівництва», вважаючи «петлюрівців» «зрадниками інтересів Галичини»¹⁷.

Лідери СУЕФ нарікали на «католицтво» та «вужьке галичанство», вважаючи, що дружба з «галичанами» виявиться шкідливою для співпраці з європейською дипломатією. Як вважав один з прихильників ОУН у Франції – діячі «східняків»: «...відгородивши себе і своє середовище непролазним муром від українців з Галичини. Їх не помічали, не хотіли навіть і знати»¹⁸.

На формування української діаспори намагалися вплинути агенти та симпатички СРСР. «Дискредитація і руйнація української діаспори» – таку мету ставили агенти більшовиків у Франції. Перший відділок ДПУ (у Франції група Ю. Більченко) слідувала за українцями у Парижі, Ліоні, Марселі. Агенти зуміли притягнути до співпраці відомого українського діяча О. Севрюка і деяких українських анархістів. У 1925 р. у Франції створюється советофільський «Союз українських громадян у Франції» (у 1927 р. об'єднав 16 громад), що об'єднувала українців, які визнавали себе «громадянами суверенної Української Соціалістичної Радянської республіки». Цей «союз» намагався впливати на українську діаспору, взяти під свій контроль «галицьких пролетаріїв», боротися проти впливу «петлюрівців» і Польщі (здобувши тим симпатії емігрантів з Галичини).

«Тризуб» вказував, що «...більшовики з допомогою галичан захопили Просвіту, але за шахрайство були вигнані»¹⁹. Подібною пропагандою, на користь СРСР, займався «Союз студентів УРСР у Франції». Ці два союзи мали вплив на 500–600 українських емігрантів. Великі гроші були залучені на видання прорадянських газет українською мовою «Українські вісті» (1926–29), «Вістник СУГУФ» (1929–30). Організаторами СУГУФ були І. Борщак, О. Севрюк, А. Галіп та ін. Після загострення антиукраїнського курсу в УСРР у 1929 р. цей «союз» почав занепадати та на початку 1930-х рр. самоліквідувався з причин різкого скорочення симпатиків СРСР і посилення контролю з боку французьких спецслужб. Так один з керівників «Союзу українських громадян у Франції» та редактор його часопису «Українські вісті» І. Борщак відійшов від радянофільства²⁰.

У другій половині 1920-х рр. «Українська Громада у Франції» (22 філії бл. 700 членів) поступово переходить на ідейні основи «українського соціалізму». І хоча очолювати «громаду» продовжував колишній генерал УНР М. Капустянський (засновник Українського воєнно-історичного товариства, представник УВО у Франції), інший колишній генерал М. Шаповал (представник ЗК УПСР у Франції) активно впливає на політичний вибір «громадівців». З 1926 р. «громада» починає видавати свою газету «Український робітник» (ред. М. Шаповал), де пропагуються ідеї М. Драгоманова та українських есерів. «Громада» на 80% складалася із західноукраїнських трудових емігрантів, що були незадоволені «курсом Петлюри», вважаючи його полонофільство «зрадою національних інтересів».

---

¹⁷ Маруняк В. Олександр Бойків. Париж, 1986. С. 37.

¹⁸ Небелюк М. Під чужими прапорами. Париж-Ліон, 1951. С. 25.

¹⁹ Тризуб (Париж). 1926. № 53.

²⁰ Гай-Нижник П. Олександр Севрюк – соціаліст-революціонер і дипломат-аматор, політичний авантюрист й агент чужоземних спецслужб // Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості. Ч. 2. Київ, 2019. С. 33–59; Тризуб (Париж). 1926. № 12.

М. Шаповал, що очолював «Соціалістичну лігу народів Східної Європи», активно друкується в газеті «Нова Україна», виступаючи як проти «петлюрівців» і фундаторів ОУН, так і проти фашизму, як проти буржуазного суспільства, так і проти більшовицької диктатури в Україні²¹. Він пропанує створення «єдиного визвольного фронту соціалістичних сил народів СРСР», виступає за участь «громади» у Соцінтерні й у Міжнародному бюро революційних партій, за порозуміння із соціалістами-емігрантами з Кубанської громади (до української діаспори можна залучити Товариство кубанських козаків-самостійників, голова І. Білий), що видавала в Парижі журнал «Вільне козацтво»²², з Росії (празька група РПСР), Грузії, Білорусії та Вірменії²³. У 1925 р. до Франції переїжджає В. Винниченко, що фактично підтримав М. Шаповала²⁴. Державний центр УНР в аналітично-інформаційній записці підкреслював, що «Шаповала зі всіма його приятелями та співробітниками... не можна вважати за самостійників тим більше, що Григоріїв не раз в друкованій заявляв, що Україна безсила боротися проти Москви, а тому, мовляв, нічого плекати самостійництво»²⁵.

Ще більш «ліву» позицію займали українські анархісти групи Н. Махна, що видавала у Парижі журнал «Дело труда» (1925–30) і «Махновський комітет», що постійно виступали проти всіх емігрантських угруповань²⁶.

У 1926 р. українську діаспору стрясла загибель С. Петлюри від руки агента ДПУ. Паризький суд над злочинцем, вороги України перетворили у суд над жертвою та всім українським визвольним рухом. У жовтні 1927 р. суд виправдав вбивцю, бо його адвокат довів присяжним, що той «помстився Петлюрі за єврейські погроми». Цей вирок негативно вплинув на українську діаспору у Франції, що скоротила свою активність, ходили чутки про «виселення українців з Франції». Уряд УНР продовжував підтримувати відносини із представниками уряду Франції та Великобританії, які, ще деякий час, неофіційно надавали фінансову допомогу уряду УНР. Але, після вироку суду й оприлюднення звинувачень структур УНР в антисемітизмі, ці уряди стали критично ставитися до ДЦ УНР. Державний Центр УНР, що отаборився у Франції, був вимушений повернутися до Польщі.

Після загибелі С. Петлюри головою ДЦ і Директорії УНР було обрано А. Лівницького, але паризький центр ДЦ УНР засудив полонофільський напрямок свого колишнього керівника. А. Лівницький, після свого обрання, терміново виїхав з Парижа до Варшави, бо серед еміграції почалася сварка. Окремі лідери українських есерів стверджували, що Директорії та Уряду УНР не існує, вимагали його переобрання всією еміграцією. Інші діячі УСДРП наполягали на виборах нового голови Директорії шляхом скликання Всеукраїнського конгресу, пропонуючи на голову Директорії І. Мазепу²⁷. Резиденти ДПУ у

²¹ *Небелюк М.* Під чужими прапорами... С. 28.

²² *Кубань-вольная* (Прага). 1932. С. 5.

²³ *Сухобокова О.* Празька група УПСР та створення соціалістичної ліги нового сходу // *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип. 6. С. 133-139.

²⁴ *Супронюк О.* Журнал «Нова Україна» (Прага, 1922-1928) у формуванні історичної пам'яті і свідомості нової української людини // *Українська діаспора: проблеми дослідження: тези доповідей VIII Міжнародної наукової конференції, 27-28 вересня 2016 р. Острог*. С. 59-60.

²⁵ *Плазова Т.* Українська політична еміграція у першій половині 20-х років ХХ ст. // *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*: Зб. наук. пр. Львів, 2008. Вип. 20. С. 118-121.

²⁶ *Дело Труда* (Париж). 1926. № 13-17.

²⁷ *Лівницький Андрій.* Листування... С. 45.

Франції необачно відзначали, що «наслідком смерті Петлюри стало об'єднання всіх емігрантських українських організацій за кордоном»²⁸. Скоріш за все мова йшла тільки про створення Міжорганізаційного комітету для вшанування пам'яті Симона Петлюри започаткованого у липні 1926 р.²⁹ Намагаючись зберегти світлу пам'ять про С. Петлюру, дати відсіч його критикам, українська діаспора створює «Бібліотеку-музей С. Петлюри» у Парижі (під орудою О. Шульгина, О. Удовиченка, І. Рудичів – директор)³⁰. Цей заклад перетворився у громадсько-політичний, культурний центр, що друкував свій «Літопис». У червні 1929 р. в Празі відбулася Перша емігрантська конференція на ідеологічних засадах УНР. Участь у ній взяли делегати від Генеральної ради Союзу українських еміграційних організацій у Франції. На конференції була створена Головна українська еміграційна рада, що «мала репрезентувати українську політичну еміграцію перед Лігою Націй, закордонними урядами, урядовими установами і громадськими організаціями»³¹.

Маючи за мету створення своїх політичних груп у Франції, на українських емігрантів стали звертати увагу емісари гетьманського руху й окремі авантюрні «українські монархісти»: від П. Скоропадського, В. Вишиваного, Г. Разумовського, «Сагайдачного» та І. Полтавця-Острияниці... Заявили про своє існування «Союз хліборобів у Франції» та група «українських монархістів-легітимістів» (керівник М. Славинський). Але, «гетьманці» та «монархісти» не змогли перехопити лідерство у «соціалістів»³².

У 1929 р. Українську Громаду у Франції спіткав новий розкол. Частина громадівців вирішала бойкотувати М. Шаповала, назвавши його діяльність «шкідливою» та заснувавши Об'єднану українську громаду у Франції³³. Частина вирішила створити Українську робітничу спілку (кер. С. Тупицький, у 1929–30 рр. видавала на гектографі свій «Вісник» соціалістичного забарвлення)³⁴. Проти диктату М. Шаповала виступила група націоналістів-громадівців, що, згодом, перейшла до ОУН, але М. Шаповал затвердив своє керівництво в УГУФ та ще 11 років керував «громадою», що втратила свої впливи на емігрантів.

Наприкінці 1929 р. М. Капустянський, М. Сциборський, Ю. Сорока та П. Василів створюють у Парижі «Український народний союз»³⁵. Вони вважали себе «соборницьким» напрямком, поставивши за мету об'єднати ветеранів УГА, «галичан» і «східняків»-робітників на платформі націоналізму, критиці демократичного устрою та політичних партій. Під критику цієї групи потрапляють «петлюрівці», емігранти-радянські, М. Шаповал, Н. Махно... «Тризуб» вказував, що у 1929 р. розгорталася «руйнуюча агітація так

²⁸ Ibid. С. 102.

²⁹ *Здоров А.* Міра відповідальності або «дві сторони погрому»: з приводу 95-ї річниці убивства Симона Петлюри. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyssskusiya/2869>

³⁰ *Яковлів А.* Паризька трагедія 1926. Париж, 1958. С. 10-18; *Михальчук В.* Українська бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі: Заснування, розвиток, діяльність (1926–1998). Київ, 1999.

³¹ *Файзулін Я.* Зберігаючи державницьку традицію: життя і чин Андрія Лівницького... С. 70.

³² Тризуб (Париж). 1926. № 34.

³³ *Срібняк І.* «Splendeurs et misères...» українського генерала (громадсько-політична діяльність Миколи Шаповала у Франції, 1925–1948 рр.) // *Evropský filozofický a historický diskurz.* Praha, 2018. Svazek 4. Vydání 1. S. 8–10.

³⁴ Вісник української робітничої спілки в Кютанжі. 1930. Ч. 1. С. 2.

³⁵ *Маруняк В.* Олександр Бойків. Організатор українського життя у Франції. Париж, 1986. С. 8–16.

званих українських націоналістів»³⁶. До цього угруповання у Франції долучилися: частина членів «громади», Українське національне товариство «Рідна хата», відділення «Просвіти» у Шилеті та Мелені³⁷. М. Капустянський згадував: «У Франції було для нас велике поле діяльності і багато завдань. Ми росли швидко чисельно і якісно... Нашою громадською організацією була Українська Громада, в якій я деякий час був Головою і в якій приймали участь українці усіх політичних напрямків. Коли ж та організація почала виявляти прояви упадку і великі внутрішні розбіжності, ми... організували «Український Народній Союз», якого я став Головою»³⁸. Український народний союз долучився до створення ОУН, у структурах якого М. Сциборський став заступником Голови Проводу.

Скандали 1929 р. на цьому не закінчилися. Саме тоді до Парижу прибув колишній керівник особистої охорони С. Петлюри, та фактичний голова контррозвідки УНР М. Чеботарів, який почав конфліктувати з лідерами Державного Центру УНР, погрожуючи їм компроматом і намагаючись зайняти певне місце у структурах ОУН. Опоненти М. Чеботаріва звинувачували його у співпраці з польською, німецькою та радянськими розвідками³⁹.

Світова економічна криза, що розпочалася у 1929 р., поступово змінювала соціально-політичний контекст української діаспори у Франції, послаблюючи політичні позиції майже всіх емігрантських структур, обмежуючи трудову еміграцію до країни. Для української діаспори почався новий відлік часу. Французький уряд більш уважніше почав слідкувати за «підозрілими» емігрантами, намітивши до депортації з країни десятки колишніх мешканців України (серед депортованих опинилися О. Севрюк, П. Аршинов та ін.)

Українська діаспора у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. не змогла стати впливовою силою у Франції, знайти впливових світових лобістів, створити об'єднувальний центр для всіх українських емігрантів. Конкуруючі емігрантські громади не змогли запропонувати українцям привабливу парадигму. Не маючи ні фінансів, ні підтримки державних структур Франції, ні внутрішньої єдності. Погана адаптація українських емігрантів привела до самоізоляції, консервації на рівні субкультури «тетто», до контактів тільки в «українських колах» відчуженим від французької дійсності. У той же час, структури української еміграції намагалися відстоювати інтереси діаспори, зберегли національну свідомість значної частини українців у Франції. У другій половині 1920-х рр. політичні пристрасті роз'єднали українську діаспору. Державницький центр УНР, СУЕФ УГФ, СУГУФ, намагалися грати роль головних осередків українства, змагаючись за політичний вплив. Але, на початку 1930-х рр. розчарування у формах і методах керівництва цими структурами привело до кризи та занепаду старих організацій і створенню на їхніх руїнах структури УНС-ОУН.

---

³⁶ Тризуб (Париж). 1930. № 216. С. 25.

³⁷ *Небелюк М.* Під чужими прапорами... С. 27-28.

³⁸ *Капустянський М.* Нариси споминів 1929-1939 років // Український історик. 1987. № 1-4. С. 99.

³⁹ *Сідак В.* Микола Чеботарів: його життя, спогади та епістолярна спадщина // Визвольні змагання очима контррозвідника. Київ, 2003. С. 15-17.

Viktor Savchenko

In the Whirlpool of Conflicts: the Ukrainian Diaspora in France (1925–1930)

Abstract: After the end of the First World War, the process of formation of the Ukrainians diaspora in France, which took leading geopolitical positions in the world, began. Ukrainian emigrants tried to take advantage of political freedoms, the norms of the constitution, the tolerance of French laws, and the lack of labor resources in this country.

The Ukrainian diaspora in France was not the only one, but the vast majority of it consisted of labor emigrants from Western Ukraine, among the political emigrants there was a predominance of veterans of the Ukrainian liberation movement, who fought against the Bolshevik occupation of Ukraine in 1917–1921. Emigrants from Galicia and Bukovyna (in the 1920s these territories were occupied by Poland and Romania) numbered approx. 30 thousand people, another approx. 7,000 emigrants consisted of officials of the Central Council and Directorate of the Ukrainian People Republic, soldiers from the armies of the Ukrainian People Republic and the Hetmanate. They were united by a common desire to achieve their rights and to resist hostile propaganda and the actions of Russian emigration, Soviet spy diplomats, and Polish–Romanian propaganda, which portrayed Ukrainians in France as ‘Bolsheviks’ and ‘Germanophiles’.

Ukrainian government officials of the UNR in exile managed to create a Ukrainian's center of political life in France, but the murder of S. Petliura and the acquittal of his killer by the French Themis caused significant damage to the Ukrainian Diaspora. The second half of the 1920s was a time of constant conflicts among Ukrainian emigrants in France. These internal quarrels, which had both ideological, socio-cultural and financial foundations, were strengthened with the help of Soviet residents in the emigrant environment, the influence of Russian emigration, which was hostile to Ukrainians in France. All this led to the fragmentation of the Ukrainian emigration and its stay in a social ‘ghetto’, to the fact that the State Center of the Ukrainian People Republic was unable to achieve its goals in France and was forced to leave this country.

Keywords: France, Ukrainian Diaspora, emigrants, State Center of the Ukrainian People Republic, Union of Ukrainian Emigrants in France, Ukrainian Community in France, Union of Ukrainian Citizens in France

УДК 94 : 351.74 (477.43/.44) «1937/1938»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.4.169>

Олег Бажан*

МАСОВІ ОПЕРАЦІЇ НКВС У СКВИРСЬКОМУ РАЙОНІ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ 1937–1938 РР.: ВИКОНАВЦІ ТА ЖЕРТВИ

Анотація: У статті висвітлюється механізм реалізації каральної політики сталінського режиму в Сквирському районі Київської області у добу Великого терору через призму діяльності низової структури радянських органів державної безпеки. На основі аналізу архівно-слідчих справ Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки реконструйовано хід і масштаби політичних репресій 1937–1938 років в оперативному секторі районної ланки Управління державної безпеки Наркомату внутрішніх справ УРСР. Показано роль і місце конкретних виконавців репресивної політики радянської влади у Сквирському районі Київської області.

Ключові слова: Сквирський район Київської області, політичні репресії, органи державної безпеки, позасудові органи

Діяльність радянських органів державної безпеки у добу Великого терору на теренах України викликає неабиякий інтерес громадськості та науковців¹. Як правило дослідники фокусують основну увагу на функціонуванні республіканського й обласних органів НКВС в умовах масштабної кампанії масових репресій, практично не торкаючись районної ланки системи громадської безпеки та контролю за населенням². Насправді периферійні підрозділи Наркомату внутрішніх справ були виразниками могутності радянського тоталітарного режиму, уособленням державного терору районного масштабу. Вибір в якості дослідження політичних репресій у масштабах Сквирського району (з 2020 р. у складі Білоцерківського р-ну) Київської області зумовлений наявністю національного банку репресованих «Реабілітовані історією» у столичному регіоні, вивченням архівно-слідчих

* Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України (Київ, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>; e-mail: bazhanclio@ukr.net

¹ Бабенко Л. Органи державної безпеки у структурі взаємовідносин держави і православної церкви в Радянській Україні (1918 – середина 1950-х рр.): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2015. 40 с.; Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції. Матеріали круглого столу 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Поджур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 469 с.; Шаповал Ю.І., Богунов С.М., Золотарьов В.А. та ін. Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. Київ: «Либідь», 2009. 544 с.

² Гула С.А. Функціонування радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.): дис... канд. іст. наук. Київ, 2019. 265 с.; Жезцький В.Й. Політичні репресії на Поділлі в 20–30-х рр.: загальні тенденції і регіональні особливості: дис... канд. іст. наук. Київ, 1997. 182 с.; Поджур Р. «Великий терор» на Вінниччині (1937–1938 рр.): діяльність територіального апарату органів державної безпеки, стереотипи світогляду чекістів // Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд: Матеріали міжнар. наук. конф. (м. Вінниця, 21–22 листопада 2009 р.) / Відп. ред. М. Тяглий. Київ: НІОД, 2012. С. 54–76; Рафальська Т. «Великий терор» на Житомирщині (липень 1937 р. – листопад 1938 р.): дис... канд. іст. наук. Київ. 2010. 197 с.

справ, порушених місцевим райвідділом НКВС у 1937-1938 роках, матеріалів розслідування злочинів чекістів на Київщині у період так званої «Беріївської відлиги» (кінець 1938 – 1939 рр.).

Скви́рський район (адміністративна одиниця площею 0,7 тис км²) на південному заході Київської області до складу якого на середину 1930-х років входило селище міського типу Сквир, 29 сільських рад³, у документації радянських органів державної безпеки характеризувався як регіон зі значною концентрацією «петлюрівсько-бандитського елементу»⁴. В орієнтуваннях для оперативних співробітників Управління Наркомату внутрішніх справ УРСР по Київській області зверталася увага на «засміченість» смт. Сквири та навколишніх сіл представниками українського антибільшовицького спротиву в першій половині 1920-х років, зокрема учасниками ліквідованих повстанських загонів отаманів Трейка, Холоденка, Следзівського⁵. З настановами проводити більш жорстку каральну політику більшовицької партії щодо замаскованих представників контрреволюційного повстанського руху, до райцентру Київської області у листопаді 1936 р. в якості начальника Сквирського райвідділу НКВС прибув лейтенант державної безпеки Оскар Савелійович Флейшман (20.01.1899 - ?). Ознайомившись упродовж двох тижнів з оперативним архівом, у тому числі з агентурною розробкою «Педагоги Сквирщини»⁶, розпочатої ще у середині 1920-х років, очільник місцевого райвідділу НКВС став домагатися аудієнції у секретаря Сквирського районного партійного комітету Федора Коханенка. Під час зустрічі Оскар Флейшман зажадав від місцевої влади виділення йому для проживання у райцентрі особняка (невдовзі отримав квартиру, на ремонт якої вимагав з бюджету 2 000 крб.) і принагідно поінформував партійного керманіча Сквирщини про наявний компрометуючий матеріал на членів партії та висловив занепокоєння, що серед освітян району «35% є бандитами-петлюрівцями»⁷.

Ретельно зібраний компромат на районну партноменклатуру та її зв'язок з «неблагонадійним елементом» ліг в основу доповідних записок Оскара Флейшмана, надісланих на адресу обласного управління НКВС по Київській області у березні 1937 р. Підготовка чекістами конфіденційної інформації про упущення, помилки та правопорушення у роботі партактиву Сквирщини лягало у намічене русло першої фази Великого терору (1936 – початок 1937 рр.), сфокусованого, перш за все, на представників партійно-державного апарату. Тональність повідомлень керівника Сквирського райвідділу НКВС також відповідала змісту доповідей і виступів на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р. про те, що Країна Рад «наповнена шпигунами, диверсантами та шкідниками, що пролізли на керівні посади».

Небезпечні «хмари» згустилися над секретарем Сквирського райкому КП(б)У Ф.Г. Коханенком, директором машинно-тракторної станції Гуляєм, яких О. Флейшман звинуватив у зв'язках з куркульством. Внаслідок службової перевірки Федора Григоровича

---

³ ССРСР. Административно-территориальное деление союзных республик. Москва, 1938. С. 155.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 462. Арк. 3, 46.

⁵ На защите революции. Из истории Всеукраинской ЧК 1917-1922 гг. Сб. док. и материалов / За ред. Бачинского П.П. и др. Киев: Изд-во Политической литературы Украины, 1971. С. 157.

⁶ Барцьось В. «Педагоги Сквирщини» // Сквир І Форум. URL: <https://www.facebook.com/groups/skviraforum/permalink/2269054509844314/>

⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 3. Арк. 73.

Коханенка було звільнено від обов'язків секретаря районного партійного осередку (інкримінувалося просування так званого куркульського елемента на відповідальні посади у райспоживспільці та сфері освіти Сквирського району Київської області⁸) та запропоновано посаду заступника начальника Київського обласного управління землевпорядкування. Таким чином, ініціювавши закритий розбір справи партфункціонера Ф.Г. Коханенка, чекіст О.С. Флейшман продемонстрував пильність у межах довіреної йому ділянки роботи, а зібрані компрометуючі матеріали на місцевого громадського діяча поклав на певний час під сукно.

Формулярний облік антирадянських елементів (на березень 1937 р. у місцевому підрозділі держбезпеки перебувало 137 справ⁹), списки громадян, скомпрометованих своїми зв'язками з особами, котрі розроблялися за агентурними справами та справами-формулярами упродовж 1920-1930-х рр., інші документи оперативно-службової діяльності стануть у нагоді співробітникам Сквирського райвідділу НКВС для розгортання масових чекістських операцій влітку 1937 р. Махових репресій було запущено у дію після того, як на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 р. було ухвалено 19-сторінковий «Оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ Союзу РСР № 00447 про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів». Згідно із затвердженим оперативним наказом, старт каральної акції на теренах Української РСР визначено 5 серпня 1937 р., а її тривалість – не більше 4 місяців.

Сквирський районний відділ НКВС отримав завдання заздалегідь розробити порядок конвоювання затриманих громадян, маршрути слідування з села до пунктів концентрації арештованих, провести посилену інформаційно-агентурну роботу та мобілізацію партійного, комсомольського і колгоспного активу по селах з метою уникнення ексцесів у процесі репресивної акції. Для забезпечення плану спеціальних чекістських операцій у серпні 1937 р. було мобілізовано весь резерв управління держбезпеки й оперативний склад міліції Сквирського райвідділу НКВС. Так, до слідчої роботи по лінії управління держбезпеки було залучено чимало співробітників міліції: оперуповноважений відділу кримінального розшуку Іван Береговий, помічник оперуповноваженого кримінального розшуку Микола Романов, дільничний інспектор Михайло Кривцов, пожежний інспектор Гліваковський, автоінспектор Сорокін, інструктор РАГСу Іван Дмитришин, начальник БИР райвідділу НКВС Гальчинський¹⁰.

Для координації зусиль під час проведення «куркульської операції» були організовані міжрайонні оперативно-слідчі групи НКВС, які мали базуватися у колишніх окружних центрах, або іншому населеному пункті регіону – так званому «кущі» з розвинутою транспортною інфраструктурою та наявністю спеціального приміщення для утримання великої кількості ув'язнених. Міжрайонні оперативно-слідчі групи, утворені, як правило, при районних, міських відділах регіональних управлінь НКВС, отримали широкі повноваження: здійснювати арешти, провадити слідство та власними силами виконувати смертні вироки над «ворогами народу» у межах визначеного оперативного сектора. Управління НКВС по Київській області у розпал літа 1937 р., сформувало сім міжрайонних

---

⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 1. Арк. 60.

⁹ ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 31.

¹⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 1. Арк. 160.

оперативно-слідчих груп, які базувалися у містах Києві, Житомирі, Коростені, Черкасах, Умані, Білій Церкві¹¹, Новоград-Волинському. Райвідділу НКВС, очолюваному О.С. Флейшману, було частково дозволено проводити слідство безпосередньо у смт. Сквирі та сусідній Білій Церкві¹², де дислокувалася міжрайонна оперативно-слідча група під керівництвом старшого лейтенанта державної безпеки Якіма Пилиповича Поясова¹³.

Реалізація наказу № 00447 у Сквирському районі, в якому переважав аграрний тип економіки, була сфокусована в основному на сільське населення. У камерах попереднього ув'язнення у смт. Сквирі та Білоцерківській тюрмі опинилися, насамперед, розкуркулені селяни, які повернулися до рідних домівок з місць заслання та кримінальний елемент. Незважаючи на антикуркульську спрямованість чекістської операції, арешту зазнали також «контактери з іноземцями», «учасники внутріпартійної опозиції», члени дореволюційних політичних партій, «колишні білі». У рамках «куркульської операції» у другій половині 1937 р. співробітники периферійного осередку долучилися до викриття контрреволюційної фашистської організації, яка розгорнула свою діяльність у Сквирському, Ружинському, Погребищенському районах Київської області. За версією чекістів: організація була створена у 1928 р. «видними націоналістичними діячами, які використовували в контрреволюційних цілях легальні можливості, так зване "Бурякове Товариство"»¹⁴. Фігурантів справи налічувалося 19 осіб, яких було засуджено до розстрілу.

Відповідно до оперативного наказу № 00447 НКВС СРСР, репресіям підлягав і контрреволюційний церковний актив. Опираючись на дані оперативного обліку восени 1937 р., низовою структурою НКВС було заарештована група з числа баптистів у кількості 11 осіб¹⁵. Не уникло переслідувань з боку радянських репресивних органів і православне духовенство. Комісією при НКВС СРСР і Прокуратурі СРСР 16 листопада 1937 р. засуджений до розстрілу священник у с. Красноліси Сквирського району Сергій Верховський¹⁶. Як представника реакційного духовенства Трійка при УНКВС по Київській області 28 грудня 1937 р. засудила до страти служителя культу з смт. Сквири Никанора Плюща¹⁷.

У лютому 1938 р. була викрита «диверсійна» організація церковників-тихонівців, створена колишнім священником Сквирської Успенської церкви, благочинним Олександром Караванським, до складу якої входили служителі культу Сквирського, Попельнянського та Велико-Половецького районів Київщини: Іван Белявський (житель смт. Сквири), священник цвинтарної церкви у с. Домантівка Сквирського району Микола Клепацький, священник без приходу Федір Верпахівський (уродженець і житель смт. Сквири), псаломщик Іларіон

---

¹¹ Про діяльність Білоцерківської міжрайонної оперативно-слідчої групи йдеться в книзі «Сосни замістьobeliskiv. Білоцерківський мартиролог» (Упоряд. В.О. Коломієць. Біла Церква: Білоцерківське добровільне товариство незаконно репресованих, ТОВ Білоцерківдрук, 2015. 712 с.)

¹² Відстань між Сквирію та Білою Церквою становить 36 км.

¹³ ГДА СБУ (м. Миколаїв). Особова справа № 5200. Арк. 10.

¹⁴ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937-1938 рр. У 2-х частинах / Упорядн.: С. Кокін, М. Юнге; Ред. кол.: О. Довбня, М. Юнге, Р. Біннер, С. Кокін, Б. Бонвеч, І. Смирнова, Г. Бордюгов. Ч. 1. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 365.

¹⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 1. Арк. 56.

¹⁶ Реабілітовані історією. Київська область. Книга друга. Київ: Основа, 2007. С. 753.

¹⁷ Ibid. С. 776-777.

Кудрицький (житель смт. Сквири), Роман Кислий (житель с. Малі Єрчики Сквирського р-ну), Григорій Фастовщук (житель с. Шамраїв Велико-Половецького р-ну), Автаном Швалюк (житель смт. Сквири), псаломщик Петро Яроцький (житель с. Кривошіїнці Сквирського р-ну), Устим Висоцький (житель с. Піски Сквирського р-ну), Давид Мелешко (житель смт. Сквири), Пимен Базилевський (житель м. Києва)¹⁸.

На початку жовтня 1938 р. за «проведення контрреволюційної агітації, впровадження в маси націоналістичних почуттів, домаганні відновлення раніше закритих українських церков» до 8 років виправно-трудоих таборів засуджено колишнього диякона УАПЦ з с. Каленна Сквирського району Родіона Гуцала¹⁹.

Одночасно з кампанією ліквідації «куркульського підпілля» співробітниками держбезпеки проводилися каральні заходи спрямовані проти «інонаціонального елементу», представників національних громад, які проживали на теренах Сквирського району. Наприкінці липня 1937 р. до смт. Сквири й інших структурних підрозділів НКВС на Київщині надійшов циркулярний лист наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського, в якому вимагалось скласти списки осіб німецької національності згідно наказу № 00439 НКВС СРСР від 25 липня 1937 р., провести облік усіх «зв'язків» (службові та приватні контакти) німецьких підданих з місцевими мешканцями. Зібрані заздалегідь відомості оперативного обліку слугували розгортанню арештів різних категорій німців як ворожого «національного контингенту». На підставі анкетних даних на жителів с. Тхорівка Сквирського району зоотехнік Енгеля Володимира Карловича та садівника Наеля Йогана Юрійовича позасудовий орган НКВС (так звана «двійка») 19 листопада 1937 р. засудила осіб німецької національності до розстрілу²⁰.

Антипольська операція радянських спецслужб розпочалася 11 серпня 1937 р. після того, як набув чинності оперативний наказ НКВС № 00485 і регіональні підрозділи держбезпеки отримали «Закритого листа про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, поразницьку й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР». Кримінальні справи, порушені Сквирським райвідділом НКВС за «польською лінією», були як груповими, так і індивідуальними. Жертвами етнічної чистки у регіоні в часи Великого терору стали близько 60 осіб польської національності: Вацлав Башинський (проживав у с. Пищики Сквирського району); Емілія Врублевська з с. Андріївка Сквирського району; механік Великополовецької МТС Бенедикт Гурський; мешканці смт. Сквири: безробітна Марія Козловська, одноосібник Яник Марусаж²¹; подружжя Генріха та Броніслави Гризовських, машиніст Сквирського пункту «Заготзерно» Юрій Кочмарик, член артілі «Шкірвироби» Віктор Марцинківський, працівник робітничого кооперативу Єразм Марцинківський, бухгалтер селекційної станції Петро Марцинківський, рахівник «Червоний харчовик» Михайло Чучвара, домогосподарка Марія Шабловська, колгоспник

---

¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (далі –ЦДАГОУ). Ф. 263. Спр. 43178. Т. 2. Арк. 176, 184, 189.

¹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Спр. 63966. Т. 2. Арк. 32-33.

²⁰ Реабілітовані історією. Київська область. Книга друга. Київ: Основа, 2007. С. 760, 772.

²¹ Під час допиту Яник Марусаж зізнався слідчому Івану Береговому, що був завербований польським консулом в націоналістичну повстанську організацію. У вересні 1937 р. комісією при НКВС СРСР і Прокуратури СРСР засуджений до розстрілу (ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 2. Арк. 16; Реабілітовані історією. Київська область. Книга третя. Київ: Основа, 2011. С. 927.

Сергій Шиманський; жителі с. Самгородок Сквирського району Адам Кондзерята, Сильвестр Раковський; працівники Шамраївського цукрового заводу Степан Кочмарик, Антон Мазур, Франц Малецький, Мар'ян Мачковський, Андрій Мельцарик, Микола Редванський²²; подружжя Евеліни та Тита Кухарських, колгоспники Володимир Никлевич, Марія Петровська, Гаврило П'ясецький, Іван Юрковський, Франк Ястремський, Андрій і Броніслав Шиманські, учитель неповної середньої Нарцис Телешівський, брати Болеслав і Гнат Петровські з с. Безпечна Сквирського району; робітник радгоспу у с. Оріховець Сквирського району Іван Кучинський; колгоспники з с. Антонів Сквирського району Станіслав Лопата та Яків Любас; завідувач гаражу у радгоспі у с. Шамраївка Сквирського району Кирило Мазуркевич; завідувач буфету Шамраївської споживчої кооперації Мечислав Марцинківський; робітник дорожнього будівництва у с. Шамраївка Сквирського району Антон Марчевський; працівник бурякорадгоспу у с. Руда Сквирського району Кароль Мельцарик; житель с. Пищики Антон Місіль; подружжя з с. Дулицьке Сквирського району Теофіл і Марія Пригоцькі; учителька середньої школи у с. Кривошіїнці Сквирського району Софія Сергієвська; завідувачка готелю у с. Великополовецьке Марія Рибицька-Смольницька; безробітний з с. Кам'яна Гребля Сквирського району Володимир Словек; колгоспник з с. Рогізна Сквирського району Яків Цендревич²³.

Майже синхронно з «польською операцією» 17 серпня 1937 р. розпочалася репресивна кампанія стосовно емігрантів і перебіжчиків з Румунії до Молдавської АСРР та України. Основний «оперативний удар» у ході «румунської операції» НКВС припав на терени МАСРР, Одеської та Вінницької областей. На Київщині упродовж другої половини серпня – грудня 1937 р. по лінії румунської контрреволюції та шпигунства заарештували 149 осіб. До списку виявлених румунських шпигунів у столичному регіоні було включено уродженця с. Казенні Холохори Бессарабської губернії, колгоспника із с. Чубинці Сквирського району Василя Михайловича Калуцького. Його переписка з родичами з Румунії, відвідування польського консульства стало приводом до порушення кримінальної справи та засудження наприкінці листопада 1937 р. на підставі оперативного наказу НКВС № 00485 до розстрілу²⁴.

На районному рівні чекісти здійснювали спроби сфабрикувати міфічні антирадянські організації, подібні показовим процесам над ворогами народу на союзному та республіканському щаблях. Восени 1937 р. посадові особи місцевого органу держбезпеки шляхом катувань, примусили керівника військової підготовки Сквирського сільськогосподарського технікуму Антона Богданова, інструктора Сквирського районного відділу освіти Сергієнка, секретаря районної спілки початкових шкіл Кирила Юрченка, учителів середніх шкіл смт. Сквири Володимира Домазара, Георгія Зубрицького та Федора Юшка зізнатися у причетності до підпільного антирадянського угруповання серед освітян району²⁵. Зусиллями слідчого Івана Берегового було сфабриковано справу на колишніх співробітників царської жандармерії (мешканців сіл Цапівка, Терешки, Кривошіїнці

---

²² ЦДАГОУ. Ф. 263. Спр. 52768. Т. 2. Арк. 46.

²³ Реабілітовані історією. Київська область. Книга друга. Київ: Основа, 2007. С. 750, 756, 764-766, 768-771, 775, 777-780, 782, 785-786, 789.

²⁴ ЦДАГОУ. Ф. 263. Спр. 60804. Т. 2 Арк. 17.

²⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 1. Арк. 75, 160.

Сквирського району Л. Ракацило, Кислого, Малого), яку у травні 1938 р. було розглянуто у Київському обласному суді²⁶. У червні 1938 р. слідчими Сквирського райвідділу було «сконструйовано» групову кримінальну справу на 39 осіб (Федір Коханенко (колишній секретар Сквирського райкому КП(б)У), Іван Залевський (завідувач районним земельним відділом), Саватій Федай (інструктор бджільництва земвідділу Сквирського району), Фока Четверик (агроном Сквирської МТС)²⁷ та інші особи переважно представники районного та сільського активу, які нібито входили до районної ланки української повстанської організації під орудою колишнього голови виконавчого комітету Київської обласної ради Марка Василенка²⁸.

Робота над науково-документальною серією книг «Реабілітовані історією. Київська область» дозволила виявити 338 жителів Сквирського району, які зазнали переслідувань доби Великого терору. Число розстріляних у зазначеному регіоні під час проведення масових чекістських операцій склало 235 осіб – це приблизно дві третини від числа усіх засуджених на підставі директив, циркулярів, лімітів, спущених «зверху» республіканським керівництвом радянськими органами державної безпеки.

Загальне керівництво масовими чекістськими операціями у межах Сквирського району Київської області здійснював О. Флейшман, який вимагав від слідчих (оперуповноваженого, сержанта держбезпеки Автона Антонця; помічника оперуповноваженого, сержанта держбезпеки Олексія Максютенка; працівників міліції Івана Берегового, Миколи Романова, Михайла Кривцова) виконання розпоряджень заступника начальника УНКВС Київської області, капітана держбезпеки Льва Йосифовича Рехімана, озвучених наприкінці липня 1937 р. на нараді у Білоцерківському оперативному секторі: «1) у протоколах допиту свідків повинно бути записано про здійснення заарештованим антирадянської агітації, поразницьких настроях і терористичних проявах. 2) звинувачений повинен підтвердити свою антирадянську діяльність в минулому, фактах контрреволюційного прояву на сьогоднішній час, а також домагатися у звинуваченого показів про участь у контрреволюційній організації та розвороті на інших учасників. Метод допиту звинуваченого повинен бути, як правило, якщо звинувачений не визнає свою приналежність до к.р. організації та винуватість до тих пір допитувався безперервно поки він не давав покази про участь у к.р. організації»²⁹.

Отримавши дозвіл від Київського обласного управління НКВС на максимальне спрощення кримінально-процесуальних процедур у ході масових каральних акцій літа-осені 1937 р., низинна ланка системи держбезпеки у Сквирському районі заходилася реалізовувати усі наявні справи-формуляри, агентурні матеріали на контрреволюційний елемент (офіційна та неофіційна інформація про переписку окремих персон з закордоном, причетність осіб до соціально-ворожих угруповань, вчинення громадянами антирадянських дій). У проведенні окремих репресивних акцій співробітники держбезпеки

---

²⁶ Ibid. Т. 2. Арк. 16.

²⁷ У матеріалах кримінальної справи Ю. Коханенко проходить як організатор Сквирської контрреволюційної повстанської організації. У тюрмі НКВС він просидів один рік і 4 місяці. Наприкінці листопада 1938 р. постановою Управління НКВС по Київській області Ю. Коханенка було звільнено з під-варти. І. Залевського, С. Федяя, Ф. Четверика як учасників антирадянського угруповання 26 жовтня 1938 р. Особливою нарадою НКВС СРСР засуджено до 8 років виправно-трудових таборів (ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 2. Арк. 230).

²⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 2. Арк. 108-109, 112.

²⁹ Ibid. Арк. 80.

опиралася не лише на анкетний принцип і «списки потенційних ворогів», а й на інформацію представників органів влади на місцях. Роль штатних свідків виконували голови сільрад і керівники колгоспів. Оперативні співробітники райвідділу НКВС часто густо вимагали у представників сільського активу чисті бланки зі штампами та печаткою сільради з метою залучення до кримінальної справи хибних характеристик на заарештованих осіб. Свідків змушували розписуватися на чистих бланках протоколів допиту, після чого слідчий писав необхідні покази³⁰.

Технологію слідства у період Великого терору докладно описав дільничний інспектор Сквирського райвідділу міліції Михайло Кривцов: «На нарадах, які проводив Флейшман, як правило ставилося одне й те саме, це про ведення слідства. При цьому Флейшман говорив, що для арешту людей, а заарештовуватимуться будуть в минулому офіцери, баптисти і т.д. то для них санкції прокурора не потрібно і кого потрібно арештувати помуповноважений Максютенко³¹ подасть списки. Таким чином, завжди при арештах секретар РВ НКВС (Нудненко – авт.) виписував ордери і арешти зазвичай проводились вночі. Установка Флейшмана була допитувати свідків і писати протоколи допиту, взагалі не конкретно, так як Трійка і Особлива нарада більше звертали на покази свідків тому, говорив Флейшман в протоколах більше всього потрібно писати про антирадянську агітацію... Крім того, говорив Флейшман, потрібно обов'язково до протоколу записувати розповсюдження обвинуваченим провокаційних чуток про наближення війни з Німеччиною та возвеличення фашистського режиму. Приблизно в кожному протоколі допиту свідка фігурували ці дані... Ті ж самі справи, які оформлялися на Спецколегію Облсуду підбиралися свідки, які могли виступити в суді. Попередньо ці свідки інструктувалися Флейшманом як говорити на суді. Подібним чином усіма співробітниками і провадився допит свідків і ті протоколи, які не мали даних, зазначених вище, Флейшманом нищилися і знову співробітники виїздили на село для додаткового допиту того чи іншого свідка. Улюблений вираз Флейшмана був «потрібно більше писати про агітацію біля кооперації»... Метод допиту звинувачених рекомендувався такий самий, при чому матеріалом для справи зазвичай слугувала справа-формуляр з якої черпався протокол допиту звинуваченого. Крім того, було доведено таке правило Флейшманом, що заарештованих потрібно ставити на конвеєр, тобто на стійку і тримати до тих пір, поки вони не почнуть писати покази»³².

Беззаконня місцевих співробітників держбезпеки стало предметом спеціального розгляду вищестоящих інстанцій лише після виходу постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства», яка поклала край масштабним соціальним чисткам у Країні Рад. У нормативно-правовому акті акцентувалася увага на головних недоліках у роботі НКВС і прокуратури під час «нещадної боротьби з усіма ворогами СРСР»: спрощений порядок провадження кримінальних справ; відсутність належно організованої роботи слідства; легковажне ставлення співробітників держбезпеки та прокуратури до арештів громадян³³. У ході політико-ідеологічної кампанії з виправлення «помилко» у виконанні оперативних наказів НКВС СРСР про масові репресивні акції О.С. Флейшмана у лютому 1939 р. було звільнено з лав НКВС. Колишній

---

³⁰ Ibid. Арк. 34.

³¹ Йдеться про сержанта держбезпеки Сквирського райвідділу НКВС Олексія Борисовича Максютенка.

³² Ibid. Арк. 139-140.

³³ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938 / Сост. В.Н. Хаустов и др.; Междунар. фонд «Демократия» (Россия); Изд-во Йельского ун-та (США). Москва: Материк, 2004. С. 608.

начальник Сквирського райвідділу НКВС переїздить до Одеси. У приморському місті з квітня 1939 р. до дня арешту (5 лютого 1940 р.) Оскар Савелійович керував дієтичною фабрикою. У постанові на арешт від 1 лютого 1940 р., затвердженій начальником УНКВС Київської області капітаном держбезпеки М. Романчуком, мотивація необхідності утримання колишнього чекіста за ґратами була сформульована у короткій тезі: «Працюючи в 1938 р. начальником Сквирського РВ НКВС Флейшман грубо порушував революційну законність, фальсифікував слідчі справи, штучно створював контрреволюційні організації. В результаті вказаних злочинних дій Флейшмана неправильно засуджена низка чесних комуністів, агрономів, активістів колгоспників»³⁴.

У процесі перевірки архівно-слідчих справ, допиту осіб, які брали участь у слідчих діях у 1937-1938 рр., опитуванні колишніх арештантів і свідків з'ясувалося, що за прямими вказівками О. Флейшмана до заарештованих осіб застосовувалися фізичні засоби впливу: побиття шомполами, ніжками стільців та іншими предметами, стійка-конвеєр тривалістю до 8 діб, внаслідок чого в'язні зголошувалися давати на себе неправдиві свідчення. Використання психологічного та фізичного насильства під час допитів підозрюваних осіб підтвердив міліціонер Сквирського райвідділу міліції Захарій Севериненко: «В 1938 р. я залучався на допомогу слідчій роботі по РВ НКВС. Мені доводилось охороняти заарештованих, які знаходилися на конвеєрі і стійці. Крім того заарештованих змушували робити присідання, при чому якщо арештований не міг цього робити, то Флейшман заходив до кімнати і говорив мені: «не давайте арештованому сидати, хай робить присідання»... Якщо заарештований падав, то ми його знову змушували робити присідання. Зазвичай заарештовані стояли не менше чим три доби»³⁵.

Часто-густо керівник районної структури держбезпеки вдавався до підтасовок і фальсифікацій протоколів допитів свідків. Про фабрикацію слідчих справ О. Флейшманом йдеться у свідченнях начальника Сквирського райвідділу міліції Дороніна: «У Флейшмана була форма запитань, яка повинна була висвітлюватися по кожній окремо взятій справі. Деякі слідчі писали протокол допитів під диктовку Флейшмана, особливо ті місця, де говорилося про контрреволюційну діяльність заарештованого»³⁶. У який спосіб О. Флейшман вдавався до спотворення кримінально-процесуальних документів повідав помічник оперуповноваженого кримінального розшуку райвідділу м. Сквирі Микола Романов: «Співробітникам, які працювали на слідстві, в тому числі і мені, Флейшман давав установку, що в кожному свідченні свідка повинно бути обов'язково... Дуже часто Флейшман рвав протоколи свідків, які записувалися мною не так як він говорив, тому Флейшман шукав на окремому папірці зміст протоколу і вручав мені, щоб дослівно переписати це в протокол допиту свідка. Крім того, були штатні свідки, які допитувалися по багатьом справам. Мали місце такі випадки, що я давав свідкам розписатися на чистих бланках протоколів, а потім писав їх покажи... Флейшман дуже грубо поведився зі співробітниками, ляв вульгарними словами, залякував арештом і судом, якщо ми не будемо виконувати його вказівки та настанови у слідчій роботі»³⁷.

Проаналізувавши «ворожі методи» оперативно-слідчої роботи у Сквирському райвідділі НКВС, уповноважений УНКВС Київської області Новиков виписав наприкінці березня 1940 року ордер на арешт колишньому підлеглому О. Флейшмана – дільничному

³⁴ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 1. Арк. 2.

³⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 3. Арк. 80.

³⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 3. Арк. 104.

³⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 2. Арк. 2-3.

інспектору міліції Михайлу Михайловичу Кривцову, якому інкримінувалася фальсифікація слідчих справ і побиття арештованих. Опинившись за ґратами 5 квітня 1940 р., Михайло Кривець відразу погодився співпрацювати зі слідством. Наприкінці червня 1940 р. особливоуповноважений Київської обласного управління НКВС, молодший лейтенант держбезпеки Новиков підготував обвинувальний висновок у кримінальній справі, яка стосувалась перекручень в оперативній роботі Сквирського райвідділу НКВС. Закрите судове засідання військового трибуналу військ НКВС Київського округу про притягнення до кримінальної відповідальності О. Флейшмана та М. Кривцова за статтею 206 КК УРСР (порушення соціалістичної законності) відбувалося упродовж 3-8 серпня 1940 р. у клубі Сквирського райвідділу НКВС. Представники радянської Феміди – військовий юрист 2-го рангу Лупало, молодший лейтенант держбезпеки Свирський і сержант держбезпеки Маключенко засудили Оскара Флейшмана³⁸ до 8 років позбавлення волі, а Михайла Кривця³⁹ до 6 років виправно-трудових таборів⁴⁰. Приховані режисери судового процесу над колишнім керівником Сквирського відділу НКВС і його підлеглим домагалися у першу чергу послаблення соціального невдоволення від сваволі чекістів ніж серйозного перегляду результатів Великого терору.

Отже, Сквирський район як «об'єкт» оперативної розробки, характеризувався співробітниками органів НКВС як місцевість з вираженими ознаками підтримки ідеї української державності, тривалою повстанською боротьбою місцевих жителів проти радянської влади, домінуванням в економіці краю аграрної галузі. За допомогою агентурно-інформаційної мережі у підконтрольному оперативному секторі радянські спецслужби здійснювали моніторинг суспільних настроїв селян, робітників, інтелігенції; відстежували діяльність православного духовенства, протестантських релігійних організацій, збирали інформацію про економічний уклад села (кількість заможних селян, середняків, бідняків); фіксували стан виробництва, рівень дисципліни, випадки зловживань у колгоспах, радгоспах, на заводах і фабриках; здійснювали контроль над санітарно-медичними, освітянськими закладами, залізничним транспортом; формували базу так званих неблагонадійних елементів, накопичували компрометуючі матеріали на осіб у вигляді агентурних справ і справ-формулярів. Чекістські теки та дос'є стали у нагоді в добу Великого терору – масштабної боротьби сталінського режиму із потенційною «п'ятою колоною» (троцькістами, куркулями, колишніми політичними опонентами). Масові репресивні акції у Сквирському районі проводилися за національно-виробничим принципом. Серед заарештованих переважали колгоспники, «номенклатура»

---

³⁸ У розпал німецько-радянської війни, у серпні 1941 р. О.С. Флейшман був звільнений з табору та відправлений на фронт. Після завершення Другої світової війни працював заступником начальника Управління МВС по Львівській області. З 1959 р. О. Флейшман проживав у м. Сімферополі.

³⁹ Покарання Михайло Кривцов відбував у м. Канську Красноярського краю РСФРР. Указом Президії Верховної Ради СРСР термін ув'язнення М.М. Кривцову було зменшено до 5 років і достроково звільнено з під-варті у березні 1945 року. Проживав у селищі Клевань-2 Клеванського району Рівненської області. У часи «хрущовської відлиги», у грудні 1958 р. М. Кривцов звернувся до Голови Верховної Ради СРСР К. Ворошилова з проханням про зняття судимості. Розглянувши архівно-слідчу справу, помічник військового прокурора Київського військового округу Козін прохання М. Кривцова про реабілітацію відхилив (ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 3. Арк. 169-233).

⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 3. Арк. 119-120.

сільськогосподарських підприємств, «особи ворожої національності (поляки та німці). Намагаючись вчасно виконати оперативні накази НКВС з репресування куркулів та «інонаціонального елемента» співробітники Сквирського райвідділу НКВС часто-густо вдавалися до практики «простої реєстрації і штампування слідчих матеріалів», застосування до арештантів заборонених психологічних і фізичних засобів тиску. «Беріївська відлига» (кінець 1938 – 1939 рр.) призвела до припинення масових політичних репресій у регіоні та вибіркових звинувачень співробітників Сквирського райвідділу НКВС у «порушенні соціалістичної законності».

Oleh Bazhan

Mass Operations of the NKVD in the Skvyra District of Kyiv Region in 1937-1938: Perpetrators and Victims

Abstract: Skvyra district as an “object” of operational development was characterized by NKVD officers as an area with pronounced signs of support for the idea of Ukrainian statehood, a long-term insurgent struggle of local residents against the Soviet authorities, and the dominance of the agrarian sector in the economy of the region. With the help of the intelligence and information network in the controlled operational sector, the Soviet special services monitored the public mood of the peasants, workers, and intelligentsia. In addition, they monitored the activities of the Orthodox clergy, and Protestant religious organizations, collected information about the economic structure of the village (the number of wealthy peasants, middle peasants, and poor people); recorded the state of production, the level of discipline, cases of abuse in collective farms, state farms, plants and factories; exercised control over sanitary and medical, educational institutions, railway transport; formed a base of the so-called unreliable elements, and accumulated compromising materials on individuals in the form of agency files and form-files.

Chekist document files came in handy during the Great Terror – the large-scale struggle of the Stalinist regime against the potential “fifth column” (Trotskyists, kulaks, former political opponents). Mass repressive actions in the Skvyra district were carried out according to the national-production principle. The majority of those arrested were collective farm workers, the ‘nomenclature’ of agricultural enterprises, and “persons of enemy nationality” (Poles and Germans). In an effort to timely implement operational orders of the NKVD to repress the kulaks and the “enemy national element”, the employees of the Skvyra District Department of the NKVD often resorted to the practice of “simple registration and stamping of investigative materials”, the use of prohibited psychological and physical pressure on detainees. The ‘Beriya Thaw’ (the end of 1938-1939) led to the end of mass political repressions in the region and selective accusations of employees of the Skvyra District Department of the NKVD in “violation of socialist legality”.

Keywords: Skvyra district of Kyiv region, political repression, state security bodies, extrajudicial bodies

УДК 930.1 (477) «1943/1944» Уткін
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.4.170>

Олександр Чорний*

БИТВА ЗА ДНІПРО У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ГРИГОРІЯ МАКСИМОВИЧА УТКІНА

Анотація: *Битва за Дніпро – одна з ключових битв у протистоянні Червоної армії і Вермахту на Східноєвропейському театрі бойових дій у роки Другої світової війни. В її ході війська п'яти радянських фронтів повністю очистили Лівобережжя Дніпра і Донбас, форсували дніпровський рубіж, захопили на його правому березі кілька плацдармів стратегічного значення, які на початку 1944 року були об'єднані в єдину лінію фронту на Правобережжі Дніпра у межах України. У радянській мілітаристиці наукове осягнення битви за Дніпро було започатковане лише на рубежі 1950-х – 1960-х років. Знаковим дослідником битви став військовий історик, учасник війни Григорій Максимович Уткін.*

У пропонованій статті проаналізовано науковий доробок історика, присвячений битві за Дніпро та її вузловим проблемам. Акцентовано увагу на тому, що вчений ототожнював битву за Дніпро з подоланням Червоною армією потужних укріплень Вермахту на Дніпрі та на річці Молочній у вересні – жовтні 1943 р., а також контрнаступом 1-го Українського фронту в районі Києва у листопаді – грудні 1943 р. Оцінюючи доробок дослідника з історії битви за Дніпро, автор представленої статті констатує, що низка суджень і висновків Г.М. Уткіна й досі залишаються актуальними.

Ключові слова: *Г.М. Уткін, Друга світова війна, битва за Дніпро, Східний вал, Червона армія, Вермахт, мілітаристика, історіографія*

В історії Другої світової війни протистояння Німеччини та СРСР займає одне з ключових місць. Події, що відбувалися на німецько-радянському фронті, їхній перебіг і наслідки мали значення не лише для Радянського Союзу та Німеччини, а й для Західної Європи і світу. Однією з найбільших битв на Східному театрі бойових дій стала битва за Дніпро, яку радянська мілітаристика пропагувала як завершення докорінного перелому в «Великій Вітчизняній війні», який було започатковано під Сталінградом, а продовжено у надважкому протистоянні на Курській дузі. Вище окреслене пропагандистське кліше з розпадом СРСР було успадковане і пострадянською вітчизняною, й особливо російською історичною наукою. При цьому важливо наголосити, що архітектором такого бачення докорінного перелому в протистоянні РСЧА і Вермахту став сам «вождь і учитель» Й.В. Сталін¹. Окреслений підхід до трактування трьох знакових і переможних для Червоної армії битв 1943 р. загнав битву за Дніпро в тінь перемог під Сталінградом і на Курській дузі.

---

* Чорний Олександр Васильович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України, етнології та краєзнавства Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5169-3554>; e-mail: komandarmus12@gmail.com

¹ «XXVI годовщина Великой Октябрьской Социалистической революции». Доклад Председателя Государственного Комитета Оборона товарища И.В. Сталина на торжественном заседании Московского совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями г. Москвы 6 ноября 1943 года // Известия. 1943. 7 ноября. С. 1-2.

Свого часу це значною мірою позначилося і на дослідницькій літературі з історії битви за Дніпро, маємо на увазі і кількісні, і якісні показники у порівнянні із усіма науковими та науково-популярними славнями на адресу Сталінградської та Курської битв.

Не дивлячись на те, що 1944 р. в СРСР було опубліковане невелике дослідження узагальнюючого характеру генерал-майора Ф.М. Ісаєва «Битва за Днепр»², інтересу до теми з-поміж радянських істориків не проявлялося ще майже 10 років, а перше і єдине комплексне дослідження з історії битви в СРСР з'явилося лише 1967 р. Його автором став Г.М. Уткін. З огляду на це, у межах пропонованої публікації ми ставимо завдання охарактеризувати доробок вченого, показати його концептуальне бачення битви за Дніпро, а також визначити місце досліджень Г.М. Уткіна в історіографії окресленої проблеми. Насамперед, це стосується його монографії «Штурм «Восточного вала»³. Реалізація поставлених завдань дозволить по-новому підійти до вивчення історії протистояння РСЧА і Вермахту на Дніпрі, а з тим і підготувати нове комплексне дослідження з історії битви за Дніпро у майбутньому.

Рис. 1. Г.М. Уткін. Фото початку 1950-х років
(ілюстрація: УПК підполковника Г.М. Уткіна, Центральний архів Міноборони РФ)

Перш ніж перейти до наукової спадщини дослідника, вважаємо за потрібне сказати кілька речень про нього самого. Отож, Уткін Григорій Максимович – радянський історик, учасник Другої світової війни, підполковник у відставці. Відомо, що до війни він захистив кандидатську дисертацію з історії та працював викладачем. У 1935-1938 рр. був деканом історичного факультету Вологодського педагогічного інституту. Напередодні німецько-

---

² *Исаев Ф.М.* Битва за Днепр. Москва, 1944. 28 с.

³ *Уткин Г.М.* Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. Москва: Военное изд-во МО СССР, 1967. 464 с.

радянської війни Г.М. Уткін проживав у м. Нальчик у Кабардино-Балкарії, де й був мобілізований 24 серпня 1941 р. У роки війни служив офіцером, помічником, старшим помічником начальника оперативного відділу з вивчення досвіду війни при штабах низки військових з'єднань. Під час служби здобув цінний досвід роботи з оперативними документами й узагальнення інформації про бойові дії Червоної армії. У роки війни був удостоєний низки державних нагород. По закінченню Другої світової війни деякий час служив в органах політуправління Північно-Кавказького військового округу, а потім – старшим викладачем кафедри основ марксизму-ленінізму Військового фінансово-економічного факультету Московського фінансового університету. Демобілізований з лав Червоної армії 26 серпня 1960 р. Опісля працював у Московському хіміко-технологічному інституті імені Д.І. Менделєєва, а згодом – у відділі історії Великої Вітчизняної війни Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, який в СРСР у 1960-х роках мав виняткове право на трактування подій війни. Як для того часу, зарекомендував себе авторитетним істориком. Зокрема, Григорій Максимович брав участь у підготовці шеститомного видання «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 годов», яке побачило світ у першій половині 1960-х років. У СРСР це була одна з найперших узагальнюючих праць з історії війни. І хоча вона була підготовлена у роки хрущовської «відлиги», все ж строго відповідала основним положенням радянської цензури щодо висвітлення подій війни.

Г.М. Уткін займався вивченням проблем, пов'язаних з докорінним переломом у ході німецько-радянської війни на користь Червоної армії, віддаючи перевагу подіям, пов'язаним з битвою за Дніпро. Можемо констатувати, що протистояння РСЧА і Вермахту на Дніпрі було науковим інтересом дослідника.

Перша праця Г. М. Уткіна в межах історії битви за Дніпро вийшла 1953 року. Це був нарис «Освобождение Киева (осень 1943 г.)», підготовлений у співавторстві з полковником В.В. Возненком⁴. Останній був досить поважним радянським істориком-мілітаристом, щоправда його наукові розвідки публікувалися у закритих виданнях головного військово-наукового та головного військово-історичного управління Генерального штабу Червоної армії. Для прикладу, 1951 р. закритим виданням було надруковано його аналітичне дослідження «Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на Киевском направлении в 1943 г.»⁵, зміст якого залишається актуальним і нині.

У нарисі «Освобождение Киева (осень 1943 г.)» автори у науково-популярній формі представили події, пов'язані з виходом військ Центрального і Воронезького фронтів до Дніпра, розповіли про звільнення Чернігова та Переяслава, про захоплення плацдармів на Правобережжі дніпровського рубежу на північ і на південь від Києва, а також описали бої за місто. Відтворені події дослідники побудували на класичних на той час пропагандистських тезах про те, що напередодні боїв за столицю України Вермахт і німецьке командування переживали кризу, суть якої полягала в «приреченості та банкрутстві» стратегії противника⁶, що Червона армія веде «справедливу, священну війну», що на боротьбу з

---

⁴ Возненко В.В., Уткин Г.М. Освобождение Киева (осень 1943 г.). Москва: Воениздат, 1953. 174 с.

⁵ Возненко В.В. Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на Киевском направлении в 1943 г. (Краткий оперативный очерк) / Отв. ред. С.П. Платонов. Москва: Военное изд-во МО СССР, 1951. 264 с.

⁶ Возненко В.В., Уткин Г.М. Освобождение... С. 15.

агресором піднявся увесь народ, що за Київ «веде боротьбу уся країна»⁷. Значна увага у межах усієї роботи приділена масовому героїзму червоноармійців та офіцерів, які, «зневажаючи страх і смерть», просувалися вперед аби якнайскоріше взяти під контроль Київ. І все це, звичайно ж, завдяки керівній і спрямовуючій ролі партії більшовиків.

Аналіз нарису засвідчує, що автори обійшли увагою проблему втрат Червоної армії у ході Київської наступальної операції, а це, відповідно, вплинуло на об'єктивність суджень щодо значення описуваних подій. У цілому нарис носить пропагандистський характер, але у той же час засвідчує, що Г.М. Уткін займався дослідженням проблем, пов'язаних з битвою за Дніпро ще у першій половині 1950-х років.

Працюючи над вивченням битви за Дніпро, на початку 1960-х років історик опублікував два науково-популярні нариси, присвячені масовому героїзму радянських солдатів і офіцерів, продемонстровану під час форсування Дніпра восени 1943 р.⁸ Загалом проблема солдатського героїзму займала чільне місце у дослідженнях Г.М. Уткіна. Справа в тім, що битва за Дніпро стала однією з найбільш «урожайних» щодо удостоєння солдатів і офіцерів званням Героя Радянського Союзу. Офіційно радянська історіографія німецько-радянської («Великої Вітчизняної») війни називає 2 605 осіб⁹, яких було нагороджено «Золотою зіркою» за подвиги на Дніпрі. Безпрецедентне (до і після того) удостоєння найвищої нагороди СРСР пов'язане з Директивою Ставки ВГК № 30 187 від 9 вересня 1943 р.¹⁰, положеннями якої усім офіцерам і червоноармійцям, які першими подолають Дніпро і закріпляться на його правому березі, передбачалося нагородження Орденом Леніна і Медаллю «Золота Зірка».

Після війни в радянській мілітаристиці матеріали про масовий героїзм носили пропагандистський характер, але в той же час вимагали об'єктивного представлення у дослідженнях з історії події. У згаданих вище роботах автор одним із перших спробував осягнути проблему масового героїзму червоноармійців та офіцерів у ході битви за Дніпро, зокрема, під час форсування ріки у смузі наступу Центрального, Воронежського, Степового та Південно-Західного фронтів. Описуючи форсування Дніпра, Г.М. Уткін подає деякі подробиці захоплення плацдармів на південь від Лосева, в районі Радуля, Лютіжа, Ржищева, Великого і Малого Букрина, Канева, Кременчука і Запоріжжя. При цьому наголосимо, що форсування Дніпра у кожній з робіт виступає лише тлом, головною ж лінією в розвідках є масовий героїзм тих, кому довелося долати дніпровський рубіж. Аналізуючи роботи, також маємо акцентувати увагу на тому, що обидва дослідження не позбавленні пропагандистських штампів про виняткову роль партії та армійських політпрацівників у досягненнях Червоної армії на Дніпрі.

Аналізуючи дослідження з історії війни, що вийшли в СРСР у 1960-х – 1980-х роках,

⁷ Ibid. С. 47.

⁸ Уткін Г.М. Герои Днепра. Москва: Изд-во ДОСААФ, 1960. 144 с.; Уткін Г.М. Они первыми форсировали Днепр. Москва: Воениздат, 1962. 132 с.

⁹ Днепр – река героев: Свидетельство всенародного подвига / Коллектив авт.-сост.: Н.И. Луцев (руководитель), П.Я. Добровольский, В.А. Замлинский и др.; Под общ. ред. В.Н. Немятого. 2-е изд., доп. Киев: Политиздат Украины, 1988. С. 5.

¹⁰ Директива Ставки Верховного Главнокомандования № 30 187 от 9 сентября 1943 г. о представлении к наградам за форсирование крупных водных преград в ходе наступательных операций // Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Москва: Воениздат МВС СССР, 1947. Выпуск 5. С. 19–20.

маємо констатувати, що з подачі Г.М. Уткіна проблематика масового героїзму набула актуальності у радянській мілітаристиці. Так, уже 1963 року «Военно-исторический журнал» опублікував історико-статистичне дослідження Є.С. Чаліка¹¹, присвячене героям битви за Дніпро, через 10 років нові узагальнення з цього ж приводу в тому ж виданні представив М.В. Єронін¹², а 1983 р. в СРСР з'явилася книга «Днепр – река героев»¹³, яка після доповнень була перевидана 1983 року.

Нині цей аспект битви за Дніпро й досі залишається актуальним. Найвні статистичні дані потребують уточнень. Справа в тім, що число нагороджених (2605 осіб) є неповним. Аналіз переліку удостоєних «Золотої Зірки» засвідчує, що з-поміж носіїв звання Героя Радянського Союзу не враховані бійці повітряних армій. Переосмислення та нові інтерпретації цього аспекту битви дозволяють порушити питання про значення протистояння РСЧА і Вермахту на Дніпрі у межах докорінного перелому на Східному фронті Другої світової війни. Для цього варто дати відповідь на питання: Чим керувався Й.В. Сталін і члени Ставки ВГК, коли ухвалювали Директиву № 30 187 від 9 вересня 1943 року? Чому Ставка ВГК і особисто Й.В. Сталін вдалися до масового нагородження учасників битви Медаллю «Золота Зірка»? Г.М. Уткін цих питань не порушував.

1967 р. у Москві у Військовому видавництві Міністерства оборони СРСР вийшла друком праця Г.М. Уткіна «Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра» (тираж 30 000 примірників)¹⁴. В СРСР це дослідження стало першою комплексною монографією з історії битви за Дніпро.

Дослідження підготовлене на основі широкої джерельної бази. Насамперед, автор залучив для написання роботи матеріали колишнього Центрального архіву оборони СРСР – оперативні документи фронтових та армійських штабів, журнали бойових дій фронтів та армій, що брали участь у битві за Дніпро. Поряд з тим, дослідник не обійшов увагою матеріали з фронтових та армійських часописів, з газет «Правда», «Известия» та «Красная звезда» за 1943 р. Також автором залучені збірки документів стосовно німецького окупаційного режиму та партизанського руху в Подніпров'ї, бойові документи, що були оприлюднені у 1950-х – першій половині 1960-х років у періодичних виданнях «Военно-исторический журнал» і «Военная мысль», спогади радянського (А.Г. Кравченко, М.М. Шарохін, С.С. Бірюзов, Р.Я. Малиновський, К.В. Крайнюков, А.А. Гречко) та німецького (Е. фон Манштейн, О. фон Кнобельсдорф, Ф. фон Меллентін) командування.

Варто наголосити, що на момент публікації монографії, в СРСР ще не вийшли друком спогади Г.К. Жукова, О.М. Василевського, К.К. Рокоссовського, І.С. Конєва, К.С. Москаленка. Їхні мемуари були опубліковані у 1969-1972 рр.¹⁵ Це означає, що автору не довелося пристосовуватися до бачення битви вище названими полководцями. На нашу думку, дослідження Г.М. Уткіна від цього лише виграло. У дослідника не було необхідності

---

¹¹ Чалик Е. Эпопея массового героизма // Военно-исторический журнал. 1963. № 9. С. 48–53.

¹² Еронин Н. Битва в цифрах // Военно-исторический журнал. 1973. № 9. С. 45–53.

¹³ Днепр – река героев: Свидетельства всенародного подвига / [Н.И. Луцев – рук. кол. и др.]. Киев: Политиздат Украины, 1983. 371 с.

¹⁴ Уткин Г.М. Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. Москва: Военное изд-во МО СССР, 1967. 464 с.

¹⁵ Огарев П. Великая Отечественная война в воспоминаниях участников (Военные мемуары 1966–1972 гг.) // Военно-исторический журнал. 1973. № 6. С. 101–102.

зайвий раз пошанувати командувачів фронтами або представників Ставки ВГК. Для прикладу, у монографії уповноважений від Ставки ВГК Маршал СРСР Г.К. Жуков, який у ході битви за Дніпро корегував дії Воронежського та Степового фронтів під час форсування дніпровського рубежу, згадується лише два рази¹⁶, а Маршал СРСР О.М. Василевський, який узгоджував дії Південно-Західного і Південного фронтів з подолання «Східного валу» удостоєний уваги лише три рази¹⁷. Для Г.М. Уткіна в контексті досліджуваної проблеми були більше цікавими дії командування армійського, корпусного та дивізійного рівнів.

Монографія складається із вступу, основної частини, висновків і додатків. Структурно основна частина складається з семи розділів: «Наступ Центрального фронту до Дніпра. Чернігівсько-Прип'ятська операція»; «Наступ Воронежського фронту до Дніпра. Захоплення плацдармів на південь і на північ від Києва»; «Наступ Степового фронту до Дніпра і захоплення плацдарму на південний захід від Кременчука»; «Наступальна операція Південно-Західного і Південного фронтів. Розгром ворога на Донбасі»; «Наступальна операція Південно-Західного фронту по ліквідації угруповання противника на лівому березі Дніпра та на схід від Запоріжжя»; «Мелітопольська наступальна операція Південного фронту» та «Київська наступальна операція 1-го Українського фронту».

У межах перелічених розділів автором: 1) узагальнено матеріали стосовно ситуації у смузі наступу кожного з п'яти фронтів; 2) охарактеризовано завдання Ставки ВГК і фронтового командування, а подекуди й армійського командування; 3) відтворено хід бойових дій на чернігівсько-прип'ятському, київському, полтавсько-кременчуцькому напрямках, на Донбасі та в Приазов'ї; 4) показано хід форсування Дніпра та річки Молочної, вздовж яких частини Вермахту утримували добре укріплені вогневі позиції та інженерні конструкції («Східний вал»); 5) описано захоплення Червоною армією стратегічних плацдармів у районі Києва та Кременчука; 6) відображено дії партизанських загонів, спрямовані на допомогу Червоній армії; 7) узагальнено інформацію про бої за Суми, Чернігів, Полтаву, Кременчук, Донецьк, Запоріжжя, Дніпропетровськ (нині – м. Дніпро), Дніпродзержинськ (нині – м. Кам'янське), Мелітополь і Київ, яка є досить багатою на фактографічний матеріал.

Кожен з розділів монографії проілюстрований картами-схемами, що унаочнюють викладений матеріал. Щоправда, майже усі схеми викладені у спрощеному вигляді, без надмірної деталізації. У той час подібні речі у відкритих виданнях не практикувалися, оскільки були заборонені радянською цензурою.

Автор не лише відтворив зазначене вище, а й запропонував власний підхід щодо розуміння битви, зробивши ключовим (стратегічним) об'єктом протистояння РСЧА і Вермахту німецьку укріплену оборонну лінію під назвою «Східний вал» (нім. «Ostwall») або лінія «Пантера-Вотан» (нім. «Panter-Wotan»), основою якої в межах України були річки Дніпро і Молочна. Назвавши працю «Штурм «Восточного вала», Г.М. Уткін ототожнював з битвою за Дніпро бої на Лівобережжі Дніпра і на Донбасі, форсування дніпровського рубежу, захоплення плацдармів на правому березі ріки та розширення їх до рівня стратегічних¹⁸. Характеризуючи систему фортифікаційних споруд противника на Дніпрі,

---

¹⁶ Уткін Г.М. Штурм.... С. 15, 197.

¹⁷ Ibid. С. 15, 239, 336.

¹⁸ Ibid. С. 19.

автор опирався на оціночні судження німецького командування (Е. фон Манштейна, Ф. фон Меллентіна, О. фон Кнобельсдорфа) і представив плани противника щодо їхнього використання восени та взимку 1943 р. Як відомо, А. Гітлер вбачав у неприступності, міцності та стійкості «Східного валу» можливість стабілізації на Східному фронті та розгортання контрнаступу у 1944 р. Укріпленій лінії вздовж Дніпра і Молочної та її непорушності значну увагу приділяла німецька пропаганда до її падіння, а радянські пропагандисти з цього ж приводу багато про неї говорили після того, як Червона армія пододала її. Саме з огляду на це Г.М. Уткін вбачав штурм «Східного валу» кульмінацією битви за Дніпро. Враховуючи зазначене, у радянській¹⁹ і пострадянській²⁰ мілітаристиці битва за Дніпро асоціюється з подоланням Червоною армією «Східного валу».

Досить детально в роботі представлено процес захоплення плацдармів і розширення їх до рівня оперативних і стратегічних. Наприкінці вересня – у середині листопада 1943 р. військам Центрального, Воронежського (1-го Українського) та Степового (2-го Українського) фронтів вдалося утворити на Правобережжі два стратегічні плацдарми – Кременчуцький (в районі Куцєволівка – Мишуричів – Бородаївка – Домоткань) і Київський (в районі Великий і Малий Букрин – Ржищів – Київ – Нові Петрівці – Димер – Ясногородка – Чорнобиль). Описуючи бої на плацдармах і в районі Кременчука, і в районі Києва, дослідник, сповідуючи власний підхід, напрацьований у попередніх роботах, відтворив їх з позицій героїзації учасників подій.

Особливу увагу автор монографії приділив діям 13-ї, 60-ї, 38-ї, 40-ї, 37-ї та 7-ї гвардійської армії, зусиллями яких були захоплені вище згадані плацдарми. Дії армії, які під час форсування Дніпра зазнали невдач, залишилися поза увагою історика. Для прикладу, Г.М. Уткін досить акуратно обійшов невдалу спробу 5-ї гвардійської армії Степового фронту захопити плацдарм у районі с. Власівка (нині Олександрійського району Кіровоградської області), де армійські частини понесли значні втрати²¹. На нашу думку, цей факт не є свідченням поверхового підходу дослідника до вивчення проблеми або ігнорування незручних фактів. Справа в тім, що в СРСР ще 1949 р. було ухвалено «Перелік відомостей, заборонених для оприлюднення у відкритих джерелах та на радіо»²². Відповідно до цього документу, радянською цензурою заборонялося публікувати у відкритих дослідженнях, а також у засобах масової інформації матеріалів, що стосувалися прорахунків радянського командування, радянських військовополонених, поразок Червоної армії та статистики щодо втрат Радянським Союзом живої сили і техніки в роки війни²³. На підтвердження того, що це не свідоме замовчування важливого аспекту проблеми дослідником, а вимога радянської цензури, можемо привести спогади командувача 5-ї

¹⁹ Битва за Днепр, 1943 / Великая Отечественная война 1941-1945: Энциклопедия / Гл. ред. М.М. Козлов. Москва 1985. С. 98-100; «Восточный вал» / Великая Отечественная война 1941-1945: Энциклопедия / Гл. ред. М.М. Козлов. Москва, 1985. С. 182-183.

²⁰ Коваль М.В. Битва за Дніпро 1943 / Енциклопедія історії України: В 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1: (А-В). С. 253-254; Грицюк В.М., Лисенко О.Є. «Східний вал» // Енциклопедія історії України: В 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9: (Прил – С). С. 922.

²¹ Чорний О.В. Героїзм і трагедія 5-ї гвардійської армії у битві за Дніпро у вересні – жовтні 1943 року // Наукові записки. Вип. 14. Серія: Історичні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. С. 181-193.

²² Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати и по радио. Москва, 1949. 74 с.

²³ Ibid. С. 20-21.

гвардійської армії генерала О.С. Жадова²⁴, в яких невдача армійських підрозділів на Дніпрі в районі с. Власівки теж не знайшла відображення²⁵.

З огляду на той же «Перелік...» Г.М. Уткін не порушив питання і про втрати Червоної армії на Дніпрі, і про злочинне використання «чорної піхоти» – щойно мобілізованих чоловіків на деокупованих територіях, яких радянське командування кидало в бій необмундированими та неозброєними.

Враховуючи те, що монографія була опублікована 1967 р., немає нагальної необхідності критикувати дослідника за розлогі пасажі про комсомольців і комуністів, а також про партійні осередки в армії, які відіграли «ключову» роль у найбільш складних, драматичних і трагічних епізодах битви за Дніпро. Цілком зрозуміло, що цей аспект у монографії тоді носив пропагандистсько-ідеологічний характер, нині ж потребує незаангажованої оцінки.

Не дивлячись на те, що автору довелося враховувати цензурні обмеження під час підготовки монографії, все ж аналіз засвідчує критичний підхід історика до висвітлення деяких дискусійних моментів або у випадках, де йому доводилося давати оцінку діям противника. У цьому контексті можна навести оціночні судження дослідника щодо прорахунків вищого армійського командування під час боїв за Київ. Г.М. Уткін зауважує, що на підступах до міста ретельно продумана координація дій 60-ї та 38-ї армій, які відповідно діяли у смузі Центрального і Воронежського фронтів, могла посприяти швидкому успіху Червоної армії на плацдармах. Також автор доволі критично ставиться до перенаправлення головного удару передових частин Центрального фронту з київського напрямку на гомельський, оскільки це відтягло у часі бої за столицю України та дало можливість противнику укріпити свої позиції²⁶.

В іншому випадку Г.М. Уткін, висловлюючи критичні міркування щодо невдалих дій військ 2-го і 3-го Українських фронтів на кіровоградсько-криворізькому напрямку, зазначає, що це був фактично провал радянського командування, яке планувало оволодіти Кривим Рогом і Кіровоградом у жовтні 1943 р., але не змогло реалізувати цього, навіть, до кінця року²⁷. Причинами невдалого наступу на окресленому напрямку дослідник визначив чіткі дії противника та надмірну поспішність радянського командування, що тягло за собою незлагодженість дій і розпорошування сил і засобів при виборі напрямків головних ударів²⁸.

Аналіз монографії засвідчує, що дослідник вбачав висхідною точкою у протистоянні РСЧА і Вермахту за подолання Дніпра і «Східного валу» наступ Південно-Західного і Південного фронтів на Донбасі і в Приазов'ї (13 серпня 1943 р.) та Центрального, Воронежського і Степового фронтів на чернігівсько-пригітському та полтавсько-кремненчуцькому напрямках (25 серпня 1943 р.)²⁹. Кінець битви автор визначив повторним звільненням міста Житомира військами 1-го Українського фронту (31 грудня 1943 р.) під час наступу на житомирсько-бердичівському напрямку³⁰. Таким чином, можна

---

²⁴ Жадов А.С. Четыре года войны. Москва: Воениздат, 1978. 334 с.

²⁵ Ibid. С. 126-130.

²⁶ Уткін Г.М. Штурм... С. 457.

²⁷ Ibid. С. 198.

²⁸ Ibid. С. 230-231.

²⁹ Ibid. С. 75-76.

³⁰ Ibid. С. 462.

констатувати, що Г.М. Уткін визначив хронологічні межі битви за Дніпро 13 серпня – 31 грудня 1943 р., що у просторових рамках означало визволення Лівобережної України та Донбасу, форсування Дніпра і захоплення двох стратегічних плацдармів на Правобережжі – в районі Києва та на південний захід від Кременчука. До виходу монографії «Штурм «Восточного вала» хронологічні рамки німецько-радянського протистояння на Дніпрі визначалися досить умовно – серпень-грудень 1943 року³¹.

У цілому можна сказати, що таке окреслення хронології битви та її територіальних меж вписувалося у бачення події Й.В. Сталіним у межах його ж трактування докорінного перелому у «Великій Вітчизняній війні» 1943 р.³² Також аналіз дослідження засвідчує, що автор дотримувався і сталінської концепції щодо символів докорінного перелому – Сталінградської битви (початок перелому), Курської битви (перелом, перехоплення стратегічної наступальної ініціативи Червоною армією) та битви за Дніпро (закріплення перелому)³³. І все це в межах одного року – 1943-го. Цей підхід до трактування докорінного перелому у німецько-радянській війні і до розуміння битви за Дніпро за великим рахунком зберігається й досі, в тому числі і в українській історіографії. Питання про необхідність переосмислення битви було обережно порушено у 2019-2021 роках³⁴.

Як відомо, Червона армія до кінця 1943 р. Дніпро в межах України не пододала. Частини Вермахту на рубежі 1943-1944 рр. утримували на лівобережжі в районі Нікополя т. зв. Нікопольський плацдарм, повністю контролювали нижню течію Дніпра, а також утримували Миронівсько-Звенигородський виступ, де мали шанс витіснити радянські частини за дніпровський рубіж. Г.М. Уткін це розумів, а тому завуальовано зробив натяк на те, що битву можна розглядати у ширших хронологічних межах. У цьому плані цікавим видається наступне твердження історика: «У ході битви за Дніпро Червона армія на південно-західному напрямку успішно провела вісім великих фронтових наступальних операцій: Чернігівсько-Прип'ятську, на київському і кременчуцькому напрямках, Донбаську, Запорізьку, Мелітопольську, Кіровоградсько-Криворізьку та Київську»³⁵. 3-поміж названих операцій бої 2-го і 3-го Українських фронтів на кіровоградському і криворізькому напрямках виходять за межі 1943 р., оскільки події пов'язані з відчутними успіхами в районі Кіровограда (нині – м. Кропивницький) і Кривого Рогу, сягають січня-лютого 1944 р.

Комплексна за підходом праця Г.М. Уткіна на тривалий час стала знаковою у межах

---

³¹ Битва за Днепр 1943 // Большая советская энциклопедия: [в 50-ти томах] / Гл. ред. Б.А. Введенский. Т. 14. Москва, 1952, С. 573.

³² «XXVI годовщина Великой Октябрьской Социалистической революции». Доклад Председателя Государственного Комитета Обороны товарища И.В. Сталина на торжественном заседании Московского совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями г. Москвы 6 ноября 1943 года // Известия. 1943. 7 ноября. С. 1.

³³ Уткін Г.М. Штурм... С. 413-414.

³⁴ Лисенко О.Є., Плявець Р.І. Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії // Український історичний журнал. 2019. № 4. С. 88-117; Чорний О.В. Битва за Дніпро: нові підходи до проблеми хронології та періодизації // Sectoral research XXI: characteristics and features: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the II International Scientific and Thoretical Conference (Vol. 1). October 15. 2021. Chicago, USA: European Scientific Platform. P. 36-37.

³⁵ Ibid. С. 19.

теми. Важливо відзначити, що усі довідки «Битва за Дніпро»³⁶ та «Східний вал»³⁷, що були опубліковані в енциклопедичних виданнях в СРСР після 1967 р. та в Україні після 1991 р. мають посилання на монографію «Штурм «Восточного вала». Деякі підходи і висновки автора залишаються актуальними й досі. Для прикладу, Г.М. Уткін розглядав проблему деокупації територій на схід від дніпровського рубежа цілісно, не відділяючи наступальні дії Південно-Західного та Південного фронтів на Донбасі від ударів Центрального, Воронежського та Степового фронтів на київському та полтавсько-кременчуцькому напрямках.

Після того як в СРСР з'явилося дослідження Г.М. Уткіна «Штурм «Восточного вала», більше радянськими істориками нічого серйозного у межах теми битви за Дніпро не було зроблено. Як правило, в подальшому битва розглядалася у межах загальних праць з історії «Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу проти фашистської Німеччини»³⁸ або ж з історії Другої світової війни³⁹, на сторінках яких протистояння представлено як широкомасштабна військова кампанія СРСР проти Німеччини кінця серпня – кінця грудня 1943 р., що ознаменувала завершення докорінного перелому в протистоянні РСЧА і Вермахту.

Сучасні наукові уявлення про битву за Дніпро майже повністю відповідають концептуальному баченню події Г.М. Уткіним. Єдине, чого не поділяють історики або знавці теми, це її хронологічні межі. У 70-х – 80-х роках минулого століття дослідники обмежилися 25 серпня – 23 або 24 грудня 1943 р., обґрунтувавши нижній рубіж початком наступу Червоної армії під Харковом, а верхній – завершенням радянського контрнаступу під Києвом, внаслідок якого війська 1-го Українського фронту остаточно відвели загрозу від повторного захоплення столиці України частинами Вермахту. Але це вже виходить за межі пропонованого дослідження.

Таким чином, оцінюючи науковий доробок Г.М. Уткіна як дослідника битви за Дніпро, можемо констатувати, що йому вдалося не лише підготувати одну з найбільш ґрунтовних праць з історії протистояння РСЧА і Вермахту, що розгорнулося довкола головної водної артерії України, а й створити концептуальне бачення битви, визначивши «Східний вал» головним об'єктом успіху Червоної армії і поразки Вермахту в осінньо-зимовій кампанії 1943 р. Зважаючи на зазначене, слід констатувати і те, що у доробку історика окремі аспекти битви за Дніпро або ж не знайшли відображення (провальні дії РСЧА, втрати живої сили і техніки), або ж були викладені відповідно до бачення події партійно-політичним керівництвом СРСР (німецько-радянське протиборство на Дніпрі і проблема докорінного перелому, унаслідування сталінської концепції переломного

---

³⁶ Битва за Днепр, 1943 // Великая Отечественная война 1941-1945: Энциклопедия / Гл. ред. М.М. Козлов. Москва 1985. С. 100; Коваль М.В. Битва за Дніпро 1943... С. 254.

³⁷ «Восточный вал» // Великая Отечественная война 1941-1945: Энциклопедия / Гл. ред. М.М. Козлов. Москва 1985. С. 183; Грицюк В.М., Лисенко О.Є. «Східний вал»... С. 922.

³⁸ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг.: В 6-ти т. / Гл. ред. комис. Поспелов Н.П. (пред.) и др. Т. 3. (Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 – декабрь 1943 гг.) / Под ред. Ю.П. Петрова. Москва 1964.

³⁹ История второй мировой войны 1939-1945: В 12 т. / Гл. ред. комис.: Д.Ф. Устинов (пред.) и др. Москва: Воениздат. Т. 12. Итоги и уроки второй мировой войны / [С.А. Тюшкевич, Н.Г. Андронников, А.А. Бабаков и др.; Редкол.: С.А. Тюшкевич (гл. ред.) и др.]. Москва, 1982.

1943 р.). Але ці та подібні вади радянської історіографії війни характерні не лише для досліджень Г.М. Уткіна. Норми радянської цензури 1950-х – 1960-х років і контроль процесу підготовки праць з історії війни ідеологічно-пропагандистськими органами КППС визначали суть і характер наукового осягнення як усієї німецько-радянської війни, так і її вузлових проблем, спонукаючи істориків спрощувати бачення протистояння РСЧА і Вермахту, замовчувати незручні події і факти, героїзувати здобутки та перемоги Червоної армії. Усвідомлення викладеного, критичний аналіз наукового доробку Г.М. Уткіна, використання зібраної ним фактографічної бази, а також залучення розсекречених архівних матеріалів може слугувати новому науковому вивченню битви за Дніпро.

Oleksandr Chorny

The Battle of the Dnipro in Scientific Output Hryhoriy Maksymovych Utkin

Abstract: The Battle for the Dnipro is one of the key battles in the confrontation between the Red Army and the Wehrmacht in the Eastern European theater of hostilities during World War II. In the course of it, the troops of five Soviet fronts completely cleared the Left Bank of the Dnipro and Donbas, forced the Dnipro watershed, captured several bridgeheads of strategic importance on its right bank, which at the beginning of 1944 were united into a single front line on the Right Bank of the Dnipro within the borders of Ukraine.

In Soviet militarism, the scientific understanding of the battle for the Dnipro was initiated only at the turn of the 1950 s and 1960 s. The military historian and participant in the war Hryhoriy Maksymovych Utkin became a significant researcher of the battle. The proposed article analyzes the scholarly work of the historian dedicated to the battle for the Dnipro and its key components. The study focuses on the fact that the scientist considered the battle for the Dnipro within much wider chronological and territorial boundaries than was accepted in the USSR before and after the publication of his fundamental work «Assault on the «East Wall». A large extent equated the extremely heavy confrontation of the opponents with the overcoming of the Red by the army of powerful Wehrmacht fortifications on the Dnipro and the Molochna River in September – October 1943, as well as the counteroffensive of the 1 st Ukrainian Front in the Kyiv region in November – December 1943.

Evaluating the work of the researcher on the history of the battle for the Dnipro, the author of the presented article states that a number of judgments and conclusions of H.M. Utkin still remain relevant.

Keywords: Hryhoriy Utkin, World War II, the battle for the Dnipro, Germany's East Wall, the Red Army, the Wehrmacht, militarism, historiography

УДК 282 : 94+908 (477.63)

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.4.171>

Наталія Мосюкова*

РИМО-КАТОЛИЦЬКІ СПІЛЬНОТИ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х РОКІВ

Анотація: У перші повоєнні роки на Дніпропетровщині існували дві римо-католицькі громади – у Дніпропетровську та Дніпродзержинську. Вони відновили свою діяльність (після репресій 1930-х років) ще у часи німецької окупації. Аналіз документів, які є в наявності, але не дають повної інформації, показав, що спільноти були подібні за своєю чисельністю, національною та віковою ознакою.

В умовах певної лібералізації відносин між державою та релігійними організаціями, римо-католики плекали надію на продовження своєї діяльності і після повернення радянської влади на українські землі. Держава ж усіяко перешкоджала повноцінному існуванню парафій, здійснювала фінансовий тиск на них, у результаті спільнота Дніпропетровська була змушена відмовитися від претензій на костел (громада Дніпродзержинська зустрічалася у приватному приміщенні). Спільноти знаходилися під наглядом влади, протягом другої половини 1940-х років тиск на релігійні організації посилювався.

Ключові слова: римо-католики, Дніпропетровщина, уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Дніпропетровській області, радянська влада, польська національна меншина

Тема історії релігій національних меншин у поліетнічній Україні завжди була актуальною. Це повною мірою стосується і діяльності громад Римо-Католицької Церкви. На Дніпропетровщині до спільнот цієї конфесії належали переважно представники польської національної меншини.

Реалії радянського суспільства не дозволяли об'єктивно висвітлювати означені проблеми, але в останні десятиріччя тема діяльності Римо-Католицької Церкви в СРСР, зокрема у 40-х роках ХХ ст., була у полі зору як українських, так і польських вчених. Здебільшого вони приділяли увагу політиці, яку проводила держава щодо релігійних інституцій, особливостям умов, в яких існувала РКЦ у повоєнні часи, методам протидії, що їх застосовувала влада по відношенню до громад цієї конфесії. Дослідники означеної проблематики В. Войналович¹, П. Бондарчук², В. Байдич³, Ю. Шиманьські⁴,

---

* Мосюкова Наталія Геннадіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та політології Українського державного університету науки та технологій (Дніпро, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9568-4681>; e-mail: nataszafranczeska@gmail.com

¹ Войналович В.А. Партийно-державна політика щодо релігій та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.

² Бондарчук П.М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. // Український історичний журнал. 2010. № 2. С. 137-163.

³ Байдич В. Римо-католицизм у контексті розвитку державно – церковних стосунків в СРСР (1920-1960-ті рр.). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12423/19-Baidych.pdf>

⁴ Szymanski J. Historia laicyzacji. Skala oddziaływania antyreligijnego na sytuację Kościoła Katolickiego na Wchodzie // Sympozjum. 2005. № 1. S. 9-58.

Ю. Дембінські⁵, О. Калакура⁶ стверджують, що у другій половині 1940-х років РКЦ піддавалася тиску і репресіям – влада закривала костели, у першу чергу ті, які не мали постійного священника, діючим ксьондзам забороняла обслуговувати інші парафії, відбувалися репресії проти католицького духовенства, відмовляли у реєстрації священнослужителям і громадам, забороняли проводити релігійну освіту дітей, а також діяльність гуртків і груп вірян, здійснювали економічний тиск.

Попри успіхи у висвітленні політики, яку проводила радянська держава щодо Римо-Католицької Церкви, діяльність спільнот означеної конфесії окремих міст України вивчена ще недостатньо. Так, історію римо-католицької громади Дніпропетровська було досліджено в праці В. Старостіна⁷, але вчений лише побіжно торкнувся подій, що відбувалися у 40-і роки ХХ ст. в парафії святого Йосипа (м. Дніпропетровськ). Історія римо-католицької спільноти обласного центра висвітлювалась у публікаціях Н. Мосюкової⁸.

Метою даної праці є дослідження умов, в яких у перші повоєнні роки існували римо-католицькі громади Дніпропетровщини, визначення їх вікового, соціального, національного складу.

Джерельною базою статті є документи, що зберігаються у Державному архіві Дніпропетровської області. Означений період історії римо-католиків Дніпропетровщини вперше став предметом окремого наукового дослідження.

У часи німецької окупації на початку 1940-х рр. деякі римо-католицькі спільноти на українських землях відновили свою діяльність. Після повернення радянської влади такі громади продовжували діяти.

Ще у ході Другої світової війни керівництво СРСР вирішило переглянути своє ставлення до релігійних інституцій. У першу чергу це стосувалося Російської Православної Церкви, але певна лібералізація з боку держави (у порівнянні з кінцем 1930-х років) торкнулася і РКЦ. Для «систематичного нагляду за дотриманням законодавства в релігійній сфері, інформування органів влади про випадки його порушення, уживання заходів щодо їх запобігання, а при неодноразовому порушенні законів – ініціювання зняття з реєстрації духівництва чи релігійного об'єднання... була створена Рада у справах релігійних культів»⁹.

Римо-католицька спільнота Дніпропетровська відновила свою діяльність на початку 1940-х років і навіть мала свого настоятеля – отця П'єтро Леоні, що прибув до міста разом з італійськими військовими і був їх капеланом.

Після від'їзду священника у 1943 р. громада продовжувала збиратися у місцевому костелі та знаходилася під пильним наглядом влади. Вже у 1945 р. уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Дніпропетровській області Павлов відправляв керівництву інформаційні звіти, відомості, довідки щодо релігійних спільнот і молитовних будівель області. Це був період, як він сам зазначає, «вивчення окремих спільнот,

---

⁵ *Debinski J.* Kosciol Katolicki w Rosji // *Studia Wlclawskie*. 2012. № 14. S. 472–487.

⁶ *Калакура О.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. Київ: Знання України, 2007. 508 с.

⁷ *Старостін В.* Історична довідка до проекту реставрації костельу в ім'я святого Йосипа по пр. К. Маркса, 91 у м. Дніпропетровську. Дніпропетровськ: ГО «Інститут суспільних досліджень». 2010. 39 с.

⁸ *Мосюкова Н.* Катеринославська (Дніпропетровська) римо-католицька парафія у 20-ті роки ХХ сторіччя // *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 1. С. 25–33.

⁹ *Бондарчук П.М.* Вказ. праця. С.140.

вивчення служителів культів», а основним методом роботи – індивідуальна бесіда¹⁰. У 1946 р. інформацію було систематизовано і звіти щодо релігійних громад, їх молитовних будинків і служителів культу чиновник надавав щоквартально. Звіти він відправляв також і в НКДБ¹¹.

Римо-католицька спільнота Дніпропетровська у 1945–1946 рр. не мала ксьондза, не була численною у порівнянні, наприклад, з євангельськими християнами-баптистами (їх в області нараховувалося до 5 тисяч станом на 5 липня 1946 р.¹²), які мали і пресвітерів (їх кількість збільшувалася – станом на 1 квітня 1946 р. їх було 77, на 1 липня 1946 р. – вже 82)¹³.

У звітах уповноваженого Ради у справах релігійних культів Павлова за 1945 р. немає інформації щодо чисельності католицької спільноти обласного центра, а в праці В. Старостіна зазначено, що в той час громада «нараховувала не більше 20–30 осіб»¹⁴. Вважаємо, що зазначена кількість не відповідає дійсності. Підстави стверджувати це дає аналіз документів, що збереглися у фонді уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Дніпропетровській області. Бодай якусь інформацію про чисельність і склад спільноти дозволяють отримати списки, які парафіяни подавали для реєстрації громади й отримання дозволу на користування костелом.

У документах є чотири списки: 1) список «двадцятки», який налічував 35 осіб; 2) список парафіян, що звернулися з проханням про дозвіл здійснювати обряди у костелі, в ньому налічувалося 33 особи; 3) список засновників римо-католицької спільноти Дніпропетровська (20 осіб); 4) список парафіян, які звернулися до влади з проханням зареєструвати громаду (20 осіб)¹⁵. Найбільший за кількістю підписантів є перший список, але в кожному з наступних є певна кількість нових прізвищ у порівнянні з попередніми. Так, другий список містить 17 нових прізвищ, третій – 14, четвертий – 9. Разом це складає 75 осіб – і це людей активних, таких, що не побоялися в умовах тоталітарної держави, яка ще не так давно нищила все, що мало назву «католицьке», відкрито визнати свій релігійний статус, вказати національність, місце роботи, домашню адресу. Є всі підстави вважати, що реальна кількість громади була більшою. Підтвердженням цього є також цифри, визначені представником влади у 1946 р.

Уповноважений Ради у справах релігійних культів Павлов називає таку кількість парафіян: 1 жовтня – 200–300 осіб, 2 жовтня – не більше 200 осіб¹⁶, станом на 1 січня 1947 р. – 150–200 осіб¹⁷. Отже, він не володів точною інформацією, але цифра 200 фігурує в усіх трьох звітах, отже, з певною долею вірогідності можна вважати, що приблизно такою була чисельність парафіян костелу святого Йосипа.

Названі вище списки дають можливість дослідити вік і соціальний статус 66 членів спільноти (четвертий список не містить таких даних). Їх аналіз дозволяє стверджувати, що молоді (людей, віком до 30 років) у спільноті (принаймні, в активній частині) було дуже

---

¹⁰ Держархів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. Р-6463. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 33, 34.

¹¹ Ibid. Арк. 46, 47, 55.

¹² ДАДО. Ф. Р-6463. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 14.

¹³ Ibid. Арк. 18.

¹⁴ Старостін В. Вказ. праця. С. 31.

¹⁵ ДАДО. Ф. Р-6463. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 64, 71, 70, 63.

¹⁶ ДАДО. Ф. Р-6463. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 38, 40.

¹⁷ ДАДО. Ф. Р-6463. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 37.

мало – лише 3 особи, серед них – одна службовиця, одна робітниця й одна учениця. Найбільш численною була група віком 60+ – 32 особи, які (за окремими винятками) не працювали. Майже не відрізнялася від неї за кількістю група парафіян зрілого, працездатного віку (від 31 до 60 років) – 31 особа, серед них 11 працюючих (робітники та службовці) і 20 – домогосподарки, пенсіонери, інваліди.

У першому списку чоловіки склали меншість (їх було лише 8 з 35 осіб, зазначених у списку «двадцятки»). Другий, третій і четвертий списки не дають повної інформації щодо статі парафіян. Про те, що більшість спільноти склали жінки, записано й у звіті уповноваженого Ради у справах релігійних культів Павлова¹⁸.

Визначити національний склад громади дає можливість теж тільки список «двадцятки», який містив 35 осіб¹⁹. Переважна більшість підписантів – поляки (27 осіб), що складало 77% від загальної кількості, було також четверо вірмен, двоє латишів, литовка та білоруска.

Дані, які маємо у своєму розпорядженні, не дають можливості точно визначити національний склад всієї парафії, але дають змогу підрахувати приблизну кількість поляків у ній. Вона дорівнювала 154 (77% від 200).

Останні відомі дані про кількість членів спільноти (до 1946 р.) обласного центра були за 1929 рік, тоді вона налічувала 229 осіб²⁰. Отже, за ці 17 років чисельність римо-католицької громади майже не змінилася. Бракує даних, щоб дослідити, чи змінився суттєво склад спільноти. Ймовірно, «кістяк» громади залишився і залякати людей, які входили до його складу, владі не вдалося. У більшості своїй це були люди зрілого віку, свідомість яких формувалася добрим католицьким вихованням ще до початку часів, коли більшовики активно почали «промивати людям мізки» своєю пропагандою, тобто до 1920 р. Людей, які на момент встановлення радянської влади у Катеринославі (з 1926 р. – Дніпропетровськ – *Авт.*) були підлітками (мали до 15 років, відповідно у 1945 р. – до 40 років), за розрахунками автора було мало – лише 10 осіб з 66²¹. Отже, державній атеїстичній пропаганді вдалося задурити голову значній кількості молоді або ця категорія населення боялася в силу різних обставин відкрито висловлювати своє ставлення до віри.

У досліджуваній період на Дніпропетровщині існувала ще одна римо-католицька громада – у Дніпродзержинську, яка нараховувала теж приблизно 200 осіб. Це зазначав у своїх звітах уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Дніпропетровській області: «...всіх членів нараховує до 200 осіб»²² (документ за 5 липня 1946 р.), «...чисельність (громади у Дніпродзержинську – *Авт.*) – 200-300 осіб»²³ (документ за 1 жовтня 1946 р.), «...кількість членів не перевищує 200 осіб»²⁴ (документ за 2 жовтня 1946 р.). Переважна більшість парафіян костелу святого Миколая належала до польської національної меншини (станом на 01.01.1926 року зі 183 вірян 180 були поляками²⁵, підстав для суттєвих змін національного складу протягом наступних двадцяти років не було).

---

¹⁸ ДАДО. Ф. Р-6463. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 40.

¹⁹ ДАДО. Ф. Р-6463. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 64.

²⁰ Мосюкова Н. Вказ. праця. С. 31.

²¹ ДАДО. Ф. Р-6463. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 64, 71, 70.

²² ДАДО. Ф. Р-6463. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 12.

²³ Ibid. Арк. 38.

²⁴ Ibid. Арк. 40.

²⁵ ДАДО. Ф. Р-1278. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 27.

На той момент у Дніпропетровській області інших громад означеної конфесії не існувало, а були «тільки одиниці католиків»²⁶.

У першому півріччі 1947 р. римо-католицька спільнота обласного центра продовжувала існувати (як і в сусідньому Дніпродзержинську) «без помітних змін, замкнуто»²⁷. Саме так охарактеризував її у своєму звіті уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Дніпропетровській області. Чисельність громад не зменшилася і складала, за словами чиновника, 200–400 осіб у кожній, відвідуваність служб – 20–100 осіб²⁸. Обидві спільноти існували без священника, але не втрачали надії на його приїзд. Вони навіть спробували зв'язатися з «єпископами Риги та Вільнюса», але ці спроби «закінчилися нічим – не отримали відповіді»²⁹.

Дніпропетровська громада збиралася у націоналізованому костелі, Дніпродзержинська – у приватній будівлі (костел був зайнятий під склад або виробничі організації)³⁰. Римо-католицька спільнота обласного центра мала бажання отримати реєстрацію та право користуватися костелом і збирала для цього документи з 1945 р. (перший з них датований 22 липня³¹). До храму з перевіркою приходили представники від різних державних інституцій, робили зауваження. Римо-католики Дніпродзержинська теж хотіли користуватися своїм костелом, але «заявили, що до приїзду ксьондза не зможуть прийняти... будівлю»³².

Громада Дніпродзержинська встигла зареєструватися (14.09.1945 р.³³), Дніпропетровська – ні. Слово «встигла» вжито не випадково, бо, як зазначає у своєму звіті керівництву уповноважений Ради у справах релігійних культів Павлов, «Дніпродзержинська католицька спільнота була зареєстрована до Вашої вказівки»³⁴. Отже, крім офіційних документів влади, що і так містили багато заборон, існували таємні «вказівки», які ще більше ускладнювали життя римо-католикам. Чиновник надав вірянам цієї конфесії таку характеристику: «Представники як однієї, так і іншої спільноти за власною ініціативою до мене не з'являються..., від висвітлення внутрішнього життя спільнот ухиляються»³⁵.

Далеко не ідеальна релігійна ситуація 1945–1946 років погіршилася ще більше у 1947 р. Так, П. Бондарчук вважає, що саме на цей рік припадають «перші ознаки охолодження державно – церковних стосунків, а у другій половині 1948 р. відбувся їх злам»³⁶. Становище Римо-Католицької Церкви в СРСР ускладнювало протистояння між радянським керівництвом і Ватиканом, а також те, що РКЦ не йшла на співпрацю з владою.

20 січня 1947 р. Рада релігійних культів при Раді Міністрів СРСР вислала на місця вказівки «конкретних заходів», які стосувалися, у першу чергу, «вивчення особистості кожного

---

²⁶ ДАДО. Ф. Р-6463. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 40.

²⁷ ДАДО. Ф. Р-6463. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 5, 16.

²⁸ Ibid. Арк. 19.

²⁹ Ibid. Арк. 16.

³⁰ Ibid. Арк. 17.

³¹ ДАДО. Ф. Р-6463. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 64.

³² ДАДО. Ф. Р-6463. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 22.

³³ ДАДО. Ф. Р-6463. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 38.

³⁴ Ibid. Арк. 5.

³⁵ ДАДО. Ф. Р-6463. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 40.

³⁶ Бондарчук П.М. Вказ. праця. С. 143, 144.

ксьондза», діяльності парафіяльного активу й організацій католиків³⁷. Зазначалося також, що «двадцятка» повинна вказати, що «вона просить... зареєструвати парафію і передати їм у безстрокове та безоплатне користування костел та культове майно»³⁸. Посилився фінансовий тиск на громаду – влада вимагала взяти на себе відповідальність за проведення ремонту будівлі. Це завдання було для спільноти непосильним і вона була вимушена відмовитися від такої «пропозиції».

Для римо-католиків обласного центра роковим стало літо 1948 р. Посилення утисків з боку влади щодо релігійних організацій взагалі, і католиків зокрема, збіглося з призначенням на посаду нового уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Дніпропетровській області. З 3 червня 1948 р. ці обов'язки почав виконувати А. Гришко. Він зазначив, що спільнота не зареєстрована, договір на користування культовою спорудою не підписала та взявся за її ліквідацію. Уповноважений «розправився» з громадою протягом двох перших місяців свого перебування на посаді. 27 липня 1948 р. у рішенні щодо передачі будівлі костелу у ведення виконкому Дніпропетровської міськради депутатів трудящих він написав, що віряни цієї конфесії три роки «ігнорували радянське законодавство» і тим «самі себе позбавили права на законне існування своєї спільноти»³⁹. Костел у католиків відібрали, його будівлю передали Дніпропетровській міськраді.

На 1 жовтня 1948 р. у Дніпропетровській області залишилася лише одна римо-католицька громада – у місті Дніпродзержинськ, яка, за словами уповноваженого Ради у справах релігійних культів А. Гришка «все ще продовжувала чекати на приїзд ксьондза»⁴⁰. Він повідомляв, що ця спільнота налічує 242 особи і нічим себе не проявляє. У звіті також зазначив, що «костел знаходиться у приватному приміщенні і складається з двох кімнат... З 242 членів: чоловіків – 43, жінок – 199; до 25 років – 6 осіб, від 25 до 30 – 5, від 30 до 40 – 27, від 40 до 50 – 34, від 50 до 60 – 39, від 60 і вище – 131 особа. За соціальним статусом: робітники – 33, службовці – 5, домогосподарки – 90, утриманці – 17, пенсіонери та інваліди – 186»⁴¹.

Римо-католицька громада Дніпродзержинська за багатьма ознаками була подібною до тієї, яка існувала в обласному центрі. Так, обидві спільноти склалися переважно з поляків і мали однакову (або майже однакову) чисельність. Для парафії святого Миколая уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Дніпропетровській області надав дані про вік і соціальний статус її членів, а для римо-католиків обласного центра розрахунки проводив автор. В умовах відсутності повної інформації в документах, була можливість проаналізувати вік і соціальний статус лише 66 парафіян костелу святого Йосипа, тобто приблизно 1/3 частини їх загальної кількості.

Отже, у Дніпродзержинську з 242 парафіян осіб віком до 30 років було 11, у Дніпропетровську – 3 з 66 (тобто по всій парафії їх було приблизно 9). Осіб віком від 31 до 60 років у Дніпродзержинську було 100, а у Дніпропетровську – приблизно 93 (31×3). Найбільшу групу й у Дніпродзержинську, і в обласному центрі склали парафіяни, яким було більше 60 років – 131 особа в районному місті, 96 (32×3) – в обласному.

---

³⁷ ДАДО. Ф. Р-6463. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 6-7.

³⁸ Ibid. Арк. 12.

³⁹ Ibid. Арк. 56.

⁴⁰ ДАДО. Ф. Р-6463. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 36.

⁴¹ ДАДО. Ф. Р-6463. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 10.

Переважно більшість обох громад склали люди, які (на той момент) не працювали. Більш точне порівняння за соціальним статусом не вважаємо можливим здійснити, бо у поданій інформації по Дніпродзержинській громаді уповноважений помилився у розрахунках (якщо скласти надану кількість осіб за соціальним статусом, отримаємо цифру 331 замість 242⁴²).

У звіті за I квартал 1949 р. уповноважений Ради у справах релігійних культів А. Гришко зазначив, що «Дніпродзержинська спільнота нічим себе не проявляє», що «ружаньца» (молитовна група, яка молиться Розарій – *Авт.*) при костелі немає (за словами голови правління Сеньковської)⁴³. Але це, на нашу думку, зовсім не означає, що такої групи насправді не було. Католики чудово розуміли, що не всю інформацію треба повідомляти представнику радянської влади.

Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Дніпропетровській області писав у звіті про «обмежену» відвідуваність молитовних зібрань у Дніпродзержинську: «Сидит в костеле 9 старух, поют свои песни. Можно увидеть также в костеле и одного старика, который то и дело поочередно преклоняется перед каждой иконой – совершает молитвы, не обращая внимания на пение старух»⁴⁴. Але попри все спільнота жила й у 1949 р. ще існувала.

Римо-католицька громада Дніпропетровська була ліквідована у липні 1948 р., тобто раніше. Причини цього, на нашу думку, наступні:

1. Спільнота обласного центра (на відміну від римо-католиків Дніпродзержинська) не встигла зареєструватися до того моменту, як «система» розробила чіткі заходи протидії збільшенню кількості релігійних організацій. У результаті влада мала «законні» підстави для ліквідації громади – «порушення радянського законодавства», бо громада не була зареєстрована, але «богослужіння у костелі здійснювала»⁴⁵.

2. Римо-католики Дніпродзержинська збиралися у приватному будинку, а Дніпропетровська – у костелі. Будівля у центрі міста була об'єктом зазіхання багатьох організацій (уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Дніпропетровській області писав, що «з'явилося багато претендентів на цю будівлю»)⁴⁶.

3. Дніпропетровськ – обласний центр, Дніпродзержинськ – менш помітне місто, отже, римо-католики одного з найбільших міст України, напевно, дратували владу більше, ніж подібна спільнота, але районного центра.

Не тільки Дніпропетровська, а і Дніпродзержинська громада не дочекалася на приїзд ксьондза. У кінці 1940-х років шансів продовжувати свою діяльність у будь-якої релігійної організації залишалося менше, ніж в середині 1940-х років.

Таким чином, на Дніпропетровщині у перші повоєнні роки діяли дві римо-католицькі громади – у Дніпропетровську та Дніпродзержинську. Попри певну лібералізацію відносин між державою та релігійними організаціями, спільноти відчували тиск з боку влади, яка перешкождала їх нормальній діяльності та застосовувала для цього

---

⁴² ДАДО. Ф. Р-6463. Оп. 1. Спр. 7.

⁴³ Ibid. Арк. 9, 10.

⁴⁴ ДАДО. Ф. Р-6463. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 36.

⁴⁵ Ibid. Арк. 35.

⁴⁶ Ibid. Арк. 63.

наступні методи: фінансовий тиск, чиновницька тяганина в оформленні реєстрації, унеможливлення приїзду ксьондзів, без яких парафії не могли повноцінно існувати. Громади знаходились під наглядом влади, уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Дніпропетровській області, який безпосередньо цим займався, отримував від керівництва додаткові вказівки щодо перешкоджання діяльності спільнот. Щороку тиск з боку держави посилювався.

Римо-католицькі громади Дніпропетровська та Дніпродзержинська за багатьма ознаками були подібні: мали однакову (або майже однакову) чисельність, переважна більшість парафіян обох спільнот належала до польської національної меншини, громади склалися з людей середнього та старшого віку, свідомість яких формувалася добрим католицьким вихованням ще у дорадянські часи. Значна частина парафіян, зокрема тих, які не побоялися вказати свої особисті дані та поставити підпис у документах, на той момент не працювала та належала до груп пенсіонерів, інвалідів, домогосподарок; серед вірян також були робітники та службовці.

Римо-католицька спільнота Дніпропетровська не встигла швидко зареєструватися й отримати право користуватися релігійною спорудою до посилення тиску з боку державних органів. Владі вдалося змусити парафіян костелу святого Йосипа відмовитися від претензій на релігійну будівлю (громада Дніпродзержинська зустрічалася у приватному приміщенні), яка знаходилася в центрі міста і на яку претендували державні організації Дніпропетровська.

Natalia Mosiukova

Roman Catholic communities of Dnipropetrovsk in the second half of the 1940s

Abstract: In the first post-war years, two Roman Catholic communities operated in the Dnipropetrovsk region – in Dnipropetrovsk and Dniprodzerzhinsk. Despite a certain liberalization of relations between the state and religious organizations, the communities felt pressure from the authorities, which hindered their normal activities and used the following methods for this: financial pressure, bureaucratic red tape in registration, making it impossible for priests to arrive, without which the parishes could not fully exist.

The communities were under the supervision of the authorities, the commissioner of the Council for Religious Cults under the Council of Ministers of the USSR in the Dnipropetrovsk region, who was directly involved in this, received additional instructions from the leadership to prevent the activities of the communities. Every year, the pressure from the state increased.

The analysis of documents that are available, but do not provide complete information, showed that the Roman Catholic communities of Dnipropetrovsk and Dniprodzerzhinsk were similar in many respects: they had the same (or almost the same) number, the vast majority of parishioners of both communities belonged to the Polish national minority, communities consisted of middle-aged and older people, whose consciousness was shaped by a good Catholic upbringing even in pre-Soviet times.

A significant part of the parishioners, in particular those who were not afraid to indicate their data and sign the documents, were not working at that time and belonged to the groups of pensioners, disabled people, housewives; among the believers there were also workers and employees.

The Roman Catholic community of Dnipropetrovsk did not have time to quickly register and obtain the right to use the religious building before the pressure from the state authorities intensified.

The authorities managed to force the parishioners of St. Joseph's Church to give up their claims to the religious building (the Dniprodzerzhinsk community met in a private room), which was located in the center of the city and claimed by state organizations of Dnipropetrovsk.

Keywords: Roman Catholics, Dnipropetrovsk region, commissioner of the Council for Religious Cults under the Council of Ministers of the USSR for Dnipropetrovsk region, Soviet government, Polish national minority

УДК 94 : [271.222 (470+571)] (477.52/.54) «1944/1953»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.4.172>

В'ячеслав Оліцький*

РПЦ У РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТТІ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ У 1944–1953 РОКАХ

Анотація: У статті розглянуто становище РПЦ періоду пізнього сталінізму на території Північно-Східної України. Проаналізовано особливості формування мережі даної релігійної організації в регіоні у середині 1940-х років та її трансформації у наступне десятиліття. Охарактеризовано релігійну мережу, кількість і склад церковнослужителів і шляхи їх поповнення. Визначено труднощі, з якими стикалися правлячі архієреї у питаннях функціонування церкви та сценарії їх вирішення. Охарактеризовано заходи до яких вдавалися єпископи та священники для збереження кількості віруючих і парафій, підтримки релігійності населення. Зосереджено увагу на мережі монастирів єпархій Північно-Східної України та їх місця у релігійному житті регіону. Подано інформацію про господарську діяльність, майнове та матеріальне становище чернецих обителів.

Ключові слова: релігія, православ'я, Руська православна церква, Український екзархат, священник, монастир, парафія, радянська влада

Релігійне життя, державно-церковні та міжконфесійні відносини в Україні ХХ–ХХІ ст. традиційно належать до сфери актуальних наукових досліджень. Інтерес до даного напрямку ще більше посилюється у зв'язку із російсько-українською війною та позицією РПЦ, яку вона зайняла, реагуючи на події останнього часу. Значна кількість процесів у сучасній Православній церкві, особливо РПЦ та її частини в Україні, беруть свій початок або безпосередньо пов'язані із церковною історією другої половини ХХ ст. У період пізнього сталінізму не лише формуються основи сучасної РПЦ, а фактично вибудовується та схема державно-церковних відносин, яка притаманна даній церкві сьогодні. У цей час відновлюється церковна структура та закладаються традиції релігійного життя, які диктуватимуть умови відродження парафій РПЦ у кінці 1980-х рр. Варто враховувати той факт, що релігійне життя в Україні мало певну регіональну специфіку, що простежується до сьогодення.

Під Північно-Східною Україною у даній статті розуміємо територію сучасних Чернігівської та Сумської областей. Ці адміністративні одиниці характеризуються подібністю церковних процесів воєнного та повоєнного періоду. Це ті регіони, де на початок 1940-х рр. залишалося найменше діючих церков. Зокрема – на Сумщині не функціонував жоден храм. А в період нацистської окупації тут сильні позиції посідали автономісти, які зберігали зв'язок із РПЦ. Відповідно, в середині 1940-х рр. РПЦ з легкістю заповнила вакуум релігійного життя регіону. Наслідки цього простежуються і в сучасній

---

* Оліцький В'ячеслав Олександрович – кандидат історичних наук, в.о. завідувача кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка (Суми, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>; e-mail: olitckiy@gmail.com

міжправославній структурі Північно-Східної України. 30 років, починаючи з 1959 р., Сумська єпархія перебувала у тимчасовому підпорядкуванні чернігівських архієреїв, що додатково свідчить про подібність релігійних процесів у даних єпархіях, а враховуючи географічне розташування – можливість на їх прикладі говорити про Північно-Східну Україну.

Різноманітні аспекти релігійного життя України другої половини ХХ ст. широко представлені сучасною історіографією. П. Бондарчук у першу чергу зосередив увагу на дослідженні релігійної свідомості віруючих¹. Окремо автор звертається до проблеми соціорелігійного життя періоду пізнього сталінізму². У спільній історичній розвідці П. Бондарчук і В. Даниленко проаналізували роль релігії та церкви у повсякденному житті українців³. Монографія Н. Шліхти присвячена історії РПЦ в Україні середини 1940-х – початку 1970-х рр.⁴

Традиційно, широке відображення історії РПЦ другої половини ХХ ст. в СРСР міститься у російській історіографії⁵. Російські дослідники привертають увагу до загальносоюзних процесів, часто акцентуючись на території центральної Росії.

В українській історіографії присутні дослідження регіонального характеру, зокрема у 2021 р. Р. Пуйда захистив докторську дисертацію з історії церковно-релігійних процесів Західної України другої половини 1960-х – першої половини 1980-х років⁶. Ф. Юхно проаналізував закриття православних монастирів на Чернігівщині у період пізнього сталінізму та хрущовської відлиги⁷. Попри значну кількість історичних праць з даної теми, вважаємо, що сучасній вітчизняній історіографії все таки бракує праць, які б висвітлювали проблему на регіональному рівні.

Метою статті є висвітлення умов та особливостей функціонування Руської православної церкви у північно-східних областях України, з'ясування місця даної релігійної структури в релігійному житті регіону.

Говорячи про РПЦ на теренах Північно-Східної України варто зауважити значну різницю в її становищі в регіоні у порівнянні як із Московською патріархією в цілому, так і з

---

¹ Бондарчук П.М. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940-1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 322 с.

² Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко. У 3-х частинах. Ч. 3. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 91-148.

³ Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 343-433.

⁴ Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2011. 468 с.

⁵ Гераськин Ю.В. Русская православная церковь, верующие, власть (конец 1930-х – 1970-е годы XX века). Рязань, 2007. 272 с.; Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. Москва: Республика, 1995. 511 с.; Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 годах). Москва: Крутицкое Патриаршее Подворье. Общество любителей церковной истории, 1999. 399 с.

⁶ Пуйда Р.Б. Церковно-релігійні процеси в західних областях Української РСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр.: регіональні особливості. Дис... д. іст. н. Львів. 2021. 418 с.

⁷ Юхно Ф.А. Закриття православних монастирів радянською владою в Чернігівській області у 1945-1962 рр. *Сівєричина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 406-410.

окремими регіонами України. Це полягало, насамперед, у тому, що переважна більшість діючих парафій була відроджена у період нацистської окупації, здебільшого стараннями парафіян. Попри це, у регіоні, на відміну від сусідніх областей, так і не вдалося налагодити сильну церковну структуру УАПЦ, абсолютна більшість громад належала АПЦ. Не останнє місце в цьому відіграло те, що сильні позиції автономістів толерувалися німецькою окупаційною адміністрацією⁸. Звичайно, що позиція Московської патріархії відіграла певну роль у церковному житті регіону, зокрема і тому, що офіційне відновлення діяльності РПЦ в СРСР співпадало із звільненням Північного-Сходу України від нацистської окупації. Проте, інкорпорація парафій АПЦ до складу РПЦ вимагала певного часу та зусиль. Так само, із приходом на ці території радянської армії, влада змушена була рахуватися із реаліями церковної структури. Зокрема це проявлялося у кількості діючих парафій. Наприклад, на Сумщині на середину 1944 р. діяло 240 парафій із яких 116 постали у 1941 р. Після 1943 р. в області не зафіксовано відкриття жодної нової церкви. Переважна більшість протягом 1941-1943 рр. належала до АПЦ, окремі парафії перебували в юрисдикції УАПЦ або підгорнівців. На весну 1944 р. можна говорити про закриття окремих церков. Даний процес не був системним, швидше винятковим. На території Сумської області закрито 4 храми, у тому числі Сумський Воскресенський собор, який перебував у користуванні парафії підгорнівців⁹.

Попри формальну можливість не дозволяти функціонування діючих храмів, влада з різних причин не йшла на даний крок, надаючи дозволи на відкриття уже діючих церков. Паралельно відбувалася їх інкорпорація до нової системи державно-церковних відносин і до єдності із РПЦ. Зокрема, утворюються нові єпархії РПЦ на теренах, де таких не існувало й обираються правлячі архієреї. Межі єпархій співпадали із адміністративними межами областей союзних республік. Так, у грудні 1943 р. за пропозицією Патріарха Синод РПЦ утворив Сумську єпархію¹⁰. Для забезпечення діючих єпархій архієреями та приєднання колишніх обновленських парафій практикувалося прийняття до складу РПЦ колишніх обновленських єпископів. Зокрема, через чин покаяння 4 грудня 1943 р. було прийнято в суцшому сані колишнього Сумського єпископа Корнілія (Попова) та призначено на цю ж кафедру. На Чернігівській кафедрі залишався архієпископ АПЦ Симон (Івановський)¹¹. У 1945 р. відбувається зміна обох архієреїв. Чернігівську кафедру очолює єпископ Борис, а Сумську – нововисвячений єпископ Іларіон (Прохоров)¹². У 1947 р. вчергове змінюється чернігівський архієрей, ним стає випускник Кременецької духовної семінарії, колишній насельник Почаївської лаври – висвячений у 1947 р. в єпископський сан Яків (Заїка). Маючи значний досвід чернечого життя, він основну увагу зосереджує на налагодженню

---

⁸ Смирнов А.І. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 363; Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні. Харків: Акта, 2013. С. 540.

⁹ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 12. Спр. 4. Арк. 2-16.

¹⁰ Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Сборник документов / Сост. О.Ю. Васильева, И.И. Кудрявцев, Л.А. Лыкова. Москва: Издательство Крутицкого подворья, 2009. С. 265-266.

¹¹ Акт о воссоединении обновленческого епископа Корнилия (Попова). Журнал Московской патриархии. 1943. № 4. С. 10-11.

¹² Назначения на архиерейские кафедры. Журнал Московской патриархии. 1945. № 10. С. 30-31.

молитовного життя, зокрема дотриманню церковного уставу та регулярних богослужінь. За це мав значний авторитет, у першу чергу серед чернецтва єпархії¹³.

Протягом 1940-х років приймаються нормативно-правові документи, які регулювали правову сторону функціонування церкви. Головною засадою діяльності релігійних громад була їхня реєстрація. 28 листопада 1943 р. прийнято постанову РНК СРСР «Про порядок відкриття церков», яка відображала механізм даної процедури, чітко визначала основні напрямки діяльності. Органи державної влади фіксували відомості про активи релігійних громад, їх виконавчі органи та церковнослужителів. На думку П. Бондарчука та В. Даниленка механізм реєстрації релігійних громад створював значні перепони для зростання їх кількості¹⁴. Проаналізувавши справи парафій Сумської єпархії, відзначимо їх уніфікований характер щодо реєстрації. Попри фактичну діяльність храмів, віруючі змушені були подати заяви про наміри створення парафій, зазначивши членів церковної ради – так званої двадцятки. Окремо реєструвалися церковна рада та ревізійна комісія. На кожного члена церковної ради, як і на духовенство, заводилися реєстраційні картки. Фактично усі діючі парафії отримали відповідні документи у 1945 р.¹⁵ Таким чином, процес державної реєстрації в регіоні тривав близько двох років з моменту виходу постанови.

На квітень 1947 р. на теренах краю діяло 652 храми, 395 у Чернігівській області та 257 у Сумській. Внаслідок закриття та переобладнання храмів у передвоєнний період, близько 20% парафій не мали типових приміщень, використовуючи для відправлення богослужінь молитовні будинки – переобладнані житлові будинки або церковні приміщення, перероблені під радянські установи¹⁶.

У другій половині 1948 р. відбувається погіршення державно-церковних відносин у СРСР. Це призводить до спроб зменшити церковну активність. За період серпень 1948 р. – березень 1953 р. офіційно не було відкрито жодного молитовного будинку. Навпаки, починається відбирання молитовних будинків і переобладнання їх під клуби¹⁷. Ці ж процеси відбуваються й у північно-східних єпархіях України. Першими об'єктами для зняття з реєстрації стали колишні церкви переобладнані радянською владою у 1930-ті рр. Вони так і не були визнані остаточно церковними, вважалися громадськими спорудами, які були зайняті релігійними громадами в період окупації. Парафії намагалися узаконити використання церковних споруд, відібраних у них в передвоєнний час, подаючи відповідні заяви на ім'я уповноваженого у справах РПЦ. Окремі громади за 3 роки написали кілька десятків подібних прохань. Проте майже всі вони у 1948 р. були остаточно відхилені¹⁸. Варто зазначити, що в кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. подібні рішення не завжди означали ліквідацію парафій як таких. Віруючі мали можливість орендувати інше приміщення, використовуючи його як культову споруду¹⁹. Так, у Чернігівській області

---

¹³ ДАЧО. Ф. Р-5036. Оп. 5. Спр. 140. Арк. 17.

¹⁴ Соціальні трансформації в Україні... С. 346.

¹⁵ Єпархіальне управління Сумської єпархії УПЦ. Спр. 37; Спр. 65; Спр. 205.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. Р-4648. Оп. 3. Спр. 36. Арк. 54-57.

¹⁷ Соціальні трансформації в Україні... С. 346; *Шкаровский М.В.* Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве... С. 342-343.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. Р-4648. Оп. 3. Спр. 60. Арк. 53-57.

¹⁹ ДАЧО. Ф. Р-5036. Оп. 5. Спр. 214. Арк. 78.

протягом 1949 р. релігійних громад було позбавлено 22 приміщень віднесених до громадських. Вивільнені приміщення використовувалися за призначенням, визначеним після їх попередньої перебудови – під школи та будинки культури. 18 релігійних громад продовжили своє існування в орендованих будівлях, 2 – припинили існування шляхом приєднання до сусідніх діючих парафій²⁰.

Протягом 1947-1950 рр. спостерігається певне скорочення релігійної мережі РПЦ та погіршення умов функціонування діючих храмів. Це, у першу чергу, пов'язано із переміщенням парафій з колишніх громадських приміщень до орендованих селянських садиб. Траплялися випадки, коли парафія купувала приміщення, які розташовувалися на колгоспній землі. У такому випадку колгоспи не відводили віруючим земельні ділянки, що унеможливило їх функціонування²¹. Варто мати на увазі той факт, що у випадку, коли в культовій споруді понад рік не проводилися богослужіння, вона знімалася з реєстрації. На межі 1940-х – 1950-х рр. помітною стає ще одна причина закриття храмів – зменшення прибутків парафій і священників, що не дозволяли забезпечити існування²². З початку 1950-х рр. мережа РПЦ в регіоні стабілізується. Поодинокі випадки закриття храмів не впливають на загальну статистику. Відомості про відкриття нових храмів відсутні²³. На 1953 р. зберігалася тенденція щодо переважання кількості діючих храмів у Чернігівській області. Так, у регіоні діяло 582 релігійні громади: на Чернігівщині – 360, на Сумщині – 222²⁴.

На території Північно-Східної України відчувався брак освіченого, спеціально підготовленого духовенства. Наприклад, на середину 1949 р. в Сумській єпархії діяльність 243 парафій забезпечувало 351 особа духовенства. Серед них: 62 протоіереї, 152 священники, 1 архімандрит, 4 ігумени, 20 ієромонахів, 27 дияконів, 85 псаломщиків. Лише 83 особи із загальної кількості мали духовну освіту, 54 – середню (духовні семінарії), 29 – нижчу (духовні училища). Решта 268 – лише світську освіту, причому 255 – нижчу. У 1950 р. на території двох єпархій несли служіння 612 священників, 48 дияконів і 249 псаломщиків. Крім того, середній вік духовенства із середньою освітою складав близько 65 років, більшість духовенства була віком понад 55 років, що загрожувало у недалекому майбутньому перерости в кадрову кризу. Такий розвиток подій був більш ніж реальним, адже близько 5% діючих парафій не було забезпечено духовенством. Зі зменшенням кількості священників таких парафій більшало б. Крім того у Сумській єпархії, за штат за 1949 р. пішло 36 осіб, а нових ставлеників рукопокладено лише 2²⁵.

Дане питання, у першу чергу, намагалися вирішити правлячі архієреї в межах радянського законодавства та наявних духовних навчальних закладів. На території північно-східних областей України не передбачалося відкриття пастирсько-богословських курсів чи семінарій. При потребі значної кількості духовенства в Україні та паралельно

---

²⁰ ДАЧО. Ф. Р-5036. Оп. 5. Спр. 166. Арк. 4.

²¹ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 3. Спр. 18. Арк. 18.

²² ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 3. Спр. 37. Арк. 2.

²³ ДАЧО. Ф. Р-5036. Оп. 5. Спр. 140. Арк. 19, 35; Спр. 166. Арк. 4, 56; Спр. 214, Арк. 77, 98; Спр. 236. Арк. 4, 57; ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 3. Спр. 37. Арк. 16-25; Оп. 4. Спр. 6. Арк. 44-45.

²⁴ ДАЧО. Ф. Р-5036. Оп. 5. Спр. 236. Арк. 4; ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 4. Спр. 14. Арк. 151.

²⁵ ЦДАВО України. Ф. Р-4648. Оп. 3. Спр. 74. Арк. 1; Єпархіальне управління Сумської єпархії УПЦ. Спр. Ставленики. «Разные». Киевский Экзархат. Московская Патриархия. 1949. Арк. 60-66.

підвищення освітнього рівня частини діючих священників, ресурси діючих Київської та Одеської духовних семінарій не задовольняли наявні потреби. Єпархіальні архієреї намагалися знайти вихід із ситуації, пропонуючи свої варіанти вирішення проблеми. Так, наприклад, єпископ Чернігівський і Ніжинський Борис, у серпні 1946 р. клопотав про дозвіл організувати для духовенства єпархії тритижневі пастирські курси. На думку архієрея, їх можна було організувати при Свято-Троїцькому монастирі м. Чернігова. Він планував, що слухачі навчатимуться почергово, групами по 25-30 осіб. Влада не реагувала на подібні пропозиції, зазначаючи, що бажаючі можуть навчатися у діючих закладах духовної освіти²⁶. Можна стверджувати, що дані кроки з боку радянської влади здійснювалися навмисно, адже брак духовенства призводив до того, що у церквах не проводилися богослужіння, що слугувало причиною їх закриття.

Не маючи можливості підвищити освітній рівень священнослужителів і потребуючи парафіяльних священників, церковне керівництво застосовувало три найголовніші методи забезпечення вакантних посад – висвячення псаломщиків або переведення до штату єпархій недіючих священників, чи зарахування духовенства інших єпархій. Так, у першому кварталі 1949 р. в Чернігівській єпархії до штату переведено трьох недіючих священників, рукопокладено трьох псаломщиків, з інших єпархій прийнято чотирьох осіб. Маючи значний досвід практичної діяльності на церковних посадах, можна припустити, що дані священники володіли богослужбовими навичками, проте вони не мали відповідної духовної освіти. Переважна більшість закінчувала церковнопарафіяльні або початкові школи²⁷.

Подібною виглядала ситуація і в Сумській єпархії. Більшість ставлеників були місцевого походження, як рукопокладені у священницький сан, так і дияконський. Подібні висвяти відбувалися за рекомендаціями місцевих священників, які володіли інформацією щодо можливості служіння кандидатів і щодо благочестивого способу їх життя²⁸.

Значними залишалися переміщення духовенства у межах єпархій. Переміщенню священників у межах однієї єпархії слугувало дві головні причини: а) прохання самого духовенства про переведення на заможніші парафії – спроможні фінансово утримувати пастиря; б) тактика правлячого архієрея спрямована на забезпечення часткових богослужінь у храмах до яких не вдавалося знайти священників, з метою збереження їх реєстрації²⁹.

Успішними були прийняття до кліру єпархії духовенства з інших єпархій. Варто зауважити, що подібні кроки були можливими за умови наявності відпускнуї грамоти архієрея з єпархії попередньої служби. У 1951 р. сумський єпископ, використовуючи лише дану тактику, збільшив клір на 16 осіб, що дозволило забезпечити пастирями 11-13 храмів, де до цього не відбувалися богослужіння. Без священника залишилося лише 5 парафій. Такий крок дозволив збільшити кількість духовенства, незважаючи на те, що частина діючих священників померла або пішла за штат³⁰.

---

²⁶ ЦДАВО України. Ф. Р-4648. Оп. 3. Спр. 32. Арк. 41-43, 48, 54.

²⁷ ДАЧО. Ф. Р-5036. Оп. 5. Спр. 140. Арк. 20.

²⁸ Єпархіальне управління Сумської єпархії УПЦ, Спр. Ставленики. 1945-1948 гг.

²⁹ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 3. Спр. 18. Арк. 20.

³⁰ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 3. Спр. 37. Арк. 9.

Дані кроки дозволяли не лише забезпечувати повноцінне функціонування релігійних громад, але й убезпечити храми від зняття з реєстрації, що означало збереження їх від закриття. Разом з тим, необхідно звернути увагу на те, що такі дії могли покращити становище єпархії, але вони не впливали на загальне положення РПЦ. Крім того, вони не могли бути систематичними, а мали тимчасовий, епізодичний характер. Попри брак духовенства та спроби розширення кліру, архієреї стежили за дотриманням вимог до кандидатів. Даний принцип застосовувався і при переведенні в штат з інших єпархій. Заборонено у служінні особам відмовляти в їх проханнях³¹. Відомі й випадки позбавлення священного сану чи заборони у служінні за різноманітні порушення³².

Починаючи з 1949 р. крім відняття частини храмів відбуваються й інші обмеження богослужбового характеру. Припиняються служби поза храмами, забороняється освячення пасок і води на вулиці, відмінюються усі хресні ходи, крім Великодніх, обмежуються пересування священників населеними пунктами для здійснення богослужінь. Обмежувалися богослужіння вдома на запрошення віруючих, крім сповіді, причастя та маслособорування помираючих. При цьому священник мав стежити за тим, щоб вдома у віруючих не було жодних відвідувачів, зокрема родичів. У реєстраційній картці священнослужителів вказувалася приходи в межах яких дозволялося здійснювати діяльність. Архієреї повинні були повідомляти уповноважених про всі свої візити до парафій³³. В останні роки життя Й. Сталіна державні органи взяли курс поступового повсюдного обмеження впливу церкви, зберігаючи зовні вигляд нормальних відносин. Паралельно, посилювалася антирелігійна пропаганда³⁴.

Правлячі архієреї та духовенство в даних умовах намагалися знайти шляхи збереження функціонування храмів і посилення релігійного впливу. Із посиленням державного тиску змінювалися форми та методи місіонерської діяльності. Відвідування духовенством сіл і хуторів, які не мали діючих храмів, і розширення парафій шляхом приєднання цих населених пунктів. Практикувалося здійснення більшої кількості богослужінь, у тому числі щоденні богослужіння та частіше виголошення проповідей. Проповідницькою діяльністю займалося переважно міське духовенство, яке мало кращу теоретичну підготовку. Маючи заборону на здійснення богослужінь поза межами діючих церков, духовенство вдавалося до відвідування домівок віруючих без відправлення служб, з метою налагодження контакту. Крім того, подекуди священники намагалися зблизитися з колгоспниками через допомогу в польових роботах, вирішенні побутових проблем тощо³⁵. Сприяли збільшенню уваги до церкви з боку віруючих виїзди єпископів на богослужіння за межі єпархіального центру.

У православ'ї важливе місце в духовному та церковному житті відіграють монастирі. Із відродженням релігійного життя відновила діяльність частина чернечих громад. У досліджуваному регіоні відродилося п'ять монастирів. Усі вони відновили свою діяльність у період нацистської окупації краю. На Чернігівщині діяли Свято-Троїцький жіночий

---

³¹ ДАЧО. Ф. Р-5036. Оп. 5. Спр. 236. Арк. 7.

³² Ibid. Арк. 58.

³³ Гераськин Ю.В. Русская православная церковь, верующие, власть... С. 63.

³⁴ Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве... С. 343-345.

³⁵ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 3. Спр. 37. Арк. 8-9; ДАЧО. Ф. Р-5036. Оп. 5. Спр. 236. Арк. 9.

монастир (м. Чернігів), Свято-Троїцький густинський жіночий монастир (с. Густиня Прилуцького району), Домницький жіночий монастир (с. Домниця Березнянського району), Вознесенський жіночий монастир (с. Улянівка). На Сумщині відродилася Глинська Різдово-Богородицька пустинь³⁶.

У своєму функціонуванні монастирі, як і раніше керувалися уставами. Із відродженням монастирів відбувалося відродження уставних традицій. Різні обителі використовували різні устава. Цей документ регламентував правила проживання ченців у спільножитних монастирях і містив порядок здійснення богослужінь. Наприклад, у Глинській пустині керувалися уставом, складеним за зразком Афонського. Його особливістю було закріплення старчества. Суть даного положення полягала у тому, що всіх хто приходив до монастиря із бажанням чернечого життя, віддавали в послух старцю (досвідченому монаху). Послушники приходили щоденно до старця на сповідь, радилися із ним в усіх справах³⁷.

Функціонували монастирі за власні кошти, які отримували переважно від пожертв віруючих, монастирського господарства, рукоділля³⁸. Зважаючи на те, що ченці мали незначні площі землі у користуванні, основні прибутки були від пожертв. Норма землі для монастирів визначалася із розрахунку 0,15 га на ченця. Наприклад, Глинська пустинь у 1952 р. мала орної землі лише 5,5 га. Для господарювання володіли двома парами волів, конем, коровою, трьома особинами молодняка великої рогатої худоби. Загальний прибуток монастиря за 1951 р. склав 90 110 руб., з яких від реалізації сільськогосподарської продукції 5 161 руб., а від церковних прибутків і пожертвувань – 84 849 руб.³⁹ Попри це, уповноважений у справах РПЦ Чернігівської області характеризував матеріальне становище усіх монастирів незадовільно, відзначаючи бідність та обмеженість ресурсів. Поденна праця та рукоділля не могли забезпечити наявні потреби, а земельні наділи заледве забезпечували ченців овочами на зиму⁴⁰.

Монастирські богослужіння приваблювали паломників не лише з оточуючих сіл, але й з інших районів та областей. Особливо їх кількість збільшувалася на великі релігійні свята, або на престольні свята монастирів, коли відбувалися особливо урочисті богослужіння⁴¹. Крім того, чоловічі монастирі слугували джерелом поповнення духовенства для парафій, хоча, безумовно не могли повністю забезпечити необхідну кількість. Правлячі єпископи, подеколи направляли до таких монастирів літніх священників, які йшли на спокій і потребували допомоги. Таким чином, монастирі виконували переважно свої головні функції – молитви та соціального служіння⁴². Безумовно, вони сприяли розвитку релігійності населення, служачи місцями паломництва та посиленої молитви.

Починаючи з кінця 1945 р. радянська влада втручається у життя монастирів, переважно відбираючи частину приміщень чи земель. Із 1949 р. відбуваються спроби

---

³⁶ ЦДАВО України. Ф. Р-4648. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 115-116; 201-218.

³⁷ Соціальні трансформації в Україні... С. 575-576.

³⁸ ЦДАВО України. Ф. Р-4648. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 124.

³⁹ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 4. Спр. 6. Арк. 23-24.

⁴⁰ ДАЧО. Ф. Р-5036. Оп. 5. Спр. 166. Арк. 115-121.

⁴¹ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 3. Спр. 37. Арк. 29-33.

⁴² ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 4. Спр. 6. Арк. 22.

закриття окремих обителів⁴³. Незважаючи на складні матеріальні умови й обмеження з боку влади, монастирі продовжували функціонувати, виконуючи свою головну місію. Разом з тим, формувалися передумови для їх майбутнього закриття.

Отже, РПЦ у регіоні займала домінуюче становище, починаючи з 1944 р. парафії інших православних структур були включені до складу цієї релігійної організації. У період окупації переважна більшість громад належала до АПЦ. Межі єпархій РПЦ співпадали з адміністративними межами областей УРСР. За кількістю парафій єпархії Північно-Східної України можна віднести до середніх. Попри налагодження державно-церковних відносин церква відчувала певні труднощі, зокрема викликані низьким рівнем духовної освіти духовенства, а з часом і брак самих церковнослужителів. Керуючі архієреї намагалися самостійно шукати шляхи виходу із даної ситуації. У кінці 1940-х рр. зменшується кількість діючих храмів. Релігійна мережа стабілізується на початку 1950-х рр. Значну роль у релігійному житті відігравали монастирі, зокрема тих регіонів, де вони розташовувалися. Незважаючи на посилення антирелігійної пропаганди та скорочення релігійної мережі, зберігалася значна релігійність населення.

Viacheslav Olitskyi

ROC in the Religious Life of North-Eastern Ukraine in 1944-1953

Abstract: The article considers the position of the ROC in the period of late stalinism on the territory of North-eastern Ukraine. The formation peculiarities of the network of this religious organization in the region in the mid-1940s and its transformation in the following decade are analysed. The religious network, the number and composition of church officials and the ways of their replenishment are characterized. The first to close were the churches that resumed their activities in the premises converted in the 1930s to soviet cultural and educational institutions. It was established that a noticeable reduction in the number of functioning churches refers to the period 1947-1950. The difficulties faced by the ruling hierarchs in matters of church functioning and solution scenarios were determined. It was determined that one of the main obstacles to the development of church life in the territory of the region was the lack of highly educated clergy and the closing of churches. It was ascertained what measures to raise the educational level of the clergy proposed by the bishops of the dioceses. A significant movement of priests within the dioceses borders was noted and its reasons were established.

Starting from 1949, there have been measures taken by the authorities aimed at limiting religious services, designed to reduce the number of believers, the religiosity of the population and the number of working churches. The measures taken by bishops and priests to preserve the number of believers and support religiosity are described. Attention is focused on the network of monasteries dioceses of North-eastern Ukraine and their place in the religious life of the region. Information on economic activity, property and material situation of monastic monasteries is provided. The attempts of the authorities, starting from 1945, to

---

⁴³ Юхно Ф.А. Закриття православних монастирів радянською владою... С. 407.

interfere in the functioning of monastic communities in order to limit their activities, were noted.

Keywords: religion, Orthodoxy, Russian Orthodox Church, Ukrainian Exarchate, priest, monastery, parish, Soviet Power

УДК 378.4 (477.46-21) (091) УДПУ : 930.2
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.4.173>

Олена Джагунова*

ІСТОРІЯ УМАНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ: КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ

Анотація: *Стаття є спробою аналізу, висвітлення та систематизації джерельної бази з історії Уманського педагогічного університету імені Павла Тичини. Авторка класифікувала та систематизувала комплекс джерел з історії університету, що дає змогу хронологічно відтворити становище вищої педагогічної освіти у радянський період на прикладі одного університету; процеси реформувань і перетворень системи вищої педагогічної освіти в незалежній Україні; процес організації та діяльності Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, його навчальних підрозділів, створення навчально-матеріальної бази інституту, формування викладацького складу та контингенту студентів, організацію навчально-методичної і наукової роботи.*

Ключові слова: *педагогічна освіта, Уманський інститут, заклад вищої освіти, вища педагогічна освіта*

Сьогодні питання вивчення історії освіти, її значення, ролі та місця у житті суспільства знаходиться в центрі уваги багатьох вчених. Заслуговує уваги й історія окремих навчальних закладів, особливо педагогічних. Саме вони забезпечували професійну підготовку учителів, тобто безпосередньо впливали на розвиток суспільства. Також важливим напрямом сучасної історичної науки є дослідження наукової й освітньої діяльності попередніх поколінь науковців, які зробили вагомий внесок у розвиток освіти, науки та культури України, формували традиції українського наукового та освітянського простору.

Важливе значення для вирішення цієї проблеми має ретроспективний аналіз історико-освітньої спадщини України, у тому числі недавно минулого. Це стосується періоду другої половини ХХ ст., коли здійснювався інтенсивний пошук шляхів формування нової системи підготовки педагогічних кадрів, здатної забезпечити радянську школу кваліфікованими фахівцями.

Для кращого розуміння специфіки подальшого реформування освіти в Україні важливе значення матиме аналіз попередніх освітніх реформ. Варто краще зрозуміти причини необхідності таких змін, досягнення та прорахунки, позитивні та негативні риси, реальні результати реформ, усвідомити роль старих освітянських традицій і нових європейських для визначення основних змін, яких потребує вища педагогічна освіта на сучасному етапі. У цьому контексті на увагу заслуговує й історія Уманського педагогічного університету, дослідження якої висвітлює широкий спектр питань, що потребує залучення

---

* Джагунова Олена Ігорівна – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2129-9761>; e-mail: olenadj_111@ukr.net

й критичного використання великої кількості та різноманітності джерел, як опублікованих, так і неопублікованих матеріалів.

У статті за основу взято документи, віднайдені в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державного архіву Черкаської області, Уманського краєзнавчого музею, архіву Музею Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Джерельну базу заявленої теми також становлять матеріали періодики та електронні ресурси. У висвітленні загального тла на якому відбувалося становлення та розвиток Уманського закладу вищої педагогічної освіти джерелами також виступають джерела актового характеру, які висвітлюють розвиток освітянської галузі України. Це збірники опублікованих документів та офіційні сайти вищих органів влади України й ін.

За своїм походженням, змістом і науковою цінністю документи та матеріали, умовно можна умовно поділити на кілька груп:

1. документи архівних установ;
2. періодика;
3. електронні ресурси.

Перша група джерел – це документи архівів: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державного архіву Черкаської області, Уманського краєзнавчого музею, архіву Музею Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Серед масиву архівних матеріалів теж можна виділити дві групи джерел:

1. постанови, розпорядження, накази, протоколи комісій, звіти та повідомлення керівництва інституту, навчальні плани, програми та пояснювальні записки до них. Згадані вище документи дають змогу показати головні напрями та результати роботи інституту в цілому, й окремих факультетів, про викладацький склад кафедр і зміст навчальних дисциплін, які викладались студентам.

2. матеріали та документи, що характеризують навчальний процес і наукову діяльність співробітників інституту. Це протоколи засідання ради інституту, факультетів, кафедр і звіти про їх роботу, в яких знаходимо багато даних про плани та результати діяльності різних структурних підрозділів навчального закладу, штатні розписи, списки студентів, особові справи керівників і викладачів інституту. Ці матеріали дали можливість показати особливості організації навчально-виховного процесу, науково-дослідницької роботи та роль у виконанні поставлених завдань окремих підрозділів інституту та керівників навчального закладу.

Значну джерелознавчу цінність становлять документи та матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. З'ясуванню умов, у яких працювали науково-дослідні установи, науковці сприяло вивчення документів і матеріалів фонду Народного комісаріату освіти України (ф. 166)¹. Вагомий фактологічний матеріал було використано з документів, що зберігаються у фонді 166 – Народний комісаріат освіти УРСР, описах 7, 9, 10, 11, 15 з томів 1-6². Вони містять різнопланову інформацію статистичної звітності Міністерства освіти, річних звітів про роботу навчальних закладів і науково-дослідницьку їх роботу та багато іншого.

---

¹ Центральный державный архив высших органов власти и управления Украины (далее – ЦДАВО Украины). Ф. 166.

² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7; Оп. 9; Оп. 10; Оп. 11; Оп. 15.

У фондах ЦДАВО України зберігаються документи розвитку вищої освіти до 1992 р. З цього часу вони мали б надходити до Галузевого архіву Міністерства освіти і науки України. Проте нами встановлено, що науковці у цьому архіві на даний час можуть користуватися лише фінансовою документацією міністерства та навчальних закладів.

Серед знайдених документів фонду 199 ЦДАВО України особливе значення для дослідження мають довідки, доповідні записки, звіти про стан викладання навчальних предметів, про рівень знань студентів, а також дані, які стосуються проблем педагогічної освіти. Більшість матеріалів цих справ вперше вводяться до наукового обігу та значно розширюють уявлення про радянську систему підготовки учительських кадрів. Зібраний матеріал дав можливість проаналізувати регіональну практику розвитку вищої педагогічної освіти.

У цілому значення джерел, віднайдених у фондах ЦДАВО України, зводяться до того, що вони дозволяють проаналізувати загальноукраїнські і регіональні процеси та із загальної маси проблем розпізнати та виділити на перший план ключові, що впливали на розвиток вищої педагогічної освіти в Україні та історію Уманського педагогічного університету, зокрема.

Серйозний пласт архівного матеріалу виявлено у фондах Державного архіву Черкаської області, де головним об'єктом уваги стали документи фондів Р-1400 (Уманський державний педагогічний інститут). У його справах знаходяться дані про організаційну діяльність керівництва вищою педагогічною освітою, кадрові питання, статистичні матеріали. Окремі документи цього фонду дублюють інформацію, отриману в ЦДАВО України. Дослідження великої кількості справ також допомогли з'ясувати структури факультетів і штати кафедр, отримати матеріали про чисельність студентів, дізнатись про особливості організації навчально-виховного процесу та здійснення внутрішнього й зовнішнього контролю за роботою адміністрації і викладачів навчального закладу. Цінність цих справ посилюється тим, що значна частина архівного матеріалу вперше вводиться до наукового обігу.

Документи про початковий період існування Уманського інституту соціального виховання та господарські документи про діяльність знаходяться у фондах архівного відділу Уманського краєзнавчого музею. Це фонди УKM-18317/Д-6122. Папка з матеріалами з історії Уманського інституту соціального виховання за 1930-1932 роки, УKM-18318/Д-6123. Папка з матеріалами стосовно господарчих питань Уманського учительського інституту за 1935 р. та УKM-18319/Д-1624. Папка з документами Тальнівського робітфаку за 1935 р. Здебільшого вони дублюють документи, які зберігаються у фонді 166 ЦДАВО України.

У Музеї історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини у допоміжному фонді зберігаються документи, фотографії, речові експонати, книги.

Документальний фонд Музею складають оригінали та копії документів – анкети, свідоцтва та дипломи про закінчення інституту, дипломи про присудження наукових ступенів і звань, вітальні адреси та телеграми, листи, документи з особових справ студентства, а також друквані документи – програми конференцій, агітаційна продукція інституту/університету й інші матеріали з історії закладу освіти. Значну частину музейного фонду становлять фотодокументи.

Другу групу джерел становлять матеріали періодики, які наряду з іншими джерелами є фактологічним матеріалом для вивчення історії УДПУ імені Павла Тичини. Це сотні публікацій керівництва інституту, згодом університету та його співробітників, як у центральних, так і у місцевих періодичних виданнях, які висвітлюють окремі проблеми діяльності факультетів, кафедр, наукових підрозділів і науковців³.

Ці невеликі за обсягом публікації, дають можливість нам більше дізнатися про роботу факультетів і про роль викладачів кафедр в організації самостійної роботи студентів.

У 1990-х роках розвідки з історії Уманського педагогічного інституту з'являються у публікаціях преси різного рівня. Все більше публікацій цієї тематики з'являлося у період відзначення ювілейних дат окремих структурних підрозділів. Також публікуються статті з поодинокими моментами життя інституту та його структурних підрозділів.

У 1998 р. Уманський державний педагогічний інститут імені П.Г. Тичини реорганізовано в університет, що зумовило появу ще одного пласту публікацій присвячених саме цій тематиці у пресі різного рівня.

Незначна частина публікацій становлять повідомлення у центральних українських виданнях: «Радянська Україна», «Радянська освіта» й «Освіта України». Проте більшість статей про інститутське життя вийшла у світ на сторінках обласних і регіональних періодичних видань: «Уманська зоря», «Вечірні Черкаси. Умань» тощо.

Газетні публікації написані, головним чином, викладачами навчального закладу та мали інформаційно-популярний і звітний характер та містили у собі конкретний фактичний матеріал про відкриття нових факультетів і спеціальностей, навчально-виховний процес, наукову роботу, життя студентів. Вони віддзеркалюють атмосферу суспільного життя, дають уявлення про умови, в яких відбувалось становлення та розвиток вищої педагогічної школи в м. Умань. Очевидним є те, що автори цих статей намагалися донести свою інформацію, роздуми до більш широкого кола читачів. Разом з тим специфікою радянської преси було те, що в ній інколи подавалася критична інформація, але різних точок зору на розвиток педагогічної освіти в ній не було. У сучасних періодичних

---

³ Школа-інститут: [про співпрацю Уманського педагогічного інституту імені П.Г. Тичини зі школами міста Умань]. *Уманська зоря*. 1986. 13 серпня. С. 2; *Леценко Л.* Слово єднає серця: до 60-річчя Уманського педінституту. *Уманська зоря*. 1990. 26 травня. С. 2; *Цимбал Н.* Українсько-Ізраїльський центр освіти, науки і культури. *Педагогічні вісті. Газета Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Вересень. 2012. С. 2; Філологічний факультет. *Педагогічні вісті. Газета Уманського педагогічного університету імені Павла Тичини*. 1999. № 3 (11). С. 3; Уманський феномен: спецвипуск про сьогоднішній Уманський педагогічний університет – один із кращих вищих навчальних закладів країни. *Вечірні Черкаси*. 2011. № 25 (22 червня). С. 11; Скажи мені, хто твій учитель?: Уманському педінституту ім. П.Г. Тичини – 65. *Черкаський край*. 1995. 2 листопада; *Побірченко Н.С.* Уманський університет готує універсальних вчителів: інтерв'ю. *Нова доба*. 2003. 8 квітня; *Мищенко Н.* Уманський педагогічний звітує. *Рідна школа*. 1998. № 1. С. 56; *Мартинюк М.Т.* Здобутки і перспективи. *Педагогічні вісті. Газета Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. 2005. Спецвипуск (травень). С. 1; *Кузь В.Г.* «Наші люди в ...мегаполісі»: як готувати вчителя для національної школи: Уманському педінституту – 65. *Освіта*. 1995. 1 листопада; *Казидуб Г.* Вклад колективу факультету педінституту: [заплановано проведення семінарів, присвячених питанню розвитку хімічної промисловості]. *Уманська зоря*. 1964. 17 січня. С. 2; *Безлюдний О.* Статус педуніверситету IV рівня акредитації зобов'язує. *Педагогічні вісті. Газета Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. 2001. № 1 (жовтень). С. 2; А кому альма-матер: до 60-річчя Уманського педінституту. *Радянська освіта*. 1990. 9 жовтня. С. 21-22 та інші.

виданнях також здебільшого переважали статті, в яких характеризувалася діяльність педагогічного інституту, його підрозділів і викладачів лише у позитивному ракурсі. Критичного аналізу роботи навчального закладу в них ми не знаходимо.

Ще однією специфічною, *третьою групою джерел*, стали електронні (інформаційні) ресурси. У зв'язку з визнанням інформації як самостійного ресурсу, з'явилося поняття «Інформаційні ресурси» (документи та масиви документів, що зберігаються в інформаційних системах). Відповідно до традиційного визначення, історичним джерелом є «...носії історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і суспільних відносин і відбиває той чи інший бік людської діяльності». Оновлюванні веб-сайти, електронні енциклопедії тощо, як частина інтегрованого ресурсу, є специфічним різновидом електронних ресурсів, визначення якого пропонується Міжнародною федерацією бібліотечних асоціацій та інститутів⁴. Тобто, сайти чи публікації на них теж можна вважати історичним джерелом.

Електронними ресурсами виступають офіційний сайт Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини та офіційних сайтів факультетів/інституту й інших структурних підрозділів університету⁵.

Серед офіційних веб-сайтів української історії, які представляють у мережі історичні матеріали від імені держави, нами використовувались, – сайти органів державної влади, державних науково-дослідних установ, зокрема Національної академії педагогічних наук України (НАПН України) та вищих навчальних закладів Міністерства освіти і науки України (МОН). Веб-ресурси органів державної влади представлені інтернет-сайтами й окремими мережевими проектами Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Міністерства закордонних справ України, Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Державного комітету архівів України, Українського інституту національної пам'яті (УІНП), Служби безпеки України (СБУ)⁶.

Усі документи, незалежно від свого походження, дають уявлення про різні сторони діяльності Уманського педагогічного університету, але за змістом їх можна поділити на документально-організаційні матеріали та документи, які характеризують навчальний процес і наукову діяльність.

Таким чином, проведене дослідження демонструє важливість вивчення історії закладів освіти, адже це дає можливість відтворити становище української вищої педагогічної освіти у радянський період; процеси реформувань і перетворень системи вищої педагогічної освіти у незалежній Україні; процес організації та діяльності Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, його навчальних підрозділів, створення навчально-матеріальної бази інституту, формування викладацького складу та контингенту студентів, організацію навчально-методичної та наукової роботи.

---

⁴ Мина Ж.В., Пелешишин А.М. Інтернет-ресурси історії України в глобальній комп'ютерній мережі: інформаційне наповнення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія.* 2014. № 809. С. 106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPDA_2014_809_22

⁵ Офіційний сайт Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. URL: <https://udpu.edu.ua/>

⁶ Мірошник Р.В. Інтернет-ресурси історії України в глобальній комп'ютерній мережі: особливості формування, інформаційне наповнення, проблематика (1991–2010): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2011. С. 3.

Olena Dzhahunova

The History of Uman State Pedagogical University: the Classification of Sources

Abstract: The article is an attempt to analyze, cover and systematize a source base of the history of Pavlo Tychyna Uman Pedagogical University. The author classified and systematized the complex of sources of the history of university, which made it possible to chronologically reproduce the state of higher pedagogical education in the Soviet period; the processes of reforms and transformations of the system of higher pedagogical education in an independent Ukraine; the process of organization and the activity of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, its educational divisions, the creation of educational and material base of the institute, the formation of teaching staff and student contingent, the organization of educational and methodological, scientific work.

According to the origin, content and scientific value, documents and materials may be roughly divided into several groups: documents of archival institutions; periodicals; electronic resources. Periodical materials are especially interesting and representative. Along with other sources they are factual materials for studying history of Pavlo Tychyna USPU.

All documents, irrespective of their origin, formulate the idea of various aspects of the activity of Uman Pedagogical University, but, in accordance with the content, they may be divided into documentational and organizational materials and documents characterizing an educational process and scientific activity.

Keywords: pedagogical university, Uman institute, institution of higher education, higher pedagogical education

УДК 94 : 069 : 929 (410 : 477)

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.4.174>

Олена Подобєд*

«ВІДКРИТІ ДВЕРІ ТА СЕРЦЕ МУЗЕЮ – ЦЕ ВІДКРИТІ ДВЕРІ ДО ПЕРЕМОГИ». ХТО І ЧОМУ ВІДВІДУЄ МУЗЕЇ У ЧАСИ ВІЙНИ (НА ПРИКЛАДІ «VICTORIA MUSEUM»)

Анотація: *Протягом квітня – початку травня 2022 р. під час дії в Україні воєнного стану приватний музей «Victoria Museum» був єдиним музейним закладом Києва, що приймав відвідувачів. За цей час до нього завітала рекордна для Музею кількість осіб – понад 1,3 тис. У статті проаналізовано мотиви, якими керувалися відвідувачі та відвідувачки згаданого закладу культури. Основу джерельної бази становила «Книга відгуків», до якої відвідувачі записували свої враження та міркування. Можна зробити висновок, що за умов дії в Україні у 2022 р. воєнного стану у суспільства є запити на роботу музеїв, які знаходяться у тилу. Серед типів відвідувачів «Victoria Museum» можна виділити киян і внутрішньо переміщених осіб; сім'ї, друзів, індивідуальних відвідувачів; поціновувачів мистецтва та експертів; постійних відвідувачів і тих, які завітали до Музею вперше. Відвідувачі та відвідувачки Музею керувалися емоційними, терапевтичними, духовними й інтелектуальними мотивами.*

Ключові слова: музей, війна, мотив відвідування музею, категорії відвідувачів, книга відгуків, «Victoria Museum»

Постановка проблеми. Рядки, винесені у заголовок статті, написала 27 квітня 2022 р. у книзі відгуків одного з київських музеїв його постійна відвідувачка Ксенія. Вони мають спонукати науковців до осмислення ролі і місця музеїв під час війни. Один із цікавих і малодосліджених аспектів проблеми становить аналіз мотивів, якими керуються люди, які відвідують музеї у тилкових населених пунктах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окреслена проблема не перебувала у полі зору українських істориків і музеєзнавців. Так, вітчизняні дослідники подій Другої світової війни, історії окремих музеїв у своїх працях зосереджувалися на питаннях організації владою евакуації музеїв із прифронтових районів у глибокий тил, вилучення нацистами культурно-історичних цінностей, роботи музеїв для організації культурного дозвілля нацистів на окупованих територіях¹. Водночас у наші дні учасники Міжнародного круглого столу «Музейна педагогіка в умовах воєнного стану» (Київ, 26 травня 2022 р.) обговорювали питання впливу воєнного стану на науково-освітню

---

* Подобєд Олена Андріївна – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7819-1439>; e-mail: o.a.podobyed@npu.edu.ua

¹ Західноєвропейське мистецтво. Путівник / Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Київ: Huss, 2017. С. 41; Маньковська Р. Музеї України у суспільно-політичних викликах ХХ – початку ХХІ століть. Львів: Простір-М, 2016. 408 с.; Стельникович С. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941-1944 рр.). Житомир: Вид. О.О. Євенок, 2015. С. 468, 476-480.

роботу музеїв, ролі музейної педагогіки в актуалізації культурної спадщини, збереження пам'яток культури в умовах воєнних дій².

Мета статті. Відсутність наукових праць з окресленої проблеми посилює актуальність проведення дослідження й оприлюднення його результатів. У розвідці на прикладі столичного приватного музею «Victoria Museum» проаналізуємо, якими мотивами керувалися його відвідувачі у часи російсько-української війни, визначимо категорії відвідувачів за їхньою мотивацією.

Джерела. Основу джерельної бази становлять записи у «Книзі відгуків» «Victoria Museum», зроблені за перший місяць роботи закладу у період дії воєнного стану (квітень – початок травня 2022 р.). Історик Бонні Морріс, вивчивши багато книг відгуків, влучно визначив їх як «бездонні колодязі почуттів»³. Роблячи записи у таких книгах відвідувачі діляться своїми думками про ті експонати, які вони щойно побачили, рефлексують щодо загального враження від музею, його постійної експозиції чи виставки, описують емоції, які у них викликало відвідування музею. У такий спосіб реалізується зворотній зв'язок відвідувача з музеєм. Такі книги мають великий джерелознавчий потенціал. Зауважимо, оскільки аналізована нами «Книга відгуків» «Victoria Museum» діюча, а сторінки в ній не пронумеровані, роблячи покликання у тексті статті, вказуватимемо не номер аркуша, а ім'я дописувача і дату написання відгуку.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж аналізувати, що спонукає людей відвідувати Музей під час війни, згадаємо структуру мотивів відвідувачів музеїв у мирні часи. Ілва Френч (Ylva French), спеціалістка з маркетингу, яка працює у галузі музеїв і культурної спадщини, провівши дослідження ринку споживачів музейних послуг, дійшла висновку, що люди відвідують музеї, щоб привести дітей або друзів, провести час з друзями, відпочити у тиші музею, піднятися над повсякденністю, тому що їм до вподоби будинок, в якому знаходиться музей та атмосфера, яка у ньому панує, тому що цікавляться колекцією чи виставкою, тому що вони туристи⁴.

Наукові співробітники Британського музею в Лондоні під керівництвом Ксеркса Мазда (Xerxes Mazda), очільника відділу освіти та взаємодії з аудиторіями, провівши дослідження власної аудиторії, виділили чотири головних категорії у мотиваціях людей, які йдуть до їхнього музею: соціальна, інтелектуальна, емоційна та духовна⁵.

Соціальна передбачає відвідування музею, тому що він один із кращих, найбільших, найвизначніших. Тобто кожен, хто був у місті має відвідати цей музей. Відвідувачі, якими рухають передовсім інтелектуальні мотиви, хочуть дізнатися щось нове, розширити знання з теми, заохотити до процесу пізнання дітей, учнів, студентів. Якщо відвідувач прагне отримати в музеї новий чуттєвий досвід і широкий спектр позитивних емоцій, ним керують емоційні мотиви. У разі, якщо ставить за мету

---

² Музейна педагогіка в умовах воєнного стану. URL: <https://undip.org.ua/announce/muzeyna-pedahohika-v-umovakh-voiennoho-stanu/>

³ *Идема Й.* Как ходить в музей. Советы о том, как сделать посещение по-настоящему запоминающимся. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2018. С. 26.

⁴ *French Y.* The Handbook of Public Relations for Museum, Galleries, Historic Houses, the Visual Arts and Heritage Attractions. New York: Museum Development Co., 1991. P. 27.

⁵ *Mazda X.* Head of Learning, Volunteers and Audiences British Museum. P. 15. URL: <https://www.publicengagement.ac.uk/sites/default/files/Xerxes%20Mazda%20presentation.pdf>

відволіктися від буденності, отримати натхнення для власної творчості, то домінує духовний мотив.

24 лютого 2022 р. у перший день широкомасштабного нападу Росії на Україну культурні заклади багатьох українських міст і сіл зачинили свої двері для відвідувачів. Не стала винятком і столиця. Керівництво столичних музеїв мало подбати про безпеку фондів і співробітників. Водночас звільнення 2 квітня 2022 р. Київщини від загарбників, поступове повернення столиці до «нормального» життя, а частини киян – до рідних домівок, прибуття не однієї тисячі внутрішньо-переміщених осіб з південно-східних регіонів України, а також Київської та Чернігівської областей створили передумови не лише для посилення попиту на товари першої необхідності, а й на культурні потреби. Чи не першим столичним закладом культури, який 7 квітня 2022 р. відкрив свої двері відвідувачам, став приватний музей костюму і стилю «Victoria Museum», який знаходиться у середмісті. Протягом місяця це була єдина музейна установа у Києві, що приймала відвідувачів.

Музей моди і стилю «Victoria Museum», експонати якого розповідають про міську моду 1830–1920-х рр., було засновано у 2016 р., тобто в той час, коли другий рік тривала російсько-українська війна. Чи було створення такого «модного» музею на часі? На думку засновниці музею колекціонерки Вікторії Лисенко, «так», адже «через усі ці шляпки, парасольки, сукні з криноліном і бездоганно скроєні чиновницькі мундири можна донести думку про цінність самого життя – мирного життя, де було місце прекрасним манерам і прекрасним речам»⁶.

«Victoria Museum» – приватний музей, однак протягом першого місяця роботи під час дії воєнного стану (квітень – початок травня 2022 р.) працював на безоплатній основі. У розглядуваний період, окрім самостійного огляду експозиції (або у супроводі аудіогіда), у Музеї можна було почути лекції від знаних фахівців у галузі історії моди, мистецтвознавства та культурології, взяти участь у майстер-класах з різних видів творчості (виготовлення брошок і мережива, створення фешн-ілюстрації), відвідати лекцію-зустріч із психологом, або концерт. Усі перераховані музейні послуги користувалися великим попитом, Музей не втратив постійних клієнтів і набув нових.

За перший місяць роботи Музею під час дії воєнного стану до нього завітало понад 1,3 тис. осіб⁷, з них близько 8% залишили свої записи у «Книзі відгуків». Усі відгуки позитивні. Відвідувачки Катерина й Марія наголосили, що поновлення роботи Музею «краще рішення у воєнний час»⁸. Серед типів відвідувачів можна виділити киян і внутрішньо переміщених осіб (зокрема з Маріуполя та Чернігова); сім'ї, друзів, індивідуальних відвідувачів; поціновувачів мистецтва та експертів; постійних відвідувачів і тих, які завітали до Музею вперше. Загалом структура типів відвідувачів не зазнала змін: внутрішньо переміщені особи прийшли на зміну туристам у мирні часи.

Проаналізувавши понад сто відгуків, залишених відвідувачами «Victoria Museum», можна виділити наступні категорії мотивів відвідування Музею під час війни: емоційна, терапевтична, духовна, інтелектуальна.

---

⁶ Антиквар. 2021. № 3. С. 3.

⁷ Лисенко В. Хочеш миру – ходи до музеїв. URL: <https://womo.ua/hochesh-miru-hodi-do-muzeyiv-top-10-prichin-vidviduvati-u-viynu-muzeyi/>

⁸ Книга відгуків «Victoria Museum» (м. Київ). Катерина, Марія, 09.04.2022 р.

З упевненістю можна сказати, що переважає емоційний мотив. Відвідувачі та відвідувачки Музею наголошували на тому, що мали можливість споглядати красу й отримали позитивні емоції і хороший настрій. Час, проведений серед експонатів, викликав у них радість і посмішки. «Радості моєї не було меж, коли побачила повідомлення, що ви відкриваєтесь. Зараз це дуже на часі, дуже потрібно»⁹, «Дякуємо, що даруєте людям посмішки та позитив під час війни»¹⁰, «Дякуємо за приємні враження і хороший настрій в такі нелегкі часи»¹¹, «Піднесений настрій будемо намагатися зберігати і передавати далі нашим знайомим»¹².

Позитивні емоції, отримані під час споглядання експозиції, відвідування лекцій, концертів і майстер-класів посилювали впевненість відвідувачів і відвідувачок у перемозі України («Відкриті двері та серце музею – це відкриті двері до Перемоги»¹³).

Отже, для відвідувачів і відвідувачок з емоційною мотивацією Музей виступив у ролі друга, спілкування з яким дарує широкий спектр позитивних емоцій, сприяє підвищенню індексу щастя.

Безпосередньо з емоційним мотивом відвідування Музею пов'язаний мотив терапевтичний. Переживши бомбардування, окупацію, пройшовши довгий шлях до підконтрольних Україні територій, люди потребували не лише фізичного, а й психоемоційного відновлення. За даними VIII Загальнонаціонального опитування «Україна в умовах війни», проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» 6 квітня 2022 р., більшість (71%) респондентів мали середній рівень психологічного виснаження, високий рівень був притаманний лише 2%. Це пов'язано з особливостями психіки людини, резерви якої набагато більші, ніж на такий короткий проміжок часу. Також під час опитування було з'ясовано, що у більшості виснаження проявлялося у сумному настрої, зниженні довіри до інших людей, думках про власну безпорадність і що з ними може статися щось погане¹⁴.

Перебування у тиші музею, усвідомлення, що ти в безпеці, споглядання прекрасного, неквапливе та предметне спілкування зі співробітниками та/або іншими відвідувачами сприяло формуванню у відвідувачів і відвідувачок духовного імунітету, стійкості до деструктивних впливів, заспокоїливо впливало на їхню нервову систему та справляло позитивний вплив на психоемоційний стан. Тобто музей виступив у ролі лікаря.

«Це ліки для душі, те що ми побачили після втечі з Маріуполя»¹⁵, «В цей дуже складний час Ви заставляєте тримати мою психіку в нормі! Не з'їхати з глузду»¹⁶, «Дякую вам та вашому персоналу за цю неймовірну радість бути людиною у такі скрутні військові часи. Атмосфера музею

---

⁹ Книга відгуків «Victoria Museum» (м. Київ). Підпис нерозбірливий, 08.04.2022 р.

¹⁰ Книга відгуків «Victoria Museum» (м. Київ). Антоніна, 09.04.2022 р.

¹¹ Книга відгуків «Victoria Museum» (м. Київ). Вдячні кияни, 20.04.2022 р.

¹² Книга відгуків «Victoria Museum» (м. Київ). Без підпису, 20.04.2022 р.

¹³ Книга відгуків «Victoria Museum» (м. Київ). Ксенія, 27.04.2022 р.

¹⁴ Восьме загальнонаціональне опитування: психологічні маркери війни (6 квітня 2022). URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/b29c8b7d5de3de02ef3a697573281953.html>

¹⁵ Книга відгуків «Victoria Museum» (м. Київ). Любов, 13.04.2022 р.

¹⁶ Книга відгуків «Victoria Museum» (м. Київ). Марина, 09.04.2022 р.

повертає тебе у приємне та казкове минуле. Відчула себе просто живою людиною знов»¹⁷, «Дуже цінна колекція, надихає на життя»¹⁸, «Атмосфера музею сприяє душевному спокою та естетичній насолоді!»¹⁹. Привертають увагу рядки, написані відвідувачкою молодшого шкільного віку: «Найкращий день за 45 днів! Дякую»²⁰.

Частина відвідувачів мала духовну мотивацію, адже візит до Музею, зокрема для участі у майстер-класах, був для них не лише розрадою та способом переключення уваги, а й дав поштовх до власної творчості, подарував ідеї, надихнув на нові звершення. «Неймовірно вдячні за можливість відволіктись від жахів війни на всю цю красу [...] Зараз це більше ніж музей. Це острівець краси, спокою і приємних емоцій»²¹, «Хоча б на короткий термін ми мали змогу відволіктися від сьогодні»²², «...після такої прогулянки з'являється настрої творити»²³ (без підпису, 20.04.2022 р.).

За розглядуваний період лише у поодиноких відгуках зустрічалися згадки про те, що відвідувачам було цікаво дізнатися щось нове, розширити свої інтелектуальні обрії, поглибити знання з теми. Тобто серед відвідувачів і відвідувачок Музею були й ті, які керувалися інтелектуальними мотивами. Для цієї категорії відвідувачів Музей виступив у ролі вчителя. «...величезна подяка за можливість ознайомитися з культурною спадщиною світової моди»²⁴, «Шляхетна справа Вікторії Лисенко допомагає й навчає нас в скрутні часи»²⁵.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Підсумовуючи зазначимо, що авторка запропонованої розвідки мала на меті привернути увагу наукової спільноти до актуальної проблеми музеєзнавчої та історичної науки – вивчення мотивів, які спонукають людей під час війни відвідувати музеї, що розташовуються у тилкових населених пунктах. На прикладі столичного «Victoria Museum» можна побачити, що за умов дії в Україні у 2022 р. воєнного стану, у суспільства є запити на роботу музеїв, які знаходяться у тилу. Відвідувачі та відвідувачки Музею керувалися емоційними, терапевтичними, духовними й інтелектуальними мотивами. Серед категорій мотивів прогнозовано переважали емоційні й терапевтичні, натомість інтелектуальні відійшли на другий план.

Музей, як соціальний інститут, покликаний служити суспільству. Щоб його робота була більш ефективною варто вивчати мотиви споживачів музейних послуг. Вважаємо за доцільне, щоб музейні установи країни з метою вивчення мотивів, які спонукають відвідувачів і відвідувачок у часи війни з-поміж інших закладів культури обирати саме музей, могли розробити відповідну анкету-опитувальник. Проаналізувавши результати опитування, музеї зможуть відповідним чином скоригувати свою діяльність, щоб у цей нелегкий період принести максимальну користь суспільству.

---

¹⁷ Книга відгуків «Victoria Museum» (м. Київ). Еліна, 14.04.2022 р.

¹⁸ Книга відгуків «Victoria Museum» (м. Київ). Антон, 15.04.2022 р.

¹⁹ Книга відгуків «Victoria Museum» (м. Київ). Анна, Інна, 28.04.2022 р.

²⁰ Книга відгуків «Victoria Museum» (м. Київ). Без підпису, 09.04.2022 р.

²¹ Книга відгуків «Victoria Museum» (м. Київ). Підпис незрозумілий, 15.04.2022 р.

²² Книга відгуків «Victoria Museum» (м. Київ). Група внутрішньо переміщених осіб, 20.04.2022 р.

²³ Книга відгуків «Victoria Museum» (м. Київ). Без підпису, 20.04.2022 р.

²⁴ Книга відгуків «Victoria Museum» (м. Київ). Софія, 14.04.2022 р.

²⁵ Книга відгуків «Victoria Museum» (м. Київ). Підпис незрозумілий, 08.04.2022 р.

Olena Podobied

**«Open doors and the heart of the museum are open doors to victory».
Who and why visit museums during the war (on the example of «Victoria Museum»)**

Abstract: During April – early May 2022, during the martial law in Ukraine, the private museum «Victoria Museum» was the only museum institution in Kyiv that received visitors. During this time, a record number of people visited it for the Museum – more than 1,3 thousand. The article analyzes the motives that guided the visitors of the mentioned cultural institution. The basis of the source base was the «Review book», in which visitors recorded their impressions and thoughts. It can be concluded that under the conditions of martial law in Ukraine in 2022, the society has requests for the work of museums located in the rear. Among the types of visitors to «Victoria Museum» can be distinguished Kyivans and internally displaced persons; family, friends, individual visitors; art connoisseurs and experts; regular visitors and those who visited the Museum for the first time.

Museum visitors were guided by emotional, therapeutic, spiritual and intellectual motives. Emotional and therapeutic motives prevailed. Visitors to the Museum emphasized that they had the opportunity to contemplate the beauty and received positive emotions and a good mood, which in turn strengthened their confidence in Ukraine's victory. Staying in the silence of the museum, contemplating the beautiful contributed to the formation of visitors' spiritual immunity, resistance to destructive influences, had a calming effect on their nervous system and had a positive effect on their psycho-emotional state. Some of the visitors had spiritual motivation, because the visit to the Museum gave impetus to their own creativity. A small number of reviews mentioned that visitors were interested in learning something new, expanding their intellectual horizons, and deepening their knowledge of the topic.

Keywords: museum, war, motive for visiting the museum, categories of visitors, book of reviews, «Victoria Museum»